

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ЗВІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 12.

Акад. Ол. ШАХМАТОВ — Акад. Аг. КРИМСЬКИЙ.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

— Т А —

ХРЕСТОМАТІЯ

З ПАМ'ЯТНИКІВ ПИСЬМЕНЬКОЇ СТАРО-УКРАЇНЩИНИ ХІ-ХУІІ ВВ.



К И Ї В

Друкарня Української Академії Наук
1924.

Київська обласна
бібліотека імені
Д. І. Чижевського
1010-204



Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії, акад. Агатангел Кримський.

61

Друковано 2000 примірників. Зам. Ч. 565.

Переднє слово.

Ті два нариси історії української мови, які тут подаються, мій та російського академіка О. О. Шахматова, різко одрізняються один од одного своїми вихідними точками.

Я, студіюючи давню історію будь-якої мови (не тільки української, а кожної іншої), вважаю за потрібне шукати вказівок найперше не де, як у давніх-таки її пам'ятках: треба копотливо порпатися по старих рукописах, навиягати звідти як-найбільше фактичних даних — і оперувати тільки документально засвідченими лінгвістичними фактами. Всяка історично-лінгвістична гіпотеза, проти якої мені промовляють своїми фактами старописані джерела, навіває мені правдивий страх, і я волю сказати «не знаємо» або навіть «ніколи не знатимемо», ніж будувати гіпотетичну картину, яка могла-б викликати в мені самому певні сумніви.

Зовсім інакше чинив покійний, високо-заслужений О. О. Шахматов. Виходячи переважно з тих даних, які подаються сьогочасними живими українськими говірками, та прикладаючи до них теоретичні принципи порівняльної філології (почасти й політичної історії), не боявся він будувати найсміливіші гіпотези, хоч після того густо-часто траплялося й так, що він, у скорості-таки, руйнував усю свою дотепну й струнку давнішу будову та й малював уже зовсім зовсім іншу новітню картину, теж гіпотетичну і, звичайно, теж дуже дотепну¹⁾. Дехто різко ставивсь до

¹⁾ Рукописні факти акад. Шахматов теж брав на увагу: тільки-ж, коли вони не збігалися з його теоретичною схемою, то він сидувався такі факти одкидати, як щось чуже (прим. проголошував їх за церковно-слов'янськими), або заносив їх до категорії «соннеок».

тих його будувань. Не надто великий його приятель у науці, акад. О. І. Соболевський безперечно мав на оці нікого іншого, тільки акад. Шахматова з його школою, коли в передмові до 3-го видання своїх «Лекцій по історії руського языка» (М. 1903), намагаючись одгородитися од тієї школи, попросту написав: «Мы не предлагаемъ ни на чемъ не основанныхъ гипотезъ и не предаемъ лингвистическимъ мечтаніямъ, вошедшимъ, у вѣ, въ моду въ молодую науку о русскомъ языкѣ» (ст. III).

Я, суб'єктивно, не менше, ніж акад. Соболевський, побоююся всяких «лингвистическихъ мечтаній»; тільки-ж я ніколи не був-би зваживсь висловитися проти них такечки гордовито й зарозуміло, як це зробив акад. Соболевський. Ті «лингвистическія мечтанія», коли вони виходять од тямущого, ерудитного вченого, бувають дуже цікаві і збуджують наукову думку для дальших дослідів. Тому нарис незабутнього акад. Шахматова¹⁾ цілком вартий того, щоб з'явивсь він і в українському перекладі. Треба тільки, щоб український читач силувався одрізнати в тому нарисі тверді, засвідчені факти од здогадів і гіпотетичних будувань, і не вважав би кожную висловлену там думку за неохитне, остатнє слово науки.

Переклад з російської мови на українську зробив молодий, але вже напрацьований і вдумливий філолог В. К. Дем'янчук. Знов-же він-таки поклав чимало своєї праці і для долученої тут короткої «Хрестоматії з пам'ятників письменської староукраїнщини», щиро допомагаючи мені і виготовляти тексти для друку, і вести старанну друкарську коректуру.

А. Крипський.

¹⁾ Надруковано його по-російськи в II томі збірного видання: «Український народъ въ его прошломъ и настоящемъ» (Спб. 1916), яке, серед революційних переворотів та заколотів, здебільша безслідно погинуло.

N 653.

КОРОТКИЙ НАРИС

ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З російської мови переклав

Василь Дем'янчук

Вступні уваги.

Що таке малоруська мова? Завдання нарису — огляд історичної долі малоруської мови. Терміни: малоруська мова—українська мова.

Малоруською мовою зветься сукупність тих говірок, що їх уживають малоруси. Етнографічно малоруси визначаються передовсім мовою: геть на всьому просторі, який займає малоруське плім'я, чути мову, що в істотних своїх рисах являє одну цілість, розгалужену на більш чи менш подібні одне до 'дного наріччя, говірки. Вказати на оці розгалуження, визначити межі і взаємовідносини окремих говірок — це не входить до завдання нашого нарису; ми обмежимося-но оглядом історичної долі малоруської мови.

Та спочатку я зупинюся на терміні „малоруська мова“. Цього терміну я не отождошнюю з терміном „українська мова“. Під „українською мовою“ розуміють переважно сьогочасну літературну мову українців¹⁾; у її основі лежить те наріччя, що панує на Україні. Щоб ширший термін „малоруська мова“ замінився терміном „мова українська“ — то це річ цілком природня і законна; пор. уживання „руський язык“ замість „велико-руський“. А проте виключати з наукової термінології вислів „малоруська мова“ це річ не бажана, бо термін „український“ не може об'єднати геть-усіх говірок, якими говорять малоруси, — наприклад, говірок галицьких, угороруських, підляських і поліських²⁾.

¹⁾ Термін не новий: „Паны веселятся и хвастаются... зовуть народъ украинскій своими холопьями“ — Гоголь, Страшная мѣсть. VIII.

²⁾ Хоч події останніх років спонуляризували термін „українець“, „український“, витіснивши зовсім давніші офіційні терміни „малоруси“, „малоруський“, і зараз цей новий термін може любісінько охоплювати геть-усю різноманітність українських („малоруських“) племен і говірок, — та ми, не бажаючи хочби в дрібницях одхилятись од оригіналу, залишаємо скрізь незмінною й цю застарілу авторову термінологію. Прим. перекл.

1.

Слов'янська прабатьківщина і розселення слов'янства.

Малоруська мова — наріччя спільно-руської прамови; а знов спільно-руська прмова, та й усі інші слов'янські мови, — наріччя спільно-слов'янської прамови. Слов'янська прабатьківщина. Чому басейну Висли і Дніпра не можна визнати за слов'янську прабатьківщину? Перша слов'янська прабатьківщина — басейн Західної Двини. Сусіди слов'ян. Слов'яни переходять до Надвіслянщини. Розпад слов'янства: західна вітка його захоплює басейн Одри і Лаби. Мовні з'явища, що одрізняють західне слов'янство од східного й південного. Рух східного і південного слов'янства до Дунаю. Слов'яни — анти.

Малоруська мова виділилась за дуже давньої доби із спільно-руської прамови. Терміном „спільно-руська прмова“ ми визначаємо тую мову, — вона не дійшла до нас у писаних пам'ятниках, — з якої пішли й інші руські мови, а саме: північно-великоруська, південно-великоруська та білоруська. Таким чином, малоруську мову, з точки погляду її передісторичного минулого, слід визнати за наріччя руської мови, як-що під терміном „руська мова“ розуміти геть-усю сукупність тих говірок, що їх уживає руське плім'я, — в тому числі й самі малоруси. Але з точки погляду її історично-засвідченого минулого, а також її сьогочасного становища, на малоруську мову слід дивитись як на щось окреме від інших руських мов. Бо в нас немає жадніських вказівок на те, щоб мова малоруська переживала зараз будь-які спільні з іншими руськими мовами з'явища в царині звуків, форм, словотворення. Я поминаю взаємний вплив руських мов і з'окрема вплив великоруських говірок на малоруські; вплив оцей виявляється передовсім тим, що

великоруські говірки передають малоруським свої звуки, форми, слова й звороти. Та отакі запозичення не витворюють спільного діалектичного життя. Їх викликають ріжноманітні фактори сьогочасного культурного життя, і вони в жадному разі не свідчать про споконвічне зближення на ґрунті мови малорусів з іншими руськими племенами. Історична доля, як це ми побачимо, рано роз'єднала руську сім'ю і рано відокремила малорусів.

Порівняльне дослідження слов'янських мов (руської — цеб-то спільно-руської прамови, польської, чесько-словацької, лужицької, болгарської, сербсько-хорвацької, словінської) показує, що всі ці мови пішли з однієї спільної мови. Але мова ця не дійшла до нас у пам'ятниках, і зветься вона умовно спільно-слов'янською прмовою. Геть-усі-чиство слов'янські мови, а серед них і руську, з точки погляду їхнього передісторичного минулого, можна визначити як наріччя отієї спільно-слов'янської прамови. Звуки, форми, синтаксис і словарний склад спільно-слов'янської прамови можна відтворити, порівнюючи окремі слов'янські мови й виділяючи з них усе те спільне, що вони дістали в спадку од того спільного свого родоначальника. Що-найближче дослідження спільно-слов'янської прамови доводить, що вона дуже сильно одійшла од тієї старшої прамови, з якої повстала і вона, і решта мов індо-європейської, чи аріо-європейської сім'ї мов. Стає очевидним, що спільно-слов'янська прмова перед тим, як вона розпалася на окремі слов'янські наріччя, пережила доволі довгу добу, коли складалися характерні її особливості. Про те, що епоха спільно-слов'янської одности тривала довго, свідчить і дослідження сьогочасних слов'янських мов. Подібність поміж ними дуже значна; вона вказує на спільну для них усіх основу, що вже була добре склалася й об'єдналася в своїх частинах.

Питання про слов'янську прабатьківщину, тоб-то про географічне визначення тієї країни, де жили предки сьогочасних слов'ян, поки-що не здобуло собі в науці вирішення. Але наукові досліди зробили імовірним, що прабатьківщина слов'ян знаходилась у східній Європі й відповідала, таким

чином, частині тієї території, яку зараз займає східне слов'янство, щоб-то руське плім'я. Завдання для дальших наукових дослідів, без сумніву досяжне, хоч і дуже складне, — це докладніше визначити межі тієї спільно-слов'янської прабатьківщини. Од такого чи инакшого вирішення цього завдання залежить розроблення тих питань, що сполучені з історичною долею геть-усього слов'янства, і між иншим, визначення тих пізніших процесів, які призвели і до утворення окремих слов'янських народностей, і до виділення з них нових народностей. Зокрема для дослідника історичної долі малоруської мови надзвичайно важна річ з'ясувати собі, як попало руське плімя до басейну Дніпра, де його застають уже найдавніші історичні свідоства; чи йшло заселення Наддніпрянщини з півночі, з заходу, чи дійсно з півдня, з Дунаю, як про це на початку XII віку оповідав був Нестор.

Зараз значний гурт дослідників визначає територію слов'янської прабатьківщини басейнами Висли та Дніпра. При цьому вони припускають, що долішній і горішній біг Дніпра були в руках у инорідців — долішній спочатку в руках у скитів, далі у сарматів, а горішній у фінів і почасти в балтійців (предків сьогочасних литовців і латишів, та ще і прусів, які зараз вимерли). Не місце тут братися докладно розбирати ті дані, на яких основуються прихильники цієї гіпотези, вважаючи, що осередком слов'янської прабатьківщини була сьогочасна Білорусь, зокрема басейн Прип'яти. Та слід указати на те, що гіпотеза ця викликає цілу низку закидів, і вони кажуть шукати первісні місця осідку слов'ян далі на півночі, в басейні Німана та Західньої Двини. Відповідним пунктом для таких закидів може бути відношення слов'ян до тієї культури, що сполучує їх ув одну сім'ю з иншими європейськими народами. Культуру цю ми визначаємо як середземно-морську, бо-ж головні провідники її це були ті народи, що сиділи довкола Середземного моря. У прямій залежності од впливу середземно-морської культури на ту чи иншу територію, що служила за периферію для тієї бази, якою було Середземне море, йшло виділення окремих племен із індо-європейської народ-

ности, що жила в середній Європі — а з цієї народности пішли-ж мало не всі європейські народи, та ще низка народів Азії (перси, вірмени, індійці). Як ті дикі племена, що жили в сьогочасній Німеччині, Австрії, Росії, прилучалися до культури, то вони обертались у півдикі племена; — дикуни обертались у варварів. Середземно-морські осередки й огнища культури, узброївши цих європейських варварів тими чи иншими культурними цінностями, давши їм удосконалену зброю, розбудивши в них разом з тим культурні потреби, робилися для цих варварів тією обітованою землею, куда скеровувались їхні помисли й змагання. З упливом часу південні кінці Європи опинилися в руках в індо-європейців — греків і італійців. Вони заволоділи їми через те, що приєдналися до культури раніш, ніж инші їхні одноплеменники, що сиділи далі на північ од них. Грекам і італійцям довелося одбиватись од цих своїх більш північних одноплеменників, бо й до них теж пробивалося проміння середземно-морської культури, і через це в них зароджувалося змагання захопити осередки й огнища цієї культури. Як приєдналися до культури Середземного моря кельти, ілрійці та тракійці, то це призвело до боротьби їх з римлянами й греками. Кельтам пощастило заволодіти північною Італією, значною частиною Балканського півострова; вони вдерлися і до Еллади, перекинулися до Малої Азії, осілися тут і утворили самостійну державу (Галатію). Рух кельтів на південь, їхній енергійний напір на ті області, що їх займали були південні їхні одноплеменники, — все це було в залежності й од того, що з півночі на кельтів стали наступати одноплеменні їм германці. Такий рух одних північних індо-європейців знаменував собою те, що й вони прилучилися до середземно-морської культури; а проникла вона до них торговельними шляхами, які розчищувалися через пересування племен із півночі на південь. Германці робляться відомими для грецько-римського світу не раніш од III віку перед Р. Хр. Можна вважати, що тільки з оцього часу вони приєдналися до історичного життя, яке зосереджувалося довкола Середземного моря. Річ безсумнівна, що й сло-

в'яни з'явилися на історичній сцені через ті самі причини, які висунули на неї спершу греків і римлян, далі кельтів і германців. Як до слов'ян уже проникла середземно-морська культура, як вони вже приєдналися до неї, то це й призвело слов'ян до сутичок на півдні з Візантією, на заході та на південному заході з германцями. Перші звістки про слов'ян односять до кінця V, початку VI віку після Р. Хр. Виходить, що слов'яни з'являються на історичній сцені пізніше од германців, що-найменше на сім віків. Од чого-ж це залежало? Чому-то слов'яни опинилися ззаду за германцями, як ті повели завзяту боротьбу за володіння Італією та Балканським півостровом? Звичайно, — тому, що слов'яни споконвіку сиділи що-до Середземного моря за германцями, далі од германців. Германська стіна одділювала слов'ян од середземно-морської культури. Оця обставина й пояснює нам той сильний культурний вплив германців, що його зазнали на собі слов'яни. Така культура, що доходила до слов'ян, була власне не германська, а середземно-морська, та просочувалася вона до них через германське середовище.

Оці міркування, що їх я тільки-що навів, служать у моїх очах за головну підставу, щоб збити тую гіпотезу, яка пересуває слов'янську прабатьківщину до Наддунайщини (басейн Висли межує з басейном Дунаю) та до Чорного моря (басейн Дніпра тісно сполучений з культурного погляду з чорноморським побережжям). Як-би слов'яни жили були споконвіку у Наддніпрянщині, то вони через Чорне море були-б приєдналися до середземно-морської культури раніш, ніж германці; а через це раніш, ніж германці, були-б вони з'явилися на історичній сцені, в боротьбі за володіння Чорним морем, Балканським півостровом, Малою Азією, Італією. Як-би слов'яни споконвіку сиділи були у Надвислянщині, то вони познайомилися були-б і з Дунаєм, і з романцями, і з греками безпосередньо. Тимчасом ясно, що в дійсності за посередників були германці (*Дунай* показує на германську вимову кельтського **Dānuwios*, термін *Волохи* на визначення романців походить з германського **Walhōz*).

Ба навіть з Карпатами слов'яни познайомилися через германців: слов'янська назва для галузі Карпат *Бескиди*, польське *Bieszczady*, — це своїм походженням слово германське.

Я зупиняюся на гадці, що споконвічною батьківщиною для слов'ян був басейн Західньої Двини.

Германці сусідили з слов'янами з південного заходу; вони сиділи в Надвислянщині. Останнє германське плімя, що його застає в Надвислянщині історія, це були готи. Вплив готів позначився дуже помітно на східних їхніх сусідах, цеб-то на слов'янах, балтійцях і особливо на фінах (доводять це готські елементи у слов'янських, балтійських і західньо-фінських мовах). Цілком природня річ, що, як готи вийшли із Надвислянщини (щоб добувати собі нові землі на півдні, у Наддунайщині та Наддністріянщині), то це викликало змагання в отих їхніх східних сусідів зайняти Надвислянщину, — тую країну, звідкіля йшла безпосередньо культура. Заволодіти Надвислянщиною пощастило частині балтійців (прусам, які зайняли північну Надвислянщину) і слов'янам, що в цілому своєму складі закріпилися в інших частинах Надвислянщини. Надвислянщина зробилася, таким чином, другою спільно-слов'янською прабатьківщиною; перша їхня прабатьківщина перейшла під володіння литво-латишів і західніх фінів.

Що було дві слов'янські прабатьківщини, одна на північному заході Росії, друга у Надвислянщині, це ілюструє нам назва однієї деревної породи. Букове дерево, як це відомо, не заходить на схід од лінії, що йде од Кролевця (Кенігсберга) через Польщу на Одесу. Виходить, що його не було на першій слов'янській прабатьківщині; ось через віщо в слов'янських мовах немає свого споконвічно-слов'янського слова на визначення бука. Та в другій своїй прабатьківщині слов'яни познайомилися з буком. Ця друга прабатьківщина була споконвічно-германською територією; природня річ, що те нове дерево, яке в ній рясніло, названо було германським словом, запозиченим у тубільців (спільно-слов'янське слово **bukъ* виходить до германського **bōkas* із індо-європейського **bhāgos*; пор. латинське

fagus, грецьке *φῆγος*). Слово *бук*, я це повторюю ще раз, — слово загально-слов'янське (польське *buk*, чеське *buk*, сербсько-хорватське *буковина* = *буковий ліс* і т. д.). Звідціля видно, що букове дерево питоме слов'янській прабатьківщині, а за другу прабатьківщину слов'ян ми визнаємо Надвислянщину.

Розпалося слов'янство вже на другій своїй прабатьківщині. Початок для цього розпаду поклали деякі галузі слов'янства своїм рухом на захід, до басейну Одри. Заволодавши ним, слов'яни рушили до Лаби й зайняли значну частину її басейну. Успіхи слов'ян залежали передовсім од того сильного розрідження, якому підпала тамошня германська людність через стихійний рух її на південь і південний захід ув області, багаті своєю природою, збагачені довгою культурою. До-решти слов'янство розпалося тоді, як значна його частина, скориставши з падіння гунської могутності, рушила наприкінці V віку, по п'ятах готів до Надністрирщини та долишньої Наддунайщини. Ті слов'яни, що залишилися в Надвислянщині, не втратили мовного зв'язку із слов'янами, що осілися були далі на захід — над Одрою та Лабою. Разом з ними вони утворюють що-до мови одну цілість, сполучену окремими звуковими з'явищами. Це — західня галузь слов'янських мов; вона виділила з себе вітки: лехітську (польська мова, кашубська, полабська), лужицьку та чесько-словацьку. Решта слов'янства, котра рушила, як це ми сказали, до Надністрирщини, зберігла й далі свою одність. Про це свідчить ось що: за тої перехідної доби, яка йшла перед розпадом цієї галузі на південну та східню частину, одбулося декілька таких звукових з'явищ, яких не зазнала західня вітка. Сюди належить по-перше, перехід *k, g (h)* у *e, dz (z)* перед складами *et* та *vi* (що в кінці слова теж пішло із давнішого *et*). Як це ми вже вище згадали, оцей перехід ми спостерегаємо і в східно-слов'янських і в південно-слов'янських мовах, тимчасом, як західно-слов'янські зберігли *k, g (h)* без змін. Пор. українське *звізда*, великоруське *звезда*, давне-слов'янське *зѣзда*, сербське *звѣзда*, при польському *gwiazda*,

чеському *hvězda*; укр. *цвісти*, *зацвісти*, великор. *цвести*, *зацвести*, д.-сл. *цкнѣти*, *цкѣтъ*, серб.-хорв. *цвѣсти*, *цвиѣт*, при польському *kwiat*, чеському *květu*, *květ*. По-друге, переміну сполучень *dl, tl* на *l (l)* знаходимо в східно-слов'янських і південно-слов'янських мовах, тимчасом як у західно-слов'янських зберігаються *dl, tl (dl, tl)*: пор. укр. *мило*, великор. *мыло*, при польськ. *mydło*, чеськ. *mýdlo*; укр. *сало*, великор. *сало*, болг. *сало*, при польськ. *sadło*, чеськ. *sádlo*; укр. *вели*, великор. *вели*, сербськ. *довели*, при польськ. *dowiedli*; укр. *плела*, великор. *плела*, при польськ. *plotła*. Зазначу ще, що за оцієї самої перехідної доби одбулася, правда, діалектична переміна сполучень: „губна + j“ на сполучення: „губна + l“ пор. укр. *земля*, сербськ. *земља*¹⁾, давне-болг. *земля* (і *земя*); укр. *кропля*, *крапля*, укр. *люблю*, великор. *люблю*. У західно-слов'янських мовах паралельно до цього знаходимо взагалі вимову без *l*: польськ. *ziemia*, чеськ. *země*, чеськ. *kropě*, *krápě*, польськ. *lubie*.

Зрештою, таких з'явищ, які ведуть нас до моменту одности східних і південних слов'ян, вже як вони одділились од західних, — не багато. Це доводить, що така одність тривала не довго.

Як це ми були вказували, тую територію, що її займало за цієї перехідної доби слов'янство, можна визначити Надністрирщиною, хоч, це річ імовірна, вона охоплювала теж і басейни Прута та південного Буга. Спускаючись і далі на південь до долишнього Дунаю, слов'яни виявили змагання вдертися до імперії, запосісти там вигідні землі, збагатитися грабунками та воєнною здобичею. Оця мета об'єднала була слов'ян у їхньому русі з Надвислянщини, та, як вони досягли цієї мети, то це внесло разом з тим і роз'єднання. Можлива річ, що вже саме пересування на південь, яке йшло кількома шляхами, було початком для розпаду слов'ян. Сучасники, історики VI віку, кажуть, що

¹⁾ За браком у друкарні відповідних правописних позначень для сербських м'яких *л, н*, передаємо їх нашими двома знаками: *лѣ, нѣ*.

слов'яни, з'явившись на північно-східних кордонах імперії (у десятих і двадцятих роках цього століття), ділилися на два племена: властивих слов'ян і антів. Їхні осадні розділював своїм бігом Дністер; на заході сиділи слов'яни, на сході — анти. Пор. розпад готів на східних і західних, на остготів і вестготів, причому межею поміж ними був той-самий-таки Дністер. Спочатку ми чуємо про спільні дії слов'ян і антів, далі про їхні незгоди, ба навіть про криваві сутички між ними.

Звідціля, цеб-то з того моменту, як слов'яни з'явилися над Дунаєм, починається окремішне од решти слов'янства життя для антів, що в них історики вже давно визнали східних слов'ян, наших предків. Слов'яни — ми зватимемо їх „південні слов'яни“, — одділившись од антів, подалися, з одного боку, на південь — до Мізії та Тракії, а з другого, на захід — до Ілїрії та Надсавщини. Довга, вікова боротьба дала південним слов'янам спроможність стати твердою ногою мало не на всьому просторі Балканського півострова і з впливом часу витворити тут дві держави, які об'єднали два слов'янські народи: на сході болгарську (названу так од імення неслов'янського плім'я болгарів, що осілися в Мізії, серед слов'ян), на заході — сербську. Далі на північ од сербів, у басейні Сави, кріпшала споріднена з ними народність хорватська, а ще далі на північ, у басейнах Драви та Мура, відокремилася народність словінська.

II.

Доба спільно-руської одности.

Басейн горішнього і середнього Дністра, Буга та Дніпра — прабатьківщина східного слов'янства. Найважливіші риси, що одрізняють спільно-руську прамову од мови праслов'янської. Чи могли ці риси розвинути в окремих руських мовах незалежно?

Для східного слов'янства одрізано було шлях за Дунай, на Балкани, почасти, очевидно, завдяки таки їхнім найближчим сородичам, південним слов'янам. Тоді східні слов'яни, не покидаючи басейнів Дністра та південного Буга, скерувалися на схід, зайняли південну Наддніпрянщину і, може-б, навіть ще в VI віці витворили були тут державу за прикладом остготів, як-би їх не відтіснили були від моря гунські орди, що перекочували у чорноморські степи після Атилового царювання, та ще й нові кочовики, які безперервною чередою ринули сюди із сходу та північного сходу. У середині VI віку східні слов'яни підпали, принаймні по деяких своїх областях, під панування аварів, які закріпились у Наддунайщині через те, що германці що-раз більше й більше одпливали звідціля на південний захід до Італії. Одрізавши східному слов'янству спроможність поширюватися на захід, авари спричинилися до того, що антам, уже одкинутим й од моря, довелося податись на північ. Оці їхні пересування призвели, кінець-кінцем, до того, що східні слов'яни заповіли весь дніпровий басейн і звідціля перейшли до басейну Західньої Двини, Ладозького озера, Волги, Оки та Дону. Вони-ж-таки були й причиною того, що східно-слов'янська сім'я роз-

палася, що з неї виділилося спочатку декілька відокремлених племен, а далі й великих народностей. Та спочатку, за перших трьох віків, пересування на північ шло, мабуть, надзвичайно туго — цей факт вказує на те, що східні слов'яни зустріли на своєму шляху значний опір з боку тих племен, які сиділи були в Наддніпрянщині. Не забезпечивши себе з півдня, східні слов'яни не могли пробити собі шлях і на північ.

Спільно-руської прабатьківщини я шукаю, таким чином, у межах горішнього та середнього бігу Дністра, Буга та Дніпра. Оці незначні, порівнюючи з пізнішим поширенням східних слов'ян, межі залежали головним чином од зовнішніх причин, — од тих сусідів, що оточували східних слов'ян. Півдня, тоб-то долішнього бігу Дніпра, Буга та Дністра східні слов'яни не могли, як це ми вказали, затримати через сильні орди кочовиків. Ми бачимо тут болгарів, кутригурів, мадярів, пізніше хазарів. Гідрографічна номенклатура (назви рік) в оцих місцевостях свідчить за те, що вони не швидко зробилися надбанням східних слов'ян. Пор. східній характер назв для південних допливів Дністра: Мокрий Ягорлик (поставте поруч з назвою Ягорлика — лівого допливу Дону в долішньому бігу його), Реут з його допливами Великий і Малий Чулук; так само — назв для річок між Дністром і Бугом, як Аджалик, Тилигул, — назв для південних допливів Буга, як Інгул, Кодима, Бакшалла, Чичиклея, — назв для південних допливів Дніпра, як Інгулець з його допливом Саксаганом, Бузулук (поставте поруч з однойменною річкою в самарській губернії, що впадає до Волги), Чортомлик, Сура (поставте поруч з однойменною річкою у пензенській і саратівській губерніях, що теж впадає до Волги), Самара (поставте поруч з волзькою Самарою). Вага оцих річних назв стає особливо очевидна, як узяти на увагу, що в середньому своєму бігу і Дніпро і Буг і Дністер мають допливи з назвами виключно слов'янськими (руськими).

Схід являв собою для спільно-руської прабатьківщини мало не такі самі небезпеки та перешкоди, що й південь.

До того, розповсюднитися східним слов'янам на північний схід були-б стали, звичайно, на перешкоді густі осаді східньо-фінських племен. Північ належала фінам; можлива річ, що спільно-руська прабатьківщина не встигла охопити й усіх північних допливів Дніпра; такі назви, як Вязьма, Осьма, із звичайним фінським суфіксом *-ма* свідчать за те, що фіни довго тут трималися, не відступаючи своїх осад слов'янам. Зрештою, як це ми ще нижче побачимо, випертя фінів з північної Наддніпрянщини це була справа не самих-но східних, руських слов'ян: раніш од них на Наддніпрянщину пробивалися західні слов'яни, ляхи. Північний захід, ліве побережжя Припяти, судячи з назв для деяких лівих допливів Припяти, займала була колись Литва, але до моменту руської колонізації Литву відтіснили звідтіля на північ західні слов'яни, ляхи. З заходу спільно-руську прабатьківщину обмежували, як це ми бачили, володіння аварів, що важким гнітом налягали на західно-руське плім'я дулібів. Щоб підкарпатські хорвати належали теж до східно-слов'янської племінної групи, то це річ сумнівна. Бо в історичну добу Підкарпаття являється предметом спору між східними та західними слов'янами; за нього ведеться боротьба між руським і польським плім'ям. Можлива річ, що тут сиділи племена, які не належали ні до західного слов'янства, ні до східного, — це ті племена, які залишилися на своїх первісних житлах підчас великого руху південного й східного слов'янства до долішнього Дунаю.

Обмежити територію руської прабатьківщини вузькими межами ми повинні ще й через те, що велика територія призвела-би була до швидкого розпаду східно-слов'янської сім'ї. А тимчасом свідоцтва мови, ба й не однієї тільки мови, а й інших етнографічних даних, вказують на те, що період спільно-руської одности трівав дуже довго. На протязі цього періоду встигло одбутися чимало з'явищ у мові; вони різко одрізнили спільно-руську прамову од спільно-слов'янської прамови. Зазначу найважливіші з'явища в царині звуків.

1) Спільно-слов'янські звуки *чч* (із *кт* перед голосівками переднього ряду та із *тј*) та *дждж* (із *дј*) одмінилися у спільно-руській правові на *ч* та *дж* — а звідціля *жс*. Пор. укр. *ніч* (із *ночь*, яке підноситься до спільно-слов'янського **ночь* із **ночь*), *свіча* (яке пішло із **сѣтъја*), *верчу*, *круча*, *нужа*, *пряжа*, *чужий*; великор. *ночь*, *свеча*, *верчу*, *круча*, *пряжа*. В інших слов'янських мовах на місці спільно-руського *ч* знаходимо *ц* (у західно-слов'янських), *шт*, *ч*, *т* (у південно-слов'янських), а на місці спільно-руського *жс* — *з*, *дз* (у західно-слов'янських), *жд*, *ј*, *дѣ* (у південно-слов'янських).

2) Спільно-слов'янські сполучення *ѣл* та *ел* перейшли в спільно-руській правові на *ѣл* та *ол*: давне-руське *ѣлкѣ*, укр. *вовк* (із **ѣлкѣ*, пор. давне-сл. *ѣлкѣ*, польське *wilk*); укр. *молоко*, великор. *полон* (із **melko*, пор. давне-сл. *mlъko*, польське *mlęko*; **peľnъ*, пор. давне-сл. *plъknъ*).

3) Шелестівки незмнякшені були в спільно-слов'янській правові перед голосівками переднього ряду: *е*, носовим *е*, *і*, *ѣ*, *ь* — напівмнякі. У спільно-руській правові оті напівмнякі шелестівки перейшли в мнякі; слова: *сила*, *сѣно*, *тихо*, *падѣ*, *кѣрѣ*, *гостѣ* вимовлялися з мнякими шелестівками: *с*, *т*, *п*, *ѣ*, *ѣ*; пор. мнякі *с*, *т*, *ѣ* у великоруських і білоруських: *сила*, *тихо*, *беру* (*бѣру*); мнякі *с*, *ст* у українських: *сіно*, *гість*.

4) Звук *е*, як-що він стояв після мнякої шелестівки і перед твердою, одмінився на *ѣ*; замість спільно-слов'янських: **леду*, **медѣ*, **сестра* у спільно-руській правові з'явилися: *лѣду*, *мѣдѣ*, *сѣстра* з мнякими шелестівками: *л*, *м*, *с*; пор. північно-малоруське *мјѣд*, великор. *мѣд*, північно-великор. *сѣстра*.

5) А після споконвіку змнякшених шелестівок (шиплячих, а так само мняких *р*, *л*, *н* із *рј*, *лј* *нј*), як у наступному складі не було голосівки переднього ряду, з'являвся у спільно-руській правові на місці спільно-слов'янського *ѣ* звук близький до звука *о*: *жона*, *чотыре*, *польо*; пор. укр. *жона*, *чотири*, північно-великор. *полѣ*.

6) Замість спільно-слов'янського сполучення *је* на початку слів з'явилося у спільно-руській правові *о* тоді, як у наступному складі стояла голосівка переднього ряду: *осетръ*, *олень*, *одинъ*, *осень*, *озеро*, *овинъ*, пор. польське *jesiotr*, давне-сл. *ѣлень*, *ѣдинъ*, *ѣсень*, *ѣзеро*.

7) Спільно-слов'янські сполучення *ор*, *ол* на початку слів одмінилися у спільно-руській правові на *ро*, *ло*; пор. укр. *ростѣ*, *рѣля*, *рокита*, *роз*, *локоть*, *лодя*, *лони*¹⁾, пор. давне-сл. *расти*, *ракита*, *разъ*, *лакътъ*, *ладия*, сербське *лани*.

8) Спільно-слов'янські сполучення *ор*, *ол*, *ер* у середині слів одмінилися на сполучення *оро*, *оло*, *ере* (повнозвучність): укр. *ворота*, *коромола*, *коростіль*, *голова*, *болото*, *береза*, *дерево*, *мережа*, пор. д.-сл. *крата*, *крамола*, *крастѣль*, *глака*, *блато*, *крѣза*, *дрѣво*, *мрѣжа*, польське: *glowa*, *bloto*, *brzoza*, чеське *vráta*, *mříže*.

9) Спільно-слов'янські сполучення *ѣр*, *ѣр*, *ѣл*, *ѣл* з дуже короткими *ѣ*, *ѣ* і довгими плавними перейшли в сполучення *ѣр*, *ѣр*, *ѣл* (а звідціля *ѣл*), *ѣл* з короткими *ѣ*, *ѣ* і короткими плавними; пор. давне-руське *ѣрѣ*, *ѣлкѣ*, *ѣрѣ*, *ѣлкѣ*; укр. *серп*, *вовк*, *гордий*, *вовна*.

10) Спільно-слов'янські носові звуки *е*, *о* та *ѣ* (оцей останній звук, носове *ѣ*, відомий був тільки в декотрих граматичних кінцівках) перейшли в неносові звуки *у*, *а* та *ѣ*; пор. укр. *путь*, *суд*, *мука*, *ѣду*, великор. *пѣть*, давне-руський родовий відмінок однини *зѣмлѣ*, знахідний множини *конѣ*, а звідціля укр. *зємлі*, *коні*.

11) Спільно-слов'янський звук *ѣ* — не будемо розводитися за його походження, наведемо лише приклади — перейшов на *'а*, тимчасом як у сербській і словінській мові він одмінився в *е*; пор. укр. *мідяний*, *кам'яний*, великор. *румяный*, *костяной*, пор. сербське *камен*, *воден*.

¹⁾ Слово *лони* зустрічається і в давніх наших пам'ятниках (пор. словник Срезневського) і діалектично у сьогочасних говірках (пор. словник Желехівського); визнача воно (як і сербське *лани*): торік, минулого року. Прим. перекл.

У царині форм я зазначу ось які з'явища спільно-руської прамови: 1) в оруднім однини кінцівку *-омь* в іменнях чол. роду з первісним пнем на *-о-* виперла кінцівка *-ьмь*, запозичена з іменнів з первісним пнем на *-у-*: д.-руське *городьмь, братьмь*, укр. *городом, братом* (з *о*, яке пішло з *ь*¹⁾).

2) Кінцівку 3-ої особи однини та множини *-тъ* виперла кінцівка *-ть* (у спільно-слов'янській прамові відомі обидві кінцівки): д.-руське *несеть, ходить*, укр. *шумить, просить*, півд.-великор. *несеть*.

3) Кінцівку 1-ої особи однини тепер. часу *-амь* виперла кінцівка *-аю*: укр. *знаю, граю, маю*.

4) Занепад допоміжного дієслова *ієсмь* у значінню з'язки, між іншим і в утворенні минулого часу: д.-руське *кєлз* замість *кєлз ієсмь, кєлз ієси, бєлз ієтъ*.

5) Форми сильного аористу випіралися формами зложеного сигматичного аористу: *кєдз, несз* замінилися д.-руськими *кєдохъ, несохъ*.

6) У зложеній одміні прикметників кінцівки *-аго* (із *аєго*), *-уму* (із *уєму*) випіралися кінцівками *-ого, -ому*, запозиченими з заїменикової відміни: *нового, новому* при д.-сл. *нобаго* (нобаго), *нокоумоу* (нокоуоумоу).

7) Кінцівку *-ы* в дієприкметниках тепер. часу виперла кінцівка *-а*: давне-руські, південні і північні, *крада, дада, пєка, река*, сьогочасні укр. *мога, куди-змога*, великор. *как мога*.

Ми не перелічуємо тут тих морфологічних з'явищ, котрі, як про це свідчать пам'ятники, повстали пізніше, після того, як сім'я руська розпалася, та проте до однакових призводили наслідків в усіх трох руських мовах.

¹⁾ Українські форми *городом, братом* з безсумнівною доводять, що давне-руська форма могла бути не инакша, а тільки *братьмь*. Бо давне-руська форма *братомь* мусіла-б мати своїм рефлексом в українській мові форму *братім* (як *ніп* із *нопъ, віл* із *волъ*) — та такої форми не знає ні одна говірка українська. Прим. перекл.

У царині словотворення зазначу заміну многократних на *-ати* нововитворами на *-ивати, -ивати* з незвичним для спільно-слов'янської прамови наголосом на пні (пор. сербські утворення на *-ивати*, а звідціля згодом *-ивати, —запитивати*); замість *-ывати, -ивати* у малоруській мові пізніше *-увати, -ювати*: *засипувати, засиджувати, заряджувати, зарізувати, запрошувати, записувати*; пор. великор. *засиживать, записивать*.

Помилкою було-би гадати, що ті звукові з'явища, які ми вище навели, могли розвинути окремо в малоруській й окремо в двох інших руських мовах. В користь такої гадки наводяться ось які міркування: значна частина показаних з'явищ вона не чужа й іншим слов'янським мовам. А як ці слов'янські мови, кожна з'окрема, могли розвинути впродовж свого відокремленого життя ту чи іншу з наведених вище звукових рис, то й малоруська мова могла теж незалежно од решти руських мов дійти до таких самих звукових перемін, які питомі для цих інших руських мов. Так, для прикладу, переміна спільно-слов'янського *ч* на *ч* відома не в самісіньких руських мовах, але й у мові словінської; мнякшення шелестівок перед голосівками переднього ряду одбувається і в польській, і в лужицьких, і в інших західньо-слов'янських мовах; у деяких західньо-слов'янських мовах звук *е* переходив на *ё* при умовах, подібних до тих, що й у руських мовах (із *ё* повставало далі *о*); сполучення *ор, ол* на початку слова переходять у *ро, ло* і в польській і в деяких інших слов'янських мовах (*rość, łokieć*); носові *е* та *о* перейшли в *а* та *у* теж і в чесько-словацькій мові; і т. д. Не підлягає сумніву, що споріднені мови, які пішли од одного спільного родоначальника, можуть незалежно одна від одної приходити до однакових наслідків у царині звукових иначень. Але як порівняти малоруську мову з іншими руськими мовами, то перед дослідником розкривається не випадкова подібність між ними, подібність не в поодиноких з'явищах, а мови ці цілком збігаються геть в усій звуковій системі в найдавніших стадіях свого розвитку. Ми перелічили одинацять категорій таких звукових

змін; із них повнозвучність, переміна *yl* та *el* на *xl* та *ol*, зміна сполучень *br*, *ʒr*, *yl*, *xl* з дуже короткими *ь*, *ʒ* і довгими *р*, *л* на сполучення *ʒr*, *ʒp*, *xl* з короткими *ь*, *ʒ* і короткими *р*, *л*, переміна початкового *je* на *o* при показаних вище умовах, переміна споконвічного *dj* на *ж* — це такі з'явища, яких цілком не знають інші слов'янські мови. Зазначимо, опріч того, що всі оті інші слов'янські мови об'єднуються в двох великих групах — південно-слов'янській і західно-слов'янській. Є декілька таких звукових познук, що через них необхідно визнати, наприклад, сербську й болгарську мову за мови південно-слов'янські, а чеську й польську — за західно-слов'янські. Отих звукових познук немає в руських мовах; природня річ уже з цього вивести, що руські мови треба протиставляти іншим слов'янським мовам; само собою виринає уявлення про східно-слов'янську групу, яка обіймала руські мови. Але як ми візьмемо на увагу й те, що групу цю характеризують не самісінькі негативні познаки, але теж і позитивні, не самісінький брак таких з'явищ, які визначають інші групи слов'янських мов, але теж і наявність спільних з'явищ, чужих і для спільно-слов'янської прамови і для інших слов'янських мов, то ми муситимемо визнати окреме існування східно-слов'янської групи, або — а це визначає те саме — визнати існування спільно-русської прамови.

Тії, що ми їх вище навели були, звукові та морфологічні з'явища не вичерпують особливостей тієї мови; ми обмежилися тільки що-найважливішими і найрізкішими.

III.

Розселення східного слов'янства.

Запанування на півдні хазарів і як наслідок його колонізаційні рухи слов'янства: а) на південний схід — до басейну Донця і Дону: гідрографічні вказівки, літописні звістки про вятичів; б) на північ — до басейну Західної Двини і Ладозького озера: словіни і кривичі, їхня зустріч з лясськими радимичами. Відокремлюється й південно-русська група, залишаючись у Наддніпрянщині та поширюючись аж до моря. Південно-русські племена: уличі й тиверці, поляни, волинняни (= дуліби), деревляни, сіверяни. Карпатські хорвати — їхня племінна приналежність.

Як це ми вже сказали вище, розпад спільно-русської сім'ї стояв у зв'язку з розселенням східного слов'янства. Час розселення слід однести на VII-VIII віки, коли в південній Росії закріпилося панування хазарів, тюркського плім'я з високою порівнюючи культурою та розвитом державностію. Хазари не грабували, не руйнували покірних їм народів, а обкладали їх даниною, витягаючи з них й інші вигоди для своєї торговельної могутності. Миротлюбивість хазарів сприяла тому, що східні слов'яни почали поширювати межі своїх осад, не боючися за цілість і безпечність уже насиджених своїх місць.

Найперше, як здається, східно-слов'янська колонізація пішла на південний схід. Сейм (лівий дніпровий доплив) наближується своїм верхоріччям до верхоріччя Оскола, правого допливу Донця, а інші допливи дніпрові, Пело і Ворскла, разом з Сеймом беруть початок у тому самому пліскогір'ю, що й Оскол і Донець; це пліскогір'я це й був, здається, той шлях, яким східні слов'яни прийшли до басейну Донця і Дону. Про давність

східньо-слов'янських осад у цьому басейні свідчать: по-перше, звістки арабських письменників, які в IX столітті кажуть про значні слов'янські осад над Донцем — вони його й називають слов'янською рікою. По-друге, руський характер географічної номенклатури Донця та середнього бігу Дону, на що давно звернув увагу І. І. Срезневський; він указав на руські назви допливів Донця (Уди з Лопанню, Мжа, Сальниця, Оскол з Валуем, Тор з Торцем, Красна Боромля — одноіменний доплив у Ворскли, Ольховата, Лугань, Калитва), а також допливів середнього бігу Дону (Красна Меча, Бистра Сосна з Трудами, Вороніж, Тиха Сосна, Осереда, Калитва, Хопер з Вороною та Єланню, Медведиця, Іловля). По-третє, руські осад в Тмutorакані та Таманському півострові над Керченською протокою, бо осаді ці кажуть гадати, що поблизу були землі з суцільною руською людністю. По-четверте, пізніше вивіщення рязанської землі й узагалі надокських князівств, куда, як це ми побачимо, прибула людність між іншим із спустошеного півдня Донцем, Доном і їхніми допливами. Як називало себе тее східньо-руське плім'я, що зайняло басейн Дону й тим самим засудило себе на вперту боротьбу і із степом, і з мордвою, мещерою та мурою, що сиділи на півночі, в лісах, — не відомо; але в південній Русі, у Києві звали це плім'я вятичями. Найдавніша, більш-менш імовірна, звістка застает вятичів на шляху з Києва до хазарської землі. На цьому шляху зустрів вятичів Святослав; вони платили данину хазарам, але Святослав підхилив їх під свою владу. Можна гадати, що літописне оповідання про те, що Святослав пішов на Волгу та Оку, вибіраючися проти хазарів і маючи на думці найперше заволодіти Саркелом, поветало із злогадів пізніших компіляторів, які знали, що вятичі сиділи пізніше над Окою. В такому разі первісна літописна звістка казала про Святославів похід проти хазарів на Волгу, причому в тому поході й одбулася зустріч Святослава з вятичями. Оця східня вітка східнього слов'янства, що зайшла до басейну Дону, рано відокремилась од своїх сородичів; цим і пояснюється те сильне одхилення в царині звуків,

яке при порівнянні з іншими руськими наріччями характеризує говірки південно-великоруські (походженням своїм — східньо-руські): маю я на увазі особливо акання та долю ненаголошених голосівок *а, о, е, ѣ*.

Слідом за рухом на південний схід, а може й рівночасно з цим рухом, східні слов'яни посунулися глибше і на північ Дніпром та його допливами: лівими — Десною, Сожем, правими — Березиною, Друття, Воп'ю. Воп своїм верхоріччям сходиться з верхоріччям Начі; а Нач належить уже до басейну Західньої Двини. Таким чином Воп привела східніх слов'ян до басейну Зах. Двини, і вони зайняли горішню його частину. Дніпро й сам своїм верхоріччям зближується з Західньою Двиною. Горішній біг Двини приводив до верхоріччя Ловаті, що впливає до Ільменського озера, а далі й до басейну Ладозького озера. Східні слов'яни захопили всенький річний шлях, що сполучував Наддніпрянщину з Ладогою. Вони заволоділи теж рікою Великою і східнім берегом Чудського озера. Найдалі на північ висунуті племена, що захопили ладозький басейн, тісніше — південну частину цього басейна, звалися словінами, а ті, що сиділи далі на південь і захід, — кривичами.

Можна з великою імовірністю гадати, що в цьому своєму рухові на північ східні слов'яни зіткнулися не з самісінькими-но фінами, які одрізали їм шлях на захід і північ і затримали їхній рух у східньому напрямку. Східні слов'яни зустрілися тут ще і з західньо-слов'янськими (ляськими) племенами. Наприкінці VIII століття зусиллям германців пощастило відтіснити слов'ян од Лаби; це призвело до того, що лехітські, а зокрема лаські, сили почали одтягтися на схід. У своєму русі на схід мазовшани наткнулися на ятвягів, що сиділи над Наревом, але інші лаські племена розповсюджуються над Приняттю, захоплюють північну Наддніпрянщину, доходячи далі на північ до басейну Західньої Двини, а на схід до басейну Оки. Про оцих лаських осадників свідчить, по-перше, руський літопис. Найдавніша літописна звістка каже, що радимичі, які сиділи між Дніпром і Сожем, були від роду ляхів. Інша, пізніша

звістка, що відноситься до початку XII віку, каже, що від роду ляхів пішли не самісінькі радимичі, а і вятичі, що сиділи того часу вже над Окою. Я розумію цю звістку так, що як східно-руські вятичі, покинувши південь, з'явилися в басейні Оки, то застали його вже зайнятим лаською колонізацією; це й дало привід вважати й самих вятичів за вихідців із Польщі. По-друге, про опих лаських осадників свідчать теж і особливості мови і в білорусів, і в декотрих північно-великоруських осадників у басейні горішнього бігу Волги та в південно-великоруських з середнього бігу Оки. Особливостей цих, що правда, не гурт, але вони різко виділяють названі говірки од інших руських говірок. Я маю на думці цікання та дзекання (вимовляння *т і д* м'яких як м'які *ц* та *дз*); його знають і в Надволжчирі, де воно сполучується ще з шепелявим вимовлянням *с і з* м'яких. Я гадаю, що й таке з'явище, питоме всім північно-русам, як змішання *ч і ц*, воно теж завдячує своє існування тому, що руські племена переходили через лаське середовище в північній Наддніпряниціні. Пор. відсутність звуків *ч, ш, ж* у східно-польських говірках (тих, що мазуракають) — вони обернули їх на *ц, с, з*. Навряд, щоб польських осад могло бути в середній смузі Росії дуже багато. Тому річ зрозуміла, що їх з'асимілювали собі кривичі та вятичі. Значно густіше сиділи ляхи в басейні Припяти, у північній Наддніпряниціні і над Західньою Двиною: отам вони згодом разом з руськими племенами ввійшли до складу білоруської народності.

Таким чином, од первісного ядра східного слов'янства, що зосередилось у басейні середнього бігу Дніпра, одірвалися дві великі групи: східно-руська та північно-руська. Через географічні умовини, цеб-то найперше через далеку віддаль, оці групи, мало й не зараз-таки, як вони виникли, почали жити самостійним діалектичним життям. Разом з цим, звичайно, ступнево слабнув їхній з'язок з колишнім центром, зрештою, тільки до нових з'явищ державного характеру. Виходить, що й за цієї самої передісторичної ще доби починає відокремлюватись од решти східно-слов'янських племінних груп і південно-руська група. Вона зали-

шилась у Наддніпряниціні, та через природні умовини тих місцевостей, які вона була займала, вона депо розширилась. Південно-руська група захопила всенький басейн Дніпра, може, зрештою, опріч висунутих найдалі на північ його частин, де сиділи кривичі. До цієї-таки південної групи належала й та людність, що сиділа над південним Бугом і Дністром. Південно-руські племена, як покріпшали та розмножилися, поширилися на південь *„до моря“*, як це про декотрих з них повідає літописець. Тут вони осаджувалися по чорноморських степах та по морському побережжю. До південно-руської групи належать ось такі племена, що про них оповідає давній літопис: тиверці, що сиділи над Чорним морем; уличі, що сиділи, як про це каже давнє свідоцтво, між Дніпром і Бугом. Далі на північ сиділи поляни; вони за історичних часів одступили за Стугну та Рось, але колись, як це можна вносити з їхнього ймення, розповсюджувалися далеко на південь у степовій, безлісній околиці. На сході поляни переходили за Дніпро, займаючи околиці над Сулою, Пелом і Вореклою. На північ од полян сиділи з західного боку волин'яни; за них літопис каже, що вони раніш звалися дулібами. Далі на схід од волин'я у басейнах лівих допливів Припяти жили деревляни, сьогочасні поліщуки; вони етнографічно переходили, звичайно, й за Дніпро; це видно, між иншим, з літописного оповідання про похід Ольги на деревську землю: в первісному вигляді цього оповідання факт урядження Ольгою Наддесняниці покладено було в прямий з'язок з і деревлянським походом. Далі на північ од деревлян по лівому березі Дніпра, над Десною та над Сеймом сиділи сівер'яни, найдалі на північ висунуте південно-руське плім'я, бо з одного боку ще далі на північ висунуті радимичі, а з другого боку дреговичі, що жили над лівими допливами Припяти, це, як ми зазначували, — в своїй основі племена лаські. Оці лаські племена, покороені південно-русам (за покороення радимичів літопис оповідає наприкінці X віку), змішалися з ними етнографічно. З певністю можна гадати, що вже в XI віці серед дреговичів і радимичів си-

діли суцільними осадами південно-руси, особливо з того часу, як їм довелося ще раз одмовитись од того, щоб по-сунутися на південь, у чорноморські степи. Та про це ми скажемо нижче. А тут зазначимо, що з огляду на тії міркування, які ми тільки-що навели, межі розповсюдження південно-русів слід одсунути далеко на північ од області властивих деревлян і сіверян: деревляни та сіверяни переходили за Припять, Іпуть, Сож і врізувались у землі лясських дреговичів і радимичів.

Як далеко заходили південно-руські осадни на захід, це визначити поки-що важко. Повторю тут свій здогад, який я вже був висловив вище, що, наприклад, у Підкарпаттю сиділи ще за історичних часів рештки тих слов'янських племен, які утрималися були підчас загального руху слов'янства до Дунаю. Хорватів, що за них згадує наш літопис, знає теж Костянтин Багрянородний; вони воюють з київським князем ще в X віці. Річ безсумнівна, що в оцю боротьбу вплуталися й поляки; у висліді її зацікавлені були й чехи. Згадаймо долю червенських городів, що переходили од Руси до ляхів і од ляхів до Руси. Аж нові обставини, що одрізали південні руські племена від моря, примусили їх перенести свою силу під угорські гори й забезпечити володіння Підкарпаттям руському плім'ю; і хорвати потонули в цьому руському морі. Можлива річ, що південно-руська колонізаційна хвиля затопила й басейни Прута та Серета, причому тут руська мова зіткнулася з болгарською, і тільки згодом вона повинна була поступитися перед тими чисельно значнішими елементами, що належали румунській народності.

Зрештою, перед екстензивним розвитком південно-руського плім'я, перед тим, як воно захопило області дреговичів, радимичів, хорватів, одбулося утворення руської держави.

IV.

Утворення київської держави.

Племінні союзи серед східного слов'янства. Поява норманських воєнно-торговельних дружин. „Руський“ князь у Києві. Торговельне значіння Києва для півночі — організація північних східно-слов'янських племен і східних фінів; закликання варягів; похід на Київ. Політичне об'єднання Києва з Новгородом. Київ силою підхиляє собі решту племен; спільні походи на Царгород. Культурне значіння київської держави. Вплив політичного й культурного об'єднання на мову.

Не місце тут викладати ті умовини, при яких могли складатися перші союзи південно-руських племен; — союзи що призвели до появи політичних осередків і, нарешті, до утворення київської держави. Зазначу тільки: — є повна підстава гадати, що отакі союзи складалися тоді, як одні племена покорювали другі; тоді, як треба було охороняти торговельні й інші інтереси тих міст, що виникали серед східних слов'ян.

Деякі з цих міст лежали на тому торговельному шляху, який вів „із варяг у греки“, цеб-то сполучував береги Балтійського та Чорного моря. Оце й спричинилося до того, що в Наддніпрянщині, й особливо в південній Наддніпрянщині, де зосереджувалися ті товари, які мали далі йти на Кореунь, Сурож і Візантію, з'явилися норманські воєнно-торговельні дружини. Дружини ції серед фінської людности півночі та серед східних слов'ян носили ймення Русь (пор. сьогочасне фінське *Ruotsi* на визначення Швеції). „Руські“ дружини особливо зацікавлені були в тому, щоб забезпечити торговельний шлях, який вів із варяг у греки. Вони захоплюють у свої руки наддніпрянські міста

й узброюють людність, щоб їх обороняти. „Руська“ дружина вдатно відбивала ворога, вона вміла охороняти місто—осередок торговельних інтересів племені, і це неминуче вело до того, що це плім'я підхилялося під владу тієї „руської“ дружини, яка осіла серед нього;— вело до того, що в місті та в тій окрузі, що притулялася до міста, з'являлася влада „руського“ князя.

У IX віці ми бачимо, що таке князівство виникає в Києві, у місті, що довкола нього зосереджувалося плім'я полян. Це „руське“ князівство лежало над Дніпром і через те набуло воно великого значіння для варязької, фінської, східньо-слов'янської півночі, що збувала свої товари Дніпром. Визволитися „руському“ князівству від хазарів, що тоді вже були сильно підупали через боротьбу з степом, це була річ не важка, але доводилося зорганізовуватись для боротьби з північчю, яка ревно оберігала для себе свободу торговельного шляху.

Як у Києві виникло „руське“ князівство, то це викликало на півночі необхідність боротися з ним, охороняючи життєві інтереси північних міст і тих племен, що тягли до них. У Новгороді складається союз північних східньо-слов'янських племен (словін і кривичів); до нього пристають і східні фіни (меря). Проти „руської“ дружини на півдні треба було поставити рівні з нею організації. Це призвело до запрохання варязьких наємників із-за моря; туди, за море, ще й після того доводилося новгородцям звертатись що-разу, як їм загрожувала небезпека з київського півдня. Варяги теж були зацікавлені в тому, щоб той шлях, де вони були хазяїнами, не опинився в руках у південного політичного осередку, в руках у тих їхніх сородичів, котрі осіли на півдні. Варязький князь із своєю дружиною веде північні племена здобувати Київ. Перевага виходить на його боці, він опановує Київ і осідає там в інтересах передовсім північних племен: торговельний шлях із варяг у греки знову вільний для півночі.

Як Київ об'єднався з Новгородом під однією владою, то це і був початок утворення держави. Вона здобула назву

„руської“ од імення того південного князівства, яке було покороно північчю, але яке вже встигло передати своє політичне ймення південній Наддніпрянщині, ба навіть поширити його на Чорне море. Таким чином, руська держава мало не з самісінького свого початку — це, як виходить, результат спільного діяння декількох східньо-слов'янських племен: зароджується вона серед київських полян, але засновують її, організують, поширюють поляни вкупі з слов'янами, кривичами й іншими племенами. Живий зв'язок півдня з північчю, особливо за перших руських князів, яскраво видно з тих походів на Царгород, що за них дійшли до нас і грецькі і руські звістки. Хоч руські звістки і легендарні, та з них можна з повною певністю заключати, що добувати Царгорода йшли геть-усі ті племена, котрі сиділи на шляху із варяг у греки, ба також і ті південні племена, які через своє географічне положення повинні були прилучитися до київської держави. Зрештою, не перебувало тут без внутрішньої завзятої боротьби. Київським князям довелося зброєю покорити низку східньо-слов'янських племен. Літопис не вміє нічого сказати за боротьбу Києва з сівер'янами і зазначає тільки факт покороєння сівер'ян. Та він зберіг перекази про довгі зусилля Києва покорити дерев'лян і угличів. Святославі, як він розбив хазарську державу, пощастило прилучити до руської держави вятичів. Радимичів, що сиділи між Дніпром і Сожем, але мабуть давно вже були відбиті од дніпрового побережжя, підбиває аж Володимир. Він-таки скеровує свої сили і проти другого слов'янського плім'я, проти хорватів. Та об'єднати східніх слов'ян пощастило ще Святославі.

Історики мови, мені здається, доводиться рахуватись із фактом об'єднання східніх слов'ян під проводом руського Києва. Утворення київської держави було викликане не примхою завойовника та не випадковими причинами, які лежали поза народнім життям; воно одповідало життєвим інтересам більшості східньо-слов'янських племен. Звідціла її культурне значіння для них; вона встановлює передовсім культурні зв'язки поміж східнім слов'янством: Новгород усі-

ма своїми інтересами тягне до київського півдня; там він знаходить збут для своїх товарів, звідтіля він здобуває хліб для себе; значно пізніше тільки відкриваються для нього шляхи на захід — до Любека й інших ганзейських міст¹⁾, і на схід — до Заволоччя²⁾; вятичі, замість того, щоб увійти в сферу хазарських інтересів, втягуються в сферу інтересів загально-руських — вони везуть до Київа данину й свої товари, постачають туди воїнів і виділяють з себе людей для княжої служби; Полоцьк, хоч як далекий він од Київа, примушений прийняти до себе київського князя, стративши в особі Рогволода свою варязьку династію; у басейні Прип'яті інтереси Полоцька стикаються з інтересами київського князівства, у басейні Західної Двини вони зустрінуться з інтересами Смоленська, і таким чином полочани що-раз тісніше прилучаються до загально-руського життя. Об'єднання східно-слов'янських земель за Святослава, Володимира, Ярослава не могло не відбитись і на об'єднанні самих східно-слов'янських, тепер руських, племен. Прийняття християнства, прилучення до спільного культурного життя, що широкою хвилею розлилося по київському півдні, — все це повинно було позначитися на всіх боках народнього життя і між иншим на мові руських племен.

Ще перед утворенням київського князівства встигли з'явитись у говорі деяких племен різкі діалектичні одміни, напр. редукція (ослаблення) ненаголошених голосівок *a, o, e* у східно-русів, змішання *ч* і *ц* у північно-русів. Оцим одмінам не довелося затертись і в наступні часи; але нові умовини життя затримують на деякий час диференціацію і сприяють тому, щоб у мові одбулася ціла низка спільних з'явищ. Так,

¹⁾ Любек — одне з вільних міст німецької імперії, над Балтійським морем. Починаючи з XIII віку Любек грає головну роль в ганзейському союзі (союзі німецьких міст; старо-німецьке слово „ганза“ визначало первісно взагалі групу осіб, далі „гільдію“), що монополізував був у своїх руках геть-усю торгівлю північної Європи. Прим. перекл.

²⁾ Так звалася найбільша новгородська волость; обіймала вона басейн Північної Двини, Мезені і Печори; од тубільців, т. зв. заволочької чуді, здобували новгородці хутра, продукти морських ловів й особливо сіль.

Прим. перекл.

наприклад, пам'ятники переконують нас у тому, що в XII віці в усіх руських говірках звуки *ъ* і *ь* в одному положенні зникли, в другому — перейшли в *o* та *e*, а саме — *ъ* та *ь* зникли у слабому положенні, переходили в *o* й *e* — у міцному, цеб-то там, де в наступному за ними складі були ще *ъ* та *ь*. І ось, ми бачимо, що геть-усі руські говірки однаковісінько проводять цей звуковий процес: пор. укр., білор. і великор. *сон, день (den'), жнець (žnes'), всі, много, два* — на місці давніх і спільно-руських форм: *сѣнь, днь, жньць, касѣ, мзного, дзѣ*. Можлива річ, що це залежало почасти од того тісного з'язку, в якому стояли одне до одного руські наріччя в XI віці. За цієї самої епохи почалися й декотрі морфологічні з'явища, що їх згідно провели всі руські наріччя. Зазначу, наприклад, що в чоловічому роді форму називного множини виперла форма знахідного: укр. *поляси, листи, ножі, жєнці*, білор. *брусы, сваты, кумы*, діалект. *жанца, касца*, великор. *послы, люди*, діалект. *соседы, луги, погребы*. Далі, вкажу на те, що називний і знахідний множини у заіменників і прикметників усіх родів збіглися в одній формі геть по всіх руських наріччях: укр. *усі, мої, добрі*, великор. *все, добрыє, сами*, діалект. *вси, добрыі* чи *добрыя*. Ще зазначу, що кінцівка старих пнів на *-у* перейшла до давніх пнів на *-o-*; родовий однини: укр. *народу, Дону, двору, морозу*, білор. *воску, аусу, крику, саду*, великор. *гороху, снегу, из лесу, из под мосту, без толку*; місцевий однини: укр. *у саду, на роду, у раю*, білор. *у ласу, на берягу, у суду*, великор. *в углу, на глазу, в боку*. Далі, бачимо ще, що кінцівки *-ам, -ами, -ах* переходять із давального, орудного, місцевого множини слів жіночого роду на *-а-* до відміни інших пнів і жіночого, а так само і чоловічого та середнього роду: укр. *братам, панамі, дубах*, білор. *по мохам, по балотам, у зубах, ключами, брусами*, великор. *городам, волостями, дворах, ножях*. Можна вказати ще на спільну для всіх руських наріччів затрату двійні в формах одмінювання та часування, на втрату аориста й імперфекта та на заміну їх формами дієприкметника минулого часу на *-лѣ*.

Всі оці та подібні до них з'явища не можуть, звичайно, свідчити про те, що спільно-руська мова існувала за історичних часів, скажемо в XI-XII віці. Спільно-руська прмова розпалася на окремі наріччя ще за доби передісторичної, наприкінці VIII чи на початку IX віку. А як утворилася руська держава, як об'єднала вона під одною владою всі руські племена, то це не могло вже призвести до витворення однієї спільної мови, не встигло це витворити й спільної руської книжної мови, бо за книжну мову тієї доби, за мову, спільну і для Києва, і для Ростова, і для Новгороду, і для Галича, це була церковно-слов'янська мова, що її вивезено було разом з книжками із Болгарії. Але те, що руські племена об'єдналися політично, що вони утворили одну руську державу, це могло мати своїм наслідком ті зміцнені взаємини між ними, які призвели до того, що наріччя цих племен почали переживати спільні з'явища в царині звуків і форм.

V.

Об'єднання південно-русів у XII віці.

Утворення держави найбільшу вагу має для південно-русів. Тісне об'єднання південно-руських племен. Риси, спільні для всіх півд.-руських говірок (тай і для білоруського наріччя), — не старші од XII віку, а тимчасом і східно-руське і північно-руське наріччя відокремилися ще перед XI в. Причина об'єднання — не самісіньке утворення держави, а й пересунення (в XI в.) південних малорусів під напором половців: уличі й тиверці вдералися в області бужан і деревлян. На це вказує й сьогочасне діалектологічне угруповання південних і північних говірок на Правобережжі.

Особливу вагу мала київська держава для південно-руських племен. Перед тим, як утворилася ця держава, племена південно-руські ворогували одне з одним; поляни одрізнялися і своїми звичаями від деревлян та сіверян, уglichі та тиверці вже через своє географічне положення повинні були відокремлюватись од тих своїх сородичів, що жили далі на північ. Всі ці племена, об'єднані владою київського князя, починають жити спільним державним і громадським життям. Вони з'язані з Києвом і спільними воєнними заповзяттями та необхідністю одбиватись од спільних ворогів; торговельні, а далі й релігійні з'язки сприяли теж що-раз більшому взаємному зближенню південно-руських племен.

Можлива річ, що попередній період дав початок до роз'єднання цих племен; може од цього ще періоду пішли ті глибокі ріжниці, що їх помітно тепер між північними та південними паростями південно-русів (малорусів). Але проти цього відосереднього змагання поставлено було змагання доосереднє, що встановлювало спільне діалектичне життя на всьому тому просторі, який займали південно-руси. Воно

захоплювало навіть і тії парості південно-руського плім'я, які осілися на нівночі у землях дреговичів і радимичів. Ми побачимо, що наступні події, а саме заколоти, викликані кочовими ордами, що в середині XI віку з'явилися на півдні, спричинилися між иншим до того, що від південно-руської племінної групи відділилися оці саме південно-руси, котрі поселилися були у горішній Наддніпрянщині та Заприп'яттю. І тоді південно-руські говірки цих місцевостей втягаються в нове діалектичне життя, в життя білоруського наріччя, що тоді саме утворювалося. Ось і визнаючи через це південно-руські говірки за підставу білоруського наріччя, ми повинні вважати за найдавніші ті південно-руські з'явища, котрі можна прослідити і в білоруському наріччю. З'явища ці відбулися таким чином перед XIII віком, бо з нього, здається, починається утворення білоруської мови та білоруського народу. Цікава річ, що всі ці з'явища, судячи з пам'ятників, не можуть бути старші від XII віку; XII вік через це ми визнаємо за час тісних взаємин між південно-руськими племенами.

Ми перелічимо ці з'явища нижче; а тут зазначимо, що инших, старших, ніж вони, з'явищ, які були-б спільні для всього південно-руського наріччя й одрізняли-б його від инших руських наріччів, ми не знаємо. Пам'ятники новгородські XI віку свідчать за те, що північно-руське наріччя з-давен-давна одрізнялось од инших нарічч, тай од спільно-руської прамови, змішуючи звуки *ч* і *ц*. Тая знов обставина, що акання та редукцію ненаголошених голосівок *а*, *о*, *е* знають і білоруси і південно-великоруси, роз'єднані од XIII віку, свідчить, як це ми побачимо, за глибоку давність і цієї риси, східно-руської своїм походженням. Виходить, що і північно-руси, і східно-руси ще перед XI віком встигли у своїй мові одхилитись од спільно-руської прамови; для південно-русів ми подібних одхилень, раніших од XII віку, вказати не можемо. На мою думку, це залежало од того, що південно-руси, залишаючись на старих своїх осадах з передісторичної доби, не об'єдналися так, як мусіли об'єднатись північно-руси і східно-

руси, що здобували собі нові місця для життя, що боролись із-за них з иншими племенами, що одстоювали при нових умовах свою самостійність.

Та доба історична привела південно-русів до більшого об'єднання: одним із факторів його було утворення держави; другим, як це ми зараз побачимо, пересунення для тіснішого співжиття самих південно-русів. Пересунення ці ми відносимо на XI вік і з повним правом чекаємо у наступному XII віці таких нових з'явищ у мові південно-русів, котрі були-б спільні для всіх його наріччів і говірок.

В період перед XI віком поляни говорили не однаково з деревлянами, а сіверяни одрізнялися мовою своєю од бужан і угличів. У цьому, як ми це вказали були вище, важко сумніватися. На жаль, пам'ятники не заховали цих найдавніших південно-руських діалектичних особливостей. Можна гадати, що більша частина їх зникла, затерлася через об'єднання та тісну сполуку південно-русів. Але можлива річ, як це ми вже були згадували, що притивуєднення північного (деревлянського та сіверського) наріччя південному відноситься до глибокої давнини. Переходимо до подій XI віку. Вони призвели до того, що південно-руси, з одного боку, тісно з'єдналися, а з другого, — що від них одпали ті парості, котрі були висунуті найдалі на північ.

Боротьбу з степом вели східно-руси на південному сході, а південно-руси — на південному заході Росії з-давен-давна. Літопис не зберіг нам звісток про сутички руських племен з мадярами, які рушили наприкінці IX віку на захід, за Дніпро і Дністер; але навряд, щоб перебулося було без кривавої зустрічі тоді, як угри проходили попри Київ, про що згадує літопис; найімовірніше, що руська держава, яка вже тоді вбилася була в силу, одбила напад угрів. За уграми з'явилися печеніги: руське плім'я бореться з ними з успіхом і за Святослава і за Володимира; *ни бѣ воимъ съ печенѣгы*, каже літопис про цього останнього, *модрами имъ*. За Ярослава набіги печенігів робляться небезпечними; вони так уперто сунуть на руські землі, може, через те, що в той час їх почала одтісняти із сходу нова тюрк-

ська орда — половецька. У середині XI віку половці запосідають південно-руські степи; могутність цих нових кочових сусідів, що вже в 1063 році завдали руським князям страшну поразку, мала і для руських племен і для руської держави дуже й дуже важкі наслідки. Декотрі з цих наслідків одзначили були вже самі сучасники. Найдавніший київський літопис, що зберігся у пізнішій перерібці XV віку, де його сполучено з літописом новгородським, оповідає, що уличі сиділи спочатку між Дніпром і Бугом, а потому поселилися між Бугом і Дністром; оце переселення, що одбулося, мабуть, за пам'яті літописця XI віку, було без сумніву вимушене: викликали його набіги половців, а може ще й попередників їхніх — печенігів. Подивімся, як визначає житла уличів і їхніх сусідів — тиверців Нестор, що писав у 1110 році: «Уличы и тиверци сѣдоху по Днѣстру, при сѣдоху къ Дѣнаки. Бѣ множество ихъ; сѣдоху ко по Днѣстру оли и до моря, сѣтъ гради ихъ и до сего днѣ, да то са зваху отъ Грекъ Великаа Скъфа». Нестор уживає минулого часу; виходить, що за його часів тиверці й уличі вже не сиділи до моря; що правда, цілі ще були їхні міста чи укріплення, але самі вони вже перейшли, очевидно, на інші місця. Скажемо знову, що виселення з тієї країни, яку вони були заселили, не могло бути добровільним; до його приневолила їх та сама-таки причина, яка й раніше одкинула була уличів за Буг, — натиск половців. А кудаж подалися уличі та тиверці, втративши, очевидно, свої племінні назви? Єдина можлива відповідь, як-що не припускати повного знищення цих колись численних племен («Бѣ множество ихъ»), то це сказати, що вони перейшли на північ, до північної Наддністрянщини та до північної Надбужчини. Навряд чи може бути якийсь сумнів про те, що несподіваний зріст галицького князівства, який виявився в XII віці, як воно розпочинає боротьбу з Київом, стоїть у залежності од збільшення його людності: для людності треба було місця під осади та під рілю. Вивищення Волині залежало, звичайна річ, од тієї самої причини.

Таким чином, ми висловлюємо здогад, що південні парості південно-руського плім'я, пересунувшись на північ, поселилися почасти між північними його паростями, цеб-то бужанами та деревлянами. Це призвело до з'єднання південно-руської сім'ї; обидва головні наріччя, що ними вона була говорила — північне та південне, — не злились одне з одним унаслідок вказаного пересунення південних племен, але сильно зблизилися. А наслідком їхнього зближення в царині мови були ті з'явища, на котрих ми зараз зупинимось.

Та спочатку я зазначу, що сьогочасне діалектологічне угруповання південних і північних говірок на Правобережній Україні одбиває на собі отой факт, що про його ми тільки що були казали, — що південні племена врізалися в область північних. Як ми вдивляємось у діалектологічну мапу, то нас вражає те, що південні, чи українські, говірки чути не лише в степовій смузі, у південних повітах Київщини і далі на південь і південний захід. Вони переходять і в ту область, де споконвіку сиділи були деревляни, врізуючись у цю область клинами і досягаючи таким чином самої Припяти у сьогочасному пінському повіті. Тут ми на північно-малоруській основі знайдемо низку різких особливостей українських. Переміна давнього дифтонгу *yo* на *i*, така характерна саме для українських говірок (*nin*, *дім* замість *nyon*, *dyom*), зустрічається островами і на північно-малоруській території. Ми побачимо, що вона панує й у Галичині, тимчасом як дифтонги та інші способи заміни їх (наприклад, *y* замість *yo* — *nyn*) маємо в гірських говірках, а також в Угорській Русі; але й туди проникає українське *i*. Чи не вказує оце українське *i* на те, як далеко вдерлися українці (південно-малоруси) в північно-малоруську область? Не буду я впевняти, що дифтонги *yo*, *ie* замінилися на *i* вже в говірці уличів і тиверців тоді, як вони «пригѣдоху къ Дѣнаку и сѣдоху оли до моря». Але це річ можлива, що вже в ту далеку епоху давні риси південно-руської мови зазнали у південних племен одміни саме в оцьому напрямку, а він призвів до тих відношень, що зараз панують у сьогочасних

українських, ба навіть зокрема південно-українських говірок, у протилежність до говірок північно-малоруських, що їх А. Е. Кримський слушно охарактеризував як архаїчні. Може південно-малоруські чи українські говірки в зв'язку з бурливим їхнім минулим виявляють менше сталості в тих звукових і морфологічних особливостях, які вони здобули собі в спадку.

Зазначу тут, що багатолюдні племена тиверців і уличів не могли поміститися на тій території, яку вже займали були найближчі їхні сородичі (бужани, сіверяни). Як я вказав вище, вони пробилися далеко на північний захід і затопили тут ті області, що їх були займали давні хорвати. Можлива річ, що тоді-таки вони проникли глибоко і до Семигороду і до землі угорської. Мріяти про те, щоб винагородити собі втрату долишнього бігу Дніпра та Буга землями на сході за Дніпром, південно-русам тоді не доводилося. Бо половецьке панування в чорноморських і донецьких степах затримало-б було усяку спробу південно-русів колонізувати доступні колись для східних слов'ян місцевості між Дніпром і Доном. Спершу південно-руси, як їх притисли на півдні, подалися на північ і зміцнили свої осаді за Прип'яттю та в північній Наддніпрянщині. Ми можемо судити про це між иншим з того, яку велику увагу присвячують мінській землі київські князі, що простягали свої руки в XII віці геть до самого Полоцька. Та швидко, як побачимо, південно-руси зустріли тут сильний відпір з боку иншого руського плім'я, яке, втративши свої південно-східні області, попало в таке саме скрутне становище, як південно-руси.

VI.

Доба спільно-південно-руської одности в мові (XII в.).

Спільні для всіх південно-руських (та й білоруських) наріччів звукові з'явища: 1) *рѣ, лѣ, рѣ, лѣ* — *ръ, лы, ри, ли*; 2) *і, у* неповного утворення; 3) придихові шелестівки *ѣ, г, ѣ*; 4) *кы, гы, хы* — *ки, ги, хи*; 5) кінцеве *л* — *в* (воак, лаа); 6) подвоєння шелестівок (*суддѣ, ніччю*); 7) дифтонги на місці *о, ѓ, е*; історичні засвідчення цього процесу — нове *ѣ* Соболевського; та ті пам'ятники, що їх згуртував Соболевський, — не галицько-волинські а просто малоруські; цілковита нестійність теорії Погодіна-Соболевського про немалоруськість Київщини перед татарським лихоліттям; закиди проти відкриття Соболевського і їхня нестійність.

Спільно-південно-руські з'явища, що розвилися саме в XII віці, в період тіснішого з'єднання південно-руської сім'ї на тіснішій території, це були отакі звукові зміни.

1) Сполучення *р, л* з наступними *ѣ, ь* перейшли в сполучення *ры, лы, ри, ли*, а тимчасом в інших руських наріччях (північно-руському та східно-руському) вони одмінилися на *ро, ло, ре, ле*. Пор. укр. *дрижати, кришити, блиха, дрива, кривавий, глитати, хрибет, христити* (при великор. *дрождать, крошит* і т. д.). Згідно з тим, що сказано вище, білоруське наріччя сходиться з малоруським; пор. *дрыжаць, хрибет, слиза, праглынуць* і т. д. Найдавніший приклад отакої заміни знаходимо в Житію Сави¹⁾ по

¹⁾ Житіє св. Сави — це рукопис XIII віку. Подарували його ки. Вяземському в Палестині, в монастирі св. Сави, а він, 1884 року, подарував його Обществу Любителей Древней Письменности. Незабаром (1890 р.) Общество й видало його, під редакцією проф. Г. В. Помяловського. Аналізові мови цього пам'ятника присвячені розвідки (що з'явилися мало не рівночасно) проф. Мочульського (в Зап. Новорос. Ун-та, т. 62) і проф. Колесни (в Archiv für slav. Phil., т. XVIII). Прим. перекл.

списку XIII віку — *мблыко*. Однести це з'явище до часу давнішого, ніж XII вік, ми не можемо через те, що падіння глухих (їхнє зникнення та заміна іншими голосівками) наступило в південно-руському наріччю не раніш, ніж у XII віці (про це диви нижче, де наведено кілька додаткових уваг).

2) Напівкороткі *i, y* (що з'явилися із сполучень нескладових *i, y* з наступними короткими *i* та *y* ще за спільнослов'янської доби) одмінялися у південно-руському наріччю на початку слова в *i, y* неповного утворення. Оці *i, y*, як стояли вони за шелестівкою попереднього слова, переходили в *i, y* повного утворення (*він іде, він удовець*); а як-же вони стояли за голосівкою, то одмінялися в нескладові *i, y* (*я йду, я вдовець* — чит. *idoves'*); нарешті, в абсолютному початку слова вони зникали; пор. укр. *голка, грати, ськати, му, меш, з города, зволити* і т. д. (у великор. *играть, искать, из города, извольте*). Білоруське наріччя й тут сходиться з малоруським: *голка, мѣць, звольця, з мора*.

3) Початкові голосівки *a, o, y* дістали поперед себе в південно-руському наріччю придиховий приступ, що згодом по окремих говірках одмінявся на шелестівки *a, g, j*: пор. укр. *вона*, діалект. *горати, гочи, горіх; вухо, вус*, діалект. *гулиця, гухо; гаспид*, галицьк. *яспид, янгол* (великор. *она, очи, орех, ухо* і т. д.). Білоруське наріччя й тут теж сходиться з малоруським: *гаріць, гарэх, нигодзин* і ин.

4) Сполучення *кы, гы, хы* перейшли в *ки, ги, хи* з м'якими *к, г, х*. Оці м'які *к, г, х* згодом ствердли в малоруській мові, як узагалі ствердли шелестівки перед звуками *i* та *e*. Зазначу і те *и*, що з'являється на місці первісного *ы*, в угро-руським: *ногі, кішкі*. У білоруським теж знаходимо *ки, ги, хи*, але це не характерно, бо *ки, ги, хи* на місці *кы, гы, хы* властиве й іншим руським наріччям. Найдавніші приклади для написання *ки, ги, хи* замість *кы, гы, хы* зустрічаємо вже в пам'ятниках XII віку: Добри-

лове Євангеліє 1164 року¹⁾ має: *секира, никни же*; Галицьке Євангеліє 1144 року²⁾ — *некецьскіймъ, чѣчскии*; Христинопільський Апостол XII віку³⁾ — *погикѣмъ*.

¹⁾ Добрилове Євангеліє — назване так од того, що написано, як каже одкритий Востоковим запис на останньому листкові, 1164 року „грѣшнымъ рабомъ и дякомъ святыхъ Апостолъ Костянтиномъ, а мирьски Добрыло“. Євангеліє апракос (цеб-то євангелієські читання йдуть у ньому по порядку днів, празників); 270 л. Переховується в Румянцівському Музею. Писане воно в Новгороді, бо ота церква святих апостолів і церква Івана Предтечі (що її попові „Семеону“ написав Добрило це євангеліє) обидві в Новгороді. А через те й пам'ятник цей вважати треба як це доводить акад. Кримський, за чистісінський північно-великоруський, а в жадному разі не за „галицько-волинський“, куда залічив його акад. Соболевський. Прим. перекл.

²⁾ Галицьке Євангеліє 1144 року — звуть його инакше ще Крилоським Євангелієм, бо належало воно „од літ давних“ катедральній церкві у Крилосі (Галичина), як про це свідчить запис на 228 л. еп. Гedeона Балабана (XVI в.). У XVII в., як про це знову свідчить запис, воно попало до рук молдавського митрополита Досифея, і він „назнамена“, щоб його одіслати назад до Крилосу. Яким чином воно в тому-таки XVII в. попало з Крилосу до Москви, до справщика Тимофея (учителя грецької мови в Москві перед Ліхудами) — не відомо. А од його вже разом з іншими його книжками, в 1699 році, попало на печатний двор „в книгохранительную палату“ (а опісля до Синодальної Б-ки, де й зараз переховується).

Це — Євангеліє „тетр“, „четверо-євангеліє“, цеб-то євангелієські читання йдуть у ньому по порядку чотирох євангелістів. Це найдавніший кирилівський рукопис четвероєвангелія і найповніший узагалі поміж усіма (мало не повний текст усього четвероєвангелія). Після 228-го листа, що ним кінчається саме Євангеліє, до 280 листа йде місяцеслов, короткі перекази про життя св. євангелістів, то що — та це вже додатки пізнішого часу (XIV в.).

Видано Євангеліє архім. Амфілохієм (Четвероєвангеліє Галицкое 1144 г. сличенное... М., 1884; три томи). Аналіз мови дав акад. Ягіч Сборникъ Отдѣленія рус. яз. и сл. т. XXXIII: Спб., 1884). Прим. перекл.

³⁾ Христинопільський Апостол — названий так од того, що зберігся він у василіянському монастирі в Христинополі (Галичина, повіт Жовква). Яким чином і коли попав він до цього монастиря (заснованого в XVIII в.) — не відомо. Року 1889-го з монастиря передано його до Ставропігійського Інституту у Львові, де він і зараз переховується.

З даних мови і орфографії судячи, написано цей рукопис у XII (а як дехто приймає, в XIII) віці, і написано його, на думку проф. Калуж-

5) Замість *л* на кінці складу з'явилася вимова *у* коротке (*у*): укр. *вовк* (*voik*), *мовчу*, *дав*, *повний*, *ходив* і т. д. Теж саме знаходимо в білоруській: *поуны*, *зламау*, *вауки* й ин.

6) Сполучення: „шелестівка + і напівкоротке + й“ одмінилося, після того як *і* напівкоротке випало, по всіх руських наріччях на сполучення: „шелестівка + й“ (*свинія* замість *свинийа*). У південно-руському наріччю тоді *й* перейшло в *ј*, а далі наступило уподібнення оцього *ј* до попередньої шелестівки¹⁾: *свинія* перейшло в *свинја* і далі в *свиння*²⁾. Пор. укр. *браття*, *колосья*, *суддя*, *грязю*, *нічю*, *подружжя* і т. д. (у великор. *братья*, *колосья*, *судья* і т. д.). Білоруське наріччя сходиться з малоруським: *подполля*, *крыллям*, *свиня*, *зелле* і т. д.

7) Як наслідок того, що в вимові зникли *ъ* та *ь*, у південно-руським наріччю здовжилися голосівки попереднього складу. Таке самісіньке здовження наступило, мабуть, і по інших руських наріччях; та в них, як і в південно-руському, ці здовжені голосівки опісля скоротилися. Але в

няцького, в тій самій частині давньої Руси-України, що й Крилоське (Галицьке) Євангеліє (яке до того збігається з нашим Апостолом і що до часу написання).

Зберігся рукопис, починаючи з 6-го зшитку (обіймає 291 лист) і містить у собі діяння і послання апостольські. Замітний він тим, що, будучи одним із найдавніших, являє собою і найповнішу редакцію.

Зголом знайдено було, в оправі якоїсь книжки, ще й 5-й зшиток (8 листків) цього рукопису. Належав цей уривок свого часу Вельовському, а по його смерті в жінки його купив цей рукопис галицький учений Ан. Петрушевич. Він-то й установив, що уривок цей — частина Христинопільського рукопису. Потому Петрушевич подарував його Київському Університетові св. Володимира, де він і досі переховується.

Львівську частину рукопису видав проф. Ем. Калужняцький (*Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenica. Ad fidem codicis Christianopolitani saeculo XII-o scripti edidit...*; Відень, 1896); київський знов уривок опублікував проф. С. Маслов (*Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности И.А.Н., 1910, IV, стор. 229-269*). Прим. перекл.

¹⁾ В оригіналі помилково: „уподобленіє предшествующей согласной этому ј“. Прим. перекл.

²⁾ Це слово, правда, відоме в українській мові виключно в формі *свиня* (без подвоєння шелестівки), завдяки мабуть впливові аналогії слів з суфіксом *-ня* (*рабиня*, *господиня*). Прим. перекл.

південно-руському, у протилежність до інших руських наріч, здовжені *о, ѓ, е*, не встигнувши ще скоротитись, перейшли в дифтонгічні сполучення: *юо, ѓѓ, іе*. За спільно-південно-руську вимову напр. для слів *домъ*, *мѣдъ*, *пѣчъ* слід визнати *ѓѓом, ѓѓѓѓ, пѣчъ*; пор. північно-малоруське *ѓѓом, ѓѓѓѓ, пѣчъ*, діалект. *ѓѓм, ѓѓѓѓ*, північно-укр. *ѓѓм* з твердим *ѓ*, південно-укр. *ѓѓм* з м'яким *ѓ*, спільно-укр. *ѓѓѓ, пѣч, мѓѓ, нѓѓ* (нести), *шѓѓѓ, сѓм, гребѓѓѓ, весѓѓѓ, зѓѓѓ* і т. д. Дифтонги на місці здовжених *о, ѓ, е* знало колись і білоруське наріччя; ми знаходимо й тепер у південних його говірках заступників цих дифтонгів, і то до того не тільки в тих говірках, що межують з малоруською областю, ба й у тих, що значно далі на північ, напр., у повітах ігуменському, бобруйському, мінському; а взагалі дифтонги та їхні заступники зникли під впливом інших діалектів, що ввійшли були в склад білоруського наріччя.

На цьому південно-руському з'явищу я зупинюся депо докладніше. Бо його добре засвідчили нам пам'ятники і воно дає нам точні дані для того, щоб хронологічно визначити давню відокремленість південно-руського наріччя од північно-руського та східно-руського.

О. І. Соболевський¹⁾ вперше зробив спостереження, що в низці таких пам'ятників, котрі не належать ані до ново-

¹⁾ Соболевський О. І. — тепер академик Російської Академії Наук, од 1882 до 1888 року був професором у київському університеті. Року 1883-го прочитав він в Историческомъ О-вѣ Нестора-Лѣтописца доклада, що наробив чимало розголосу. У цьому докладі, ґрунтуючись на лінгвістичних даних, особляво на відкритому ним отому т. зв. „новому ѓѓ“, відновив він Погодінову теорію (див. прим. на стор. 49) про великоруськість Київщини до татарського лихоліття. Доклад цей, та й пізніші його праці, що розвивали й підтримували тези з цього доклада (важніші з них подано в кінцевому покажчику літератури), викликали жваву полеміку з боку істориків (Антонович, Лесюнович, Владімирський-Буданов, Дашкевич, Грушевський М.) і з боку філологів: Житецький, акад. Ягія, акад. Шахматов і особляво проф. Кримський. Докладний перебіг цієї полеміки та огляд тих праць, які вона зродила, дає стаття пр. доц. Вол. Розова: *Исследование языка южнорусскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ* (надрукована в київських Університетських Извѣстіяхъ).

родської, ані до суздальської, ані до рязанської області, зустрічаються написання з *ѣ* замість *е* при умовах, зовсім незвичайних, наприклад, для новгородських пам'ятників. А саме: *ѣ* замість *е* пишеться в них тоді, як у наступному складі знаходився *ѣ* (рідше *ѣ*), що в пізнішу епоху мусів випасти і очевидячки тоді вже був випав. Так, у Добриловому Євангелію 1164 року знаходимо такі написання: *сѣдма, пѣшь, сѣльнаго, шѣста, шѣстаю, камѣна, оучитѣль, къ нѣмъ, на камени сѣма, а також зѣлае, камѣне, трѣтѣе, а так само й перед нескладовим і, що пішло кінець-кінцем з *їі*: горѣ сѣи, по кѣи землі і т. д. У Типографському Євангелію XII віку № 7¹⁾: *камѣна, къ нѣмъ, идѣть, також камѣне, зѣлаи* (де *и* стоїть через графічну традицію, читайте *камѣне, зѣла, чи навіть камѣне, зѣла*). У Галицькому Євангелію, що написано за князювання Льва Даниловича галицького (1266-1301)²⁾, знаходимо: *корѣна, ремѣна, перѣстѣна, житѣль, кѣльми, матѣрь, на кѣтѣри, на смокки сѣи, по чюжѣмъ і т. д. Здебільша отакому *ѣ* відповідає в сьогочасній українщині звук *і*; і пішов він із сполучення *іе*, яке**

яхъ за 1913 рік, кн. XII, стор. 44-90) та ще його-таки статті: а) До староруської діалектології. Іще до питання про галицько-волинське наріччє (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., 1907, III, стор. 5-34); б) Трильогія проф. А. Кримського (там-таки, 1907, IV, стор. 146-171). *Прим. перекл.*

¹⁾ Типографське Євангеліє № 7 — переходується це Євангеліє апракос у бібліотеці синодальної друкарні (звідтіля й його назва). Належить до XII віку. Історії його не знаємо (два-три слова за нього сказано в Собол. Оч., і в Воскресенського, Євангеліє отъ Марка, ст. 51). Як доводить акад. Кримський, писане воно мабуть чи не суздальським великорусом і в жадному разі не можна його вважати за „галицько-волинський“ пам'ятник, як це робить акад. Соболевський. *Прим. перекл.*

²⁾ Галицьке Євангеліє 1266-1301 — апракос, писане Георгієм „прозвоутором“ за князювання Льва і сина його Юрія. Проф. Грушевський датує його 1282 роком, а місцем його написання вважає Холмщину (див. його Історія України-Руси, т. II. 2-е вид. Львів, 1905; стор. 404, прим. 1). Од 1874 року переходується в Публичній Бібліотеці в Петербурзі. Побіжний аналіз мови цього Євангелія дав Вольтер (Archiv für slav. Phil., VI), а спеціально його написанням „воовъчихъ“, „воовъля“ присвячено перший розділ „Крітеріїв“ акад. Кримського. *Прим. перекл.*

з'явилося на місці здовженого *е*; пор. укр. *пич, сім, шість, перстінь, корінь, камінь, матір, зілля, каміння, коріння* і т. д. Це дало О. І. Соболевському підставу чимало таких пам'ятників, у котрих він був знайшов оцю графічну особливість, визнати за пам'ятники малоруські. Та виходячи з того міркування, що малоруський наріч і малоруське наріччя походження пізнішого, та ще щоб догодити тій історичній теорії, яка казала, що давня людність Наддніпрянщини була не малоруська (своєю мовою), а просто руська, чи навіть і великоруська, і людність цю тільки після татарської руїни замінили малоруси, прийшовши з заходу; ото щоб догодити цій теорії, яка сполучена з іменням знаменитого М. П. Погодіна³⁾, О. І. Соболевський не зважився визнати ті пам'ятники малоруські, що він їх одкрив, за київські чи переяславські; рін назвав їх галицько-волинськими.

На доказ того, що ці пам'ятники дійсно галицько-волинські, а не київські, наводили отаке міркування: в тих київських пам'ятниках, що нам відомі, немає цієї такої характерної для малоруського наріччя риси — немає написаннів з *ѣ* замість *е* в словах *шѣста, камѣна* і т. п. Але як його ближче роздивитися, то це міркування тратить усяку силу доказу; річ у тому, що дослідники, як давали характеристику давньої київської говірки, то виходили переважно із оцих

³⁾ Погодін Мнх. Петр. (1800-1875) — видатний російський історик (оборонець норманської теорії), журналіст і громадський діяч (слов'янофіл). Року 1856-го помістив він в „Извѣстіяхъ Имп. Академіи Наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности“ (т. V, стор. 70-92, і передрукував у своєму журналі „Москвитянинъ“ 1856, кн. 2, стор. 113-139) статтю під заголовком: „Записка о древнемъ языкѣ русскомъ. Письмо къ Н. И. Срезневскому“. Визнаючи, під впливом Максимовича, давню окремішність українського народу од великоруського (од IX в.) і не добачаючи належних українських познач у тих пам'ятниках, котрі виникли на півдні, Погодін висунув у цій своїй статті теорію, що: до татарської руїни на півдні сиділи великоруси, а українці з'явилися сюди аж після татарщини із своїх первісних осель під Карпатами. Докладно про цю теорію Погодінову та про ту полеміку, яку вона викликала, розповіджено в статті пр.-доц. Вол. Розова: Исслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ XIV и первой половины XV вѣковъ (надрукованій у київських Университетскихъ Извѣстіяхъ за 1913 р., кн. X, стор. 1-43). *Прим. перекл.*

двох датованих пам'ятників, написаних без сумніву в Києві: із Ізборника 1073¹⁾ та з Ізборника 1076 року²⁾. Та ці

1) Святославів Ізборник 1073 року. „Въ лѣто 7581 (=1073) написа Іоаннъ диякъ Ізборникъ съ великуоумоу князю С(вя)тославу“ (Ярославичу, що помер 1076). Твір це не оригінальний; „Іоаннъ диякъ“ списав дословно болгарський рукопис (перекладений з грецького оригіналу, що теж дійшов до наших часів, за болгарського царя Симеона, 892—927, і йому-таки присвячений), замінивши тільки в передмові ймення Симеона на Святославове ймення: „Великий въ князихъ князь С(вя)т(о)славъ“ — замість захованого навіть в одному спискові (Кирило-Білозерського монастиря): „Велики въ црѣхъ Сумеонъ“.

Розмір рукопису — чималий, 266 листів in folio. Зовнішній вигляд його — розкішний: писаний він гарним уставом на білому дуже тонкому пергамені, в два стовпці; передмова, перші сторінки обох частин і заголовні букви писані золотом; багато прикрашений малюнками (10 окремих мініатюр, між ними одна — сім'я Святославова).

Змістом своїм — це щось у роді богословської енциклопедії, як про це вимовно свідчить уже сам заголовок: Сѣборъ отъ многъ о(те)цѣ тѣлкованія о неразумныхъ (=незрозумілих) словесѣхъ въ евангелии и въ ап(осто)лѣ и в инѣхъ книгахъ вкратцѣ сѣложено на память и на готовѣ отъвѣтъ; та окрім виписок із творів отців церкви (особливо з „Вопросовъ и отвѣтовъ“ Анастасія Синаїта) є тут і статті з граматики, логіки, далі притчі, загадки, то що.

Одкрив цей Збірник К. Калайдович у 1817 році в Воскресенському Новоєрусалимському монастирі (під Москвою), висланий туди на кошти М. П. Румянцева (відомого канцлера-мецената). З рукопису знято було тоді копію для Р., а сам рукопис і далі залишався в монастирі, аж до 1834 року. Цього року (завдяки Президентові Акад. Худож. А. Н. Оленінові та моск. митр. Філаретові) указом св. Синоду рукопис доставлено до Москви, до Синодальної Бібліотеки, де він переховується і сьогодні.

Видати цей пам'ятник зібрався ще сам Румянцев, доручивши справу його видання спершу Калайдовичеві-таки, а тоді Востокову. Та за смертю Румянцева справа завмерла. Так само не дійшла належного кінця справа з виданням цього пам'ятника в О-вѣ Ист. и Древн. Рос., розпочата Бодянським ще в 1845 році, знову таки за смертю Бодянського. Тільки 1882 року О-во випустило в світ (як IV кн. своїх „Чтеній“) тую невелику частину рукопису (74 л. з 266-бох), яку встиг оддрукувати Бодянський за свого життя. Року 1880-го О-во любителів древньої письменности видало цілий Збірник (на кошти Т. Морозова) фотолітографічно (але з деякими підправками).

Аналіз мови цього пам'ятника дав А. Розенфельд (Рус. Фил. Вѣстн., 1899). *Прим. перекл.*

2) Ізборник Святослава 1076 року. На початку XIX в. його називали Щербатівським, бо належав він російському історикові

пам'ятники старші од тих, у котрих О. І. Соболевському довелося запитити дифтонг *іе* (написаний через *ѣ*) на місці здвоженого *е*; і старші вони не лише хронологічно, ба й самим звуковим строем мови. В обидвох збірниках немає таких даних, з яких можна-би зробити висновок, що в їхній мові *ѣ* та *ѥ* упали, цеб-то зникли в одних випадках, перейшли в голосівки *о* та *е* в других. Так на місці руських сполучень *ѣр*, *ѣл*, *ѣр* ми не знайдемо тут написань *ор*, *ол*, *ер*, а це каже дивитися на поодинокі випадки заміни *ѣ* та *ѥ* через *о* та *е* в інших сполученнях не як на руську особливість. Виходить, що мови збірників 1073 і 1076 років не можна протиставляти мові Добрилового Євангелія й інших пам'ятників XII віку, де падіння *ѣ*, *ѥ* засвідчено між иншим і написаннями *ор*, *ол*, *ер* на місці руських сполучень *ѣр*, *ѣл*, *ѣр*. Ми можемо твердити, що в XI віці в Києві не було малоруських дифтонгів, але в нас немає підстав гадати, що їх не було в Києві в XII віці. І через те з точки погляду мови немає даних, щоб визнати ті пам'ятники, котрі згуртував О. І. Соболевський, за київські: серед них можуть бути й такі, що їх написано в Києві, так само як в Чернігові, Овручі, Луцьку, Володимирі Волинському, Галичі, ба навіть у Пінську та в Турові. А з точки погляду

XVIII в., кн. Мих. Мих. Щербатову. Як і коли попав рукопис до його рук — не відомо. Після смерті Щербатова рукопис разом з рештою його бібліотеки перейшов до Ермітажу (через це звуть його іноді Ермітажним), а року 1852-го передано його звідціла до Публічної Бібліотеки в Петербурзі, де він і зараз переховується.

Цей Ізборник написаний так само за князя Святослава Ярославича: „роукою грѣшѣнааго Іоана избѣрано из мѣногъ книгъ княжихъ“. Що до його дати, то зараз у рукописі стоїть рік 6558 (=1046), але доведено, що 50 перероблено з 80 (Н із П) і дату треба читати 6588 (=1076).

Зміст його — слова, повчання, наказання на загально-моральні теми (о чотирь книгах, како подобаетъ человекъ быти, како правотѣрну вѣру имѣти, то що). Зовнішній вигляд значно скромніший, ніж в Ізб. 1073 р.

Виданий він В. Шимановським двічі (вперше як додаток до його розвідки: Къ исторіи древнерусскихъ говоровъ. Варшава 1887 і вдруге окремо — Варшава, 1894). Та його видання зустріли негативне відношення в науці (див. рецензії Боброва, Кульбакіна, Некрасова, Смірнова, Соболевського, Ягіча-Сімоні). *Прим. перекл.*

історії українського народу ми повинні одкинути як найрішучіше гадку про те, що Київщина за давніх часів залюднена була не предками сьогочасних малорусів, а предками сьогочасних представників інших руських народностей. Шукати в X-XI віці над Дніпром великорусів це річ цілком даремна, бо-ж великоруська народність походження нового; вона склалася за історичних часів у басейні Оки і співжиття двох давніх руських племен — північно-руського та східно-руського. А вже-ж шукати в південній Наддніпрянщині Володимирових і Ярославових часів повгородських словін чи смоленських кривичів чи східних вятичів нікому в голову не спаде. Виходить, що Київщина та Переяславщина могли бути на початку нашої історії заселені тільки південно-руським, інакше малоруським плім'ям, які взагалі сиділо по всій Наддніпрянщині, по обох берегах Дніпра.

З огляду на все сказане я, слідом за багатьма дослідниками, кажу, що О. І. Соболевському пощастило визначити групу не галицько-волинських, а просто малоруських пам'ятників, причому прямий висновок із його спостережень — це спроможність виводити історію малоруської мови далеко за XII вік. Як у XII віці падіння глухих відбиває в малоруських говірках такі з'явища, які чужі для інших руських говірок, то ясно, що вже в XI віці малоруська група жила життям, окремішнім од решти руських груп. Зрештою, ми й без цього знаємо, що, наприклад, північно-руська група різко одріжнялася в XI віці од групи південно-руської.

Але спостереження О. І. Соболевського, таке багате тим висновками, які з нього випливають, зустріло низку закидів з іншого боку.

По-перше, вказано було на те, що Галицьке Євангеліє 1144-го року, написане, це річ безсумнівна, в південно-руській області, не має таких написань, як *ш'кѣтъ*, *сѣмѣ*, *кам'ѣнь*. Виходить, що цих написань не можна вважати необхідними й неминучими виразниками тих змін, про які ми вище вказали. Але ми з повним правом одкинемо такі

закид, як зміркуємо, що мова цього євангелія старша від мови Добрилового Євангелія: річ не в тих двадцятьох роках, що відділяють 1144-й рік од 1164-го року, а в тому, що мова Галицького Євангелія 1144 року не виявляє падіння глухих (руські сполучення з'являються тільки в вигляді *ьр*, *ьр*, *ьл*), тимчасом як у Добриловому Євангелію є ясні вказівки на те, що в його мові відбулося вже падіння глухих (пор. написання *ер*, *ор*, *ол*). Як поставити поруч мову обох цих євангелій, то з цього ми витягнемо такий висновок, що падіння глухих, і як його наслідок здовження попередніх голосівок, а далі поява дифтонгів *іе* та *уо*, відбулося не рівночасно в цілій південно-руській області. Можлива річ, що в північній Галичині давня вимова трималася довше, ніж у київській Наддніпрянщині і в південних частинах Волині та Галичини.

По-друге, завважено було, що далеко не завжди в тих пам'ятниках XII-XIII віку, що їх згуртував О. І. Соболевський, відповідає українському *і* із дифтонга *іе*. У багатьох випадках йому відповідає, що-правда, *і*, але таке *і*, котре, як про це свідчать північно-малоруські й угорсько-руські говірки, пішло з дифтонга *йѣ*. А вже-ж це річ неймовірна, щоб буква *ѣ* визначала рівночасно й дифтонг *іе* (дифтонг *йѣ* (*уѣ*)). Через те можна думати, що *ѣ* „галицько-волинських“ пам'ятників не можна визнати за визначення дифтонга *іе*, і що написання *ѣ* замість *е* це результат графічного змішання букв *е* та *ѣ*, звичайного, наприклад, і в пам'ятниках північно-руських; пор. написання *кѣ* *нѣ*, *сѣ* *сѣмѣ*, *вѣ* *вѣ*, на *кѣмѣ*, *кѣ* *чюжѣмѣ* і т. п. у Добриловому Євангелію й інших подібних до нього пам'ятниках. Але цей закид не встоїть через те, що первісні давні південно-руські форми *кѣ* *сѣмѣ*, на *вѣсѣмѣ*, *кѣ* *чюжѣмѣ* повинні були в епоху падіння глухих здобути вимову *v s' iem'*¹⁾, на *v s' iem'*, *v č' už iem'* (а це й передано такими написаннями, як *кѣ* *сѣмѣ*, на *кѣмѣ*, *кѣ* *чюжѣмѣ*). А ця вимова замінилася

¹⁾ У автора, і тут і деінде, пишеться слов'янськими літерами; та скрізь, де вживається не правописне позначення, а дається фонетична транскрипція слова, волю вживати латинки, щоб уникнути можливої плутанини. Прим. перекл.

вимовою *s'ūōt*, *na vs'ūōt*, *v č'ūžūōt* пізніше, і завдячує заміна своє походження граматичній аналогії, впливові одніни твердих пнів, напр. *v tuōt*, *v dobruōt*, *v sliepuōt*.

Не можна теж збивати доказову силу написань *ш'кѣтъ*, *кам'ѣна* (*šist'*, *kamin'*), вказуючи на те, що з *ѣ* пишуться форми 3-ої особи однини, як *идѣтъ*, *несѣтъ*, *будѣтъ*, а тимчасом у сьогочасній малоруській мові ніде нам не зустріти і відповідних форм, пор. *іде*, *несе*, *буде*. Річ у тому, що давні форми *идѣтъ*, *будѣтъ* після падіння глухих повинні були фонетично перейти в *id'iet'*, *bud'iet'*, (а це й визначувалося написаннями *идѣтъ*, *будѣтъ*). Такі форми рано замінилися під впливом граматичної аналогії формами *idet'*, *budet'*, причому *e* замість *ie* взято із форм *іде*, *буде*, а також із форм *будемо*, *ідете*. Я кажу рано через те, що вже в пам'ятниках XII віку, які строго витримують *ѣ* замість

в інших випадках, пишеться послідовно *-ѣтъ* (*идѣтъ*, *будѣтъ*) у протилежність до старших пам'ятників, що мають написання *-ѣтъ*.

З огляду на все вказане я роблю такий висновок: ті закиди, які наведено було проти того, що отожднювати *ѣ* тих пам'ятників, які згуртував О. І. Соболевський і які свідчать про дифтонг *ie* (звідкіля українське *i*), не тільки що не ослабили тез О. І. Соболевського тих висновків, які з них можна витягти, а навпаки дали матеріал, щоб їх підтвердити. Я визнаю за доказану річ, що й у таких пам'ятниках, як збірники 1073 і 1076 років, а так само й у пізніших пам'ятниках — з одного боку Галицькому Євангелію 1144 року, а з другого Добриловому Євангелію 1164 року і цілій низці однорідних з ними, не переходять і в XIII, ба навіть і в XIV вік, — ми маємо пам'ятники, які написані в малоруських областях і відбивають через це особливості малоруської мови.

VII.

Втрата південно-русами горішньої Наддніпрянщини і Заприп'яття.

Південно-руська одність триває й далі, впродовж XIII і XIV в.в.; але територія південно-руська зменшується — південно-руси втрачають горішню Наддніпрянщину і Заприп'яття, що відносять до білоруської народності: під напором половців в'ятичів із південного сходу посуваються на північ і північний захід, вони захоплюють не тільки область рязанську й калужську (про що свідчать дані мови), але й область радимичів, ба й дреговичів, засимільовуючи тутешні лясські племена і ті, котрі серед них осілися, племена південно-руські. На такий рух в'ятичів вказують дані білоруського наріччя (ослаблення ненаголошених *a*, *o*, *e*).

Як досліджувати названі пам'ятники, як поставити пам'ятники XI віку поруч з пам'ятниками XII віку, як поставити Євангеліє 1144 року проти Євангелія 1164 року, то це нас переконує в тому, що згадане спільно-малоруське з'явище відбулося впродовж XII віку. А через це ми маємо право припустити, що в ці часи південно-руська сім'я жила одним спільним діалектичним життям. Це саме підтверджують ще й інші з'явища, які ми розглянули вище, бо деякі з них можна документально віднести до XII віку. Одність південно-руської сім'ї в силу історичних умов тривала й далі; її, як це ми побачимо, не було порушено і в XIII, ба навіть у XIV віці. Та за цих пізніших часів південно-руська територія значно зменшилась і склад сім'ї змалів, бо південно-руси втратили (етнографічно) і горішню Наддніпрянщину і Заприп'яття. Оці області, а разом з ними й ту південно-руську людність, що в них була сиділа, захоплює інше руське плім'я, яке разом з цими південно-русами

зливається в нову народність — білоруську. Скажемо декілька слів за те, як оте друге руське плімя з'явилося в басейні Дніпра та Західної Двини.

Поява половців на півдні Росії призвела до того, що південно-руські племена було одсунуто од Чорного моря що вони втратили південну Наддніпрянщину, Надбужчину та Надністрянщину. Так само, ті-ж-таки половці одкинули на північ, в області горішнього бігу Дона та до басейну Оки, і східньо-руські племена, що сиділи були, як це ми бачили, в басейні Дона. Ці племена східньо-руські, як ми були вказували, звалися вятичами; за Святослава ми застаємо їх над долішнім Доном; у 1110 році Нестор одводить їм місце над Окою, літописи XII віку знають вятичів і в найзахіднішій частині окського басейну, там, де він сходиться з басейном Дніпра. Таким чином, посування вятичів на північ і північний захід із південного сходу, який вони були захопили, цілком аналогічне до руху уличів і тиверців на північ і північний захід із заселеного ними півдня. І так само, як оцей рух уличів і тиверців спричинився до політичного зросту Галича, так самісінько поява вятичів у надокській області призвела до політичного зросту Рязані, Володимира, а пізніше Твері в горішній Надволжчині.

Сусідство вятичів XII віку з Наддеснянщиною та північною Наддніпрянщиною показує, що їхній рух з півдня йшов не тільки на північ, в область рязанську (пор. у літописних збірниках XV віку — *„Вятичи, еже есть Рязанцы“*), але й на північний захід; а цей напрямок привів їх до сьогочасної калужької губернії, зокрема й до калужького Полісся. Дані мови роблять безсумнівним спільне походження калужан і рязанців: говір і тих і тих належить до південно-великоруського наріччя.

Але де межі цього наріччя з заходу? Найголовніші риси південно-великоруських говірок (а до них належать: акання, цеб-то вимовляння ненаголошених голосівок *о, е* як *а*, тай узагалі ослаблена вимова ненаголошених голосівок *а, о, е*) переходять і до смоленської губернії, розповсюдню-

ючися далі і до могилевської і до мінської і до вітебської тай до решти білоруських губерній. Оця обставина послужила для декотрих дослідників за підставу до того, щоб визнати білоруську мову за південно-великоруське наріччя (О. П. Потебня).

Але таке визнання не вирішує питання про походження білоруської мови, бо залишається нев'язаним, чому в цій мові так багато таких елементів, котрі чужі для південно-великоруського наріччя, але які зближують її з наріччям малоруським (з'явища, спільні для малоруського й білоруського наріччя ми перелічили вище). Окрім того, — як вичувати білоруські говірки, то відкривається цікава боротьба між тими з'явищами, що витворилися на малоруській основі, і тими з'явищами, що зближують білорусів з південно-великорусами. Південь і південний захід білоруської області одхиляється од закону про ослаблення ненаголошених складів з голосівками *а, о, е*. Як вони стоять після наголосу, то тоді відновляються етимологічні голосівки (*моро, серцо, купаннє, бабо*, навіть *купалосє* замість *купалося*; поруч *гара, нясу* замість *гора, несу*). Виходить, що батьківщину для акання й ослаблення ненаголошених голосівок дарма шукати в цих областях білоруської мови. Нема чого й думати, щоб ці з'явища саме звідціль могли поширитися до Смоленська і далі до Калуги та Рязані. З усього сказаного ми робимо висновок, що навпаки — акання й ослаблення ненаголошених голосівок вдерлися до білоруської області із сходу; перед ними не встояли і найдальші закутини білоруської території на заході та південному заході. Але тут зберіглися такі особливості, які свідчать про те, що ці з'явища були чужі для споконвічної мови цієї країни (пор. відновлення етимологічних голосівок). Виходить, що це з'явища наносні; батьківщину їхню шукати слід поза білоруською територією; вони йдуть із сходу. Звідціль і дальший наш висновок: з'явища ці занесли до Білорусі вятичі, ті самі вятичі, що, як про це свідчать історичні пам'ятники, сиділи і в Рязані і в калужькій губернії. Заллявши своєю колонізаційною хвилею окський басейн, де вони з'асимілю-

вали собі оті лясські племена, що про них ми були згадували вище, вятичі перейшли і до області радимичів, а після того й далі на захід, до області давніх дреговичів, з'асимілюючи собі і ті лясські племена, що тут були сиділи, наскільки вони раніш ще не обрусіли, і тих південно-русів, що осідали серед ляхів і вже встигли були у значній мірі з'асимілювати собі їхню мову. Вятичі розповсюднилися в області північно-руські, захопивши і Вітебськ і Полоцьк, ба навіть Псков на крайньому північному заході.

Як вдерлися вятичі до північної Наддніпрянщини та Заприп'яття, то це зупинило поступний рух на північ південно-руської колонізації, яка ставала що-раз інтенсивнішою через ті обставини, що їх ми були раніш зазначили. Ба що більше, оце захоплення вятичами північної Наддніпрянщини та Заприп'яття одірвало од південно-руської племінної групи тих південно-русів, що за попередньої епохи встигли осістися над Сожем, над горішнім Дніпром, Березиною та перейти з деревської землі до пінської й турівської, та й ще далі на північ за Прип'ять. Стиснена з півночі напливом вятичів, із сходу і з півдня степовими ордами, які віщували, що швидко із сходу прийдуть ще нові, ще могутніші кочовики, південно-руська племінна група й далі розвивалася на більш обмеженій території південно-західної Русі, не траючи одначе ні Наддеснянщини, ні Надсеймщини.

VIII.

Спільно-південно-руські мовні з'явища XIII віку.

Втративши горішню Наддніпрянщину і Заприп'яття, південно-руси і далі живуть ще спільним діалектичним життям. До цього часу належать такі з'явища: а) звукові: 1) ствердіння шелестівок, 2) *ô, â — o, a*; 3) м'яка губна — губна + *j*; 4) ствердіння губних у кінці слова; б) морфологічні: 1) родовий замість знахідного; 2) *-ові, -ови* замість *-у*; 3) давальний замість місцевого; 4) перехід кінцівок двійні на множину в чол. р.; 5) занепад нечленних форм прикметників у присудку; 6) перехід кінцівок твердих пнів у відміну м'яких пнів; 7) кінцівка *-мо*; 8—9) кінцівка приказового способу; 10) утворення майбутнього часу; 11) *дѣ* замість *жѣ*; 12) занепад кінцівки *-ть* після *е* (несе); 13) *жѣ, чѣ* замість *зѣ, чѣ* (печи, біжи); 14) кінцівки *-жи, -чи* замість *-чи*.

Та епоха, про котру ми говоримо, відноситься до кінця XII—початку XIII віку. Нові відносини почали зарисовуватись од другої половини XI віку, та навряд, щоб вони могли досягти хоч будь-якої закінченості раніш од початку XII віку. На початку XII віку південь уже безповоротно на довгі століття втрачений південно-русами, але зате вони опановують північ, і тільки під початок XIII віку що-раз більшому напливові вятичів, які почали посуватися на північ і північний захід з кінця XI віку, вдається одірвати білоруський край од південно-руської території. Татарська навала довершує те, що витворювалося за попередньої епохи. Вона одрізує в південно-руського плім'я усяку спроможність колонізаційних рухів на південь чи на схід, а разом з тим через свій натиск зміцнює рух вятичів на північний захід. Така смуга, за якою хлібороб міг почувати себе цілком безпечно, одсовується що-раз далі на північ, і людність відпо-

відно до цього одпливає на північ, на північний схід і на північний захід.

Починаючи з другої половини XIII віку, південно-руська група вступає в нову добу життя. У царині мови повстає низка таких з'явищ, що різко відокремили її од решти руських племінних груп. Але ці з'явища, як виявляється, — спільні для всіх говірок, що входять до складу південно-руської чи малоруської групи. Це доказує одність діалектичного життя геть у цілій групі. Звичайно, — окремі говірки розвивали свої місцеві особливості, але відокремитись їм не давало те спільне життя, що сполучувало південно-русів.

Важко сказати, як довго тривав оцей спільно-малоруський період. Навряд, щоб відповідь на це питання можна було знайти в пам'ятниках; ми маємо право чекати відповіді радше від істориків, які визначають хронологічно час пізнішого розповсюдження малоруського плім'я на південь, до південної Наддністрянщини, Надбужчини та Наддніпрянщини, тай на схід — до лівобережної України. Колонізаційні рухи малорусів розірвали, звичайно, тісні взаємини поміж ними; вони були причиною що-раз більшого відокремлення окремих їхніх наріч.

Я перелічу тут ті з'явища, котрі належать до спільно-малоруського періоду, але виникли в мові малорусів не раніш од XIII віку; а видко це з того, що немає їх у мові білоруській.

У царині звукових иначень сюди належать: 1) Ствердіння шелестівок перед голосівками переднього ряду, цеб-то перед *и* (із спільно-руського *и*), перед *е* (із *е* та з *ь*), перед *ä* (із спільно-слов'янського *е* в кінцевому відкритому складі) та перед *ö* (із спільно-слов'янського *е* та *ь* перед твердою шелестівкою). Замість *p'ir*, *d'en'*, *s'östra*, *n'es'et'ä* (з м'якими шелестівками перед *i*, *e*, *ä*, *ö*) почали вимовляти: *pir*, *den'*, *sestra*, *nesete* (з твердими шелестівками перед *i* та *e*, що в ньому збіглися й *ä* та *ö*). Пор. укр.-гал. *пир*, *день*, *сестра*, *несете*. Діалектично в північно-малоруським з'являється вимова *t'icho*, *s'ila*, то що, з м'якими *m*, *c*, та ми маємо

низку підстав гадати, що шелестівки в північно-малоруських (підляських) говірках м'якшилися пізніше перед споконвічним *i*. Помилкою було-б думати, що малоруські *несете*, *сила* пішли із спільно-руського *несете*, *сила* з напівм'якими, а не м'якими шелестівками перед *е* та *и*. Як порівняємо малор. з ним, *книга*, *нива*, *поле* (з твердими *н*, *л*) і давне-слов. *cz nimz* (ст' *n'it'm*), *posle*, сербськ. *иньиме*, *книга*, *ньива*, *полье*, то переконуємось у тому, що в малоруському ствердли і споконвічні (спільно-слов'янські) м'які шелестівки. На повну м'якість шелестівок перед голосівками переднього ряду в спільно-руській прамові вказують ще ось такі дані: а) шелестівки зм'якшилися у спільно-руським перед носовим *е* ще перед тим, як воно перейшло на *а*; пор. малор. *тяжко*, *сяду* із спільно-слов. *t'ěžьko*, *s'ęda*; б) шелестівки м'якшилися і перед *ь*; пор. малор. *кість* (*kist'*), *сіль* із спільно-руського *кость*, *сѣть* з м'якими *т*; в) на зм'якшення перед *ö* із *е* вказують такі випадки, як північно-малор. *нюос* (укр. *ніс*), *люос* (укр. *ліг*) із спільно-руського *nösъ*, *lösъ* з м'якими *н*, *л*; г) вимова *беріть* (*berit'*), *несіть* у 2-й особі множини імперативу незрозуміла, як що не припустити, що вона пішла з *беріте*, *несіте* з м'яким *т* перед *е* (*ä*). Звук *i* після тієї шелестівки, яка у спільно-малоруську добу ствердла, перейшов із переднього (палатального) ряду до ряду середніх голосівок (пор. звук українського *и* в *тихо*, *сила*); а так само звуки *е*, *ö*, *ä* збіглися після тієї самої стверділої шелестівки у звукові *е* середнього ряду (пор. малор. *е* в *день*, *села*).

2) Звуки *ö* та *ä*, цеб-то палатальні відтінки звуків *о* та *а*, перемінилися на *о* та *а*; замість *чоло*, *пишно*, *жона* (з *о* середнього ряду), *жит'т'ä* (із *житийä*) з'явилося *чоло*, *пишно*, *жона*, *жит'т'а*; пор. отаку вимову в різних областях малоруської території, при тому вимова *житте*, чи *жите* являє собою нефонетичну заміну *а* через *е* під впливом таких слів, як *моє*, *доброє*; так самісінько знаходимо під тим самим впливом *е* замість *о* в: *серце*, *лице*, *поле* (замість *серцьо*, *лицьо*, *польо*).

3) Сполучення: „м'яка губна+голосівка заднього ряду а“ перейшли в сполучення „м'яка губна+ja“, наприклад, замість *p'at', m'aso* (великор. і білор. *п'ять, мясо*) почали вимовляти *pjať', mjaso* (пор. укр. *п'ять, м'ясо*, те саме в північно-малоруським і в угороруським).

4) Губні, як вони стояли в кінці слова і перед шелестівками в середині його, ствердли, залишаючися, ма'уть, м'якими тільки перед *j* і перед дифтонгами *ie, iŭ*; пор. укр. *сім, кров* (великор. *krof', пишеться кровь*), *любов, з братом* (спільно-руське *съ братъмь*).

У царині морфології зазначу: 1) поява родового відмінку замість знахідного для слів, що визначають і предмети неодушевлені; пор. укр. *вийняв ножа, бери серпа, зустрічає мороза*.

2) Кінцівку *-у* в давальному однини виперла кінцівка *-ови*, звідкіля, як це ми побачимо, діалектично *-ові* (безпосередньо із *-овъ*): укр. *братові, Іванові, столові*.

3) Місцевий однини в іменниках, прикметниках і займенниках замінився давальним¹⁾: укр. місцевий однини *братові, на козакові* (так особливо в іменнях одушевлених), *синьому, доброму, тому, всьому* (при *тім, всім*).

4) Двійня в відміні чоловічих пнів зникає, а її кінцівки поширюються при певних умовах на множину; укр. *два столи, два брати, сто чоловіка*; у числівниках: *трома, чотирма, п'ятьма, стома*; у займенниках — *всіма*.

5) Членні форми прикметників вищірають у присудковій іменній їхні форми: *він здоровий* при *він здоров*²⁾.

6) Кінцівки для твердих пнів перейшли на місце кінцівок для споконвічних м'яких пнів: місцевий однини *vsiet* (писалося *всѣмь*), *syniet*, давальний і місцевий *vsiej* (писа-

¹⁾ В оригіналі помилково: „замѣна дательнаго падежа ед. ч. мѣстнымъ въ именахъ прилагательныхъ и мѣстоименіяхъ“. Прим. перекл.

²⁾ У автора наведено інакший приклад: *він живий—він жив* (так очевидно треба б читати те, що надруковано, без сумніву, в перекрученому вигляді: *он живи—он жив*). Та ми зважилися замінити цей його приклад на інакший, бо у слові *жив* усякий скоріше побачить звичайний минулий час, а не просту, нечленну, прикметникову форму. Прим. жеркл.

лося *всѣи*), *ŭižiej* (писалося *чужѣи*) замінилися формами *vs'iot, syn'iot, vs'ioj, ŭiž'ioj* (під впливом *tiot, tiŭj, dobruot, staruŭj*); сьогочасні укр. *усім, усім, синім, чужій* пішли власне із форм з *yo*, а не з *ie*, а це доводять тії говірки, що зберігли дифтонги. Так само, я вважаю за ймовірне, що *o* виперло *e* в таких випадках, як *ковальови, корабльом, душою* теж ще за спільно-малоруської епохи, причому *ковалеви, кораблем, душою* існували поруч діалектично.

7) Кінцівка *-мо* виперла інакші кінцівки 1-ої особи множини: укр. *веземо, сидимо, дамо*.

8) Кінцівки *-тє, -тѣм* виперли кінцівки *-ите, -им* у способі приказовім: укр. *ходім, носіть*.

9) Замість кінцівки *-те* в 2-й особі множини способу приказового з'явилася кінцівка *-ть* (*t'*): укр. *беріть, несіть, ходіть*.

10) Майбутній час утворюється із сполучення інфінітиву з формами дієслова *няти* (*му, меш* і т. д. із *иму, имеш*): укр. *ходитиму, гратиме*.

11) Замість *жс* у дієслівних формах з'являється *дж*, як напр. укр. *сиджу, ходжу, хобджено, засиджений*.

12) Кінцівка *-ть* (*t'*) у 3-й особі однини після голосівки зникає: *несе, знає, навіть носє* (при *носіть*), але *сидить, терпить*.

13) У 2-й особі однини способу приказового з *i* *ц*, що повстали в спільно-слов'янську епоху з *e* і *ж*, замінилися на *жс* і *ч*; а узято їх з інших дієслівних форм: укр. *печи* (великор. *пеки*), *стережи* (великор. *стереги*), *біжи* (великор. *беги*).

14) В інфінітиві з'являються нововитвори на *-ти* на місці таких форм, що кінчилися в спільно-руській прамові на *-чи*: *пекти* (замість *печи*), *волокти*, *стерести*, *лягти*, *бікти*, *бігти*.

IX.

Найважливіші діалектичні з'явища малоруської мови.

Колонізаційні рухи південно-русів на південь і схід викликали розпад малоруської сім'ї і причинили спільне діалектичне життя. Що найважливіші діалектичні особливості: а) в царині звуків: 1) змішання *и* з *ы*; 2) змішання *и* й *ы* з середнім *е*; 3) перехід *о* ненаголошеного в *у*; 4) перехід *а* в *е*—*і*; 5) переміна дифтонгів; 6) між голосівками *ј* випало; 7) кінцівка *ь* — *і*; 8) давнік шестівки перед глухими *і* в кінці слів; 9—10) м'яке *р*; 11) ствердіння *ш, ж, ч і дж*; 12) ствердіння кінцевого *т* у дієсловах; 13) звук *дж* і *дз*; 14) *ј* після губних — *нь, ль*; 15) скорочення довгих шестівок; б) у царині морфології та словотворення: 1) кінцівки *-і* у м'якій одміні; 2) форми типу „душою“, „корольови“, „кораблем“; 3) форми: життє—житє; 4) форми типу: ходю, пусто; 5) дієслівні форми: казавем, буду казав, казав-бих; 6) кінцівка *-ом* (замість *-ов*) у жіночому роді.

Як це сказано вище, спільне життя малоруської сім'ї повинно було припинитися з того часу, як для окремих паростів її відкрилися обширні простори на південь і на схід од тієї тісної території, на якій було збилося в купу малоруське плім'я в XII-XIII віках. Колонізаційні рухи малорусів в отих напрямках почалися рівночасно з тим, як на ті простори, де раніш панували були татари, поширилася спочатку литовсько-руська, опісля польська, а далі й московська влада. Оці колонізаційні рухи йшли переважно із південних і південно-західних паростів малоруського плім'я, які споконвіку межували з степом. Ми не ставимо собі за мету показати всі характерні особливості, які одрізняють малоруські говірки одні од одних, і згадаємо тут тільки про декотрі такі діалектичні з'явища, котрі здобули собі більш чи менш широке розповсюдження і котрі можна простежити по пам'ятниках.

У царині звуків: 1) Середнє *и* та споконвічне *ы* збіглися в одному звукові. Вище показано, що ствердіння шестівок перед *и* переднім (палатальним) у таких випадках, як *сила, тихо* викликало переміну *и* переднього на *и* середнє (пор. таке *и* в сьогочасних українських *сила, тихо*). А що звук *и* середнє дуже близький до звука *ы* (воно теж належить до звуків середнього ряду), то й вийшло те, що один з цих двох звуків випер другий, — що оба звуки збіглися в одному з них. Це з'явище відбулося вже після того, як розпалася спільно-малоруська прामова (де ріжницю між середнім *и* та *ы* витримано). Це видно з того, що в одних говірках знаходимо тепер на місці середнього *и* та *ы* одно середнє *и*: це особливо східно-українські говори (*тихо, сила, ти, син*), тимчасом як у інших на місці середнього *и* та *ы* з'являється одно *ы*: це західно-українські, галицькі тай значна частина північно-малоруських говірок (*тыхо, сыла, ты, сын*); нарешті, декотрі говірки на окраїнах малоруської території відрізняють *и* та *ы* до цього часу, змінюючи тільки середнє *и* на *и* переднє (м'якшучи й попередню шестівку, або без такого зм'якшення). По малоруських пам'ятниках змішання *и* та *ы* на письмі зустрічається дуже рано, напр. у Добриловому Євангелію: *бнти* (=бути), *просыти, сох'к'таныкы*; у Євангелію 1092 року¹⁾: *годыны, постыдытыся, рыбы, рызы*; в Ізборнику 1073 року: *прикрикае, рика* і т. д. Та це річ сумнівна, щоб отаке змішання викликалося тут через близькість у вимові звуків *и* середнього та *ы*, чи щоб свідчило воно за те, що *и* й *ы* збіглися вже в одному звукові. Сумнівна це річ ще й через те, що таке змішання букв *и* та *ы* могло перейти до русь-

¹⁾ Євангеліє 1092 року — євангеліє апракос, переховується в Румянцевському Музею в Москві, куплене 1877 року од первісного його власника — селянина з архангельської губернії. Звідтіля й його назва: Архангельське євангеліє. Після Остромирового євангелія та двох Ізборників це четвертий найдавніший датований руський пам'ятник. Року 1912-го, з нагоди 50-ліття Румянцевського Музею, ціле євангеліє оце видано фотоцинографічно. Прим. перекл.

ких пам'ятників із болгарських, а особливо із західно-болгарських оригіналів, бо для них змішання *и* та *ы* це звичайне з'явище.

2) Звук *и* середнього ряду та звук *ы* змішуються із звуками *е* середнього ряду (більш переднім і більш заднім). Оцю рису знає більшість українських говірок; знають її і північно-малоруські та галицькі говірки. Названих звуків не відрізняють говірки саме в складах ненаголошених, при чому *е* переходить у такому положенні на *и* чи *ы*: укр. *си́ло, нисе́, привизти́, пирі́ну*, західно-укр. *не беремо́, вычерня́я, ко́рня, лы́ты*, галицьк. *на дру́гу сы́ло, вы́рыте́но, вбзы́ра, ны́сѣт*; північно-малор. *ны́дїля, зы́льба, ты́ртїты, чы́рывы́кы*. Поруч з тим ми знаходимо, що в деяких говірках навпаки — *ы* замінюється через *е*: *седїли́, перї́г, багате́реві*, при чому місцями чути звук середній поміж *и* та *е*. У західно-українських, галицьких і деяких північно-малоруських говірках поширений перехід наголошеного *ы* в *е* (середнього ряду), особливо часто після *ж, г, х*, але також і в інших положеннях: *кену́, дем, язек, грева́, ходети́, ка́лена, крїне́ця*.

3) Звук *о* в ненаголошених складах у багатьох малоруських говірках переходить звичайно на *у*: пор. західно-укр. *пурі́г, му́й, убі́д*, галицьк. *лупа́тую, курбе́у, буга́д*; північно-малор. *чулу́вік, гуло́вка* і т. д. Мабуть, що поперед на місці звука *у* було *о* закрите, з нахилом до *у*: такий звук знають угро-руські говірки, при чому він замінює *о* відкрите при тих самих умовах, при яких *е* закрите, з нахилом до *і*, замінює *е* відкрите.

4) Звук *а*, як він стоїть після м'яких шелестівок, почасти перед м'якими, а почасти й перед твердими шелестівками тай у кінці слова, переходить у напрямку до звука *е* (*ä, e* відкрите, *e* закрите). Це з'явище охоплює говірки угро-руські, буковинські, галицькі та ще північно-малоруські, а особливо підляські. Звідціля можна зробити висновки про давність цієї звукової риси; пам'ятники дають вказівки на неї (правда, ненадійні через складність їхньої графіки) з XIII-XIV віку. Пор. сьогочасні діалектичні:

сплеть, люблеть, взев, тежко, мнєкий; гуцульськ. *на коне́* (=на коня, знах. одм.), *свине́*; північно-буков. *ема́, вбло́ко, стоєти́, мнесо́* і т. д. Отаке *е*, особливо в складах ненаголошених, може одмінитися на ще більш узький звук *і*, і це звичайна річ і в галицьких і в північно-малоруських (підляських) говірках: долівськ. *курї́та*, називний однини — *постелі́, зазу́лі*, гуцульськ. 3-я особа множини — *носі́*, томашівськ. 3 особа множини — *мірі́т, за пузу́лінім*; тай і під наголосом: галицьк. *мні́сом, ві́ти, пійти́ро*, влодавськ. *пори́док, косянт. сиді́те*.

5) Переміна дифтонгів *уо* (на місці здовженого *о*), *йб* (на місці здовженого *б*), *іе* (на місці споконвічного, спільно-слов'янського *ъ*, а так-само й здовженого *е*). Іначення цих дифтонгів ішло в двоякому напрямку: з одного боку, як ослабала перша частина, то вона оберталась у нескладовий звук, причому *уо* переходило на *ю*, *іе* — на *је*; пор. більсько-сідл. — *снѹп*, заблудівськ. *кѹпъ, у мѣсі*; з другого боку — ослаблювалася друга частина: *уо* переходила на *уб*, *іе* — на *іб* (з нескладовими *о* та *е*): *снѹп, лі́сс*. І перша й друга переміна привела по багатьох говірках до монофтонгізації дифтонгів; при тому *ю* одмінялось на *о*, *је* — на *е*: пор. діалект. угро-руськ. *поп, конь, стол*, радиськ. *мост, пост*, пінськ. *конь, овса, родного, ветер, век, обед*, влодавськ. діалект. *сено, тесто*; тимчасом *уб* переходило на *у*, а *іб* на *і*: угро-руськ. *нѹс, радѹст, нѹг, друзд*, лемк. *вуктя* (укр. *лі́ктя*), північно-малор. *мѹй, вѹйсько, дорѹжка, нѹжки, стѹйте, вѹз, суль*, укр. і гал. *ді́д, лі́с, сі́рий, ка́мінь, сі́м*, родовий однини *ду́ші*, влодавськ. *хлі́б, беси́да*, холмськ. *сим, в неді́лю* і т. д.

Давність переходу *уо* на *у* засвідчена пам'ятниками з XIV віку; напр. у галицькій грамоті 1359 року¹⁾: *Дру́зда, оу́нѹкѹмѹ*, у гал. грамоті 1366 року²⁾: *до́крокоу́но, прѹзѹнѹ*.

¹⁾ Востаннє грамота ця опублікована у виданні: „Южнорусскія грамоты собранія Владим. Розовымъ. Томъ первый. Изданіе отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ. Кієвъ, 1917“, див. стор. 9—10, № 5. Ціла грамота передруковується далі, у нашій хрестоматії. Прим. перекл.

²⁾ там-же, стор. 11-12, № 6.

цѣмъ, у грамоті 1378 року¹⁾: Фѣдѣтъ, у грамоті 1391 року²⁾: оу бышкѣзѣкѣн границн. Так само дуже рано знаходимо *и* замість *ѣ*: сильныхъ (замість сельныхъ) у Путенському Євангелію XIV віку³⁾, шистѣ кобыл — у гал. грамоті 1393 року⁴⁾, шистадекатъ — у гал. грамоті 1359 року.

Дифтонг *йѣ*⁵⁾, ослабаючи в першій своїй частині, одминився при монофтонгізації на *ѣ*, а звідціля далі на *о*: північно-малор. діалект. *мйод*; ослабаючи знов у другій своїй частині, дифтонг *йѣ* переходив на *й*, а звідціля *и* з попередньою мяккою шелестівкою (графічно — *ю*): угро-руськ. *люд*, *тютка*, лемк. *перепювка*, *вюз*, *нюс*, долівськ. *матюр*, *натюк*, і т. д. Пам'ятники з XIII-XIV віку дають написання з *ю* на місці етимологічного *е*: галицька грамота 1398 року⁶⁾: чтѣнъ, грамота 1391 року: по кожьомъ нарожѣнѣ, грамота 1378 року: Нестюръ, грошюкъ і т. д.

Ослаблення дифтонгів чи в першій їхній частині чи в другій знали не всі взагалі малоруські говірки; декотрі з них заховують дифтонги *уѣ*, *іѣ* до цього часу⁷⁾. До того,

¹⁾ там-же, стор. 25-26, № 13.

²⁾ там-же, стор. 44-45, № 24.

³⁾ Путенське євангеліє XIV віку — переходується зараз у монастирі в Путні (Буковина), звідкіля і назва його. На думку проф. Ем. Калужняцького (що видав цей пам'ятник — Monumenta linguae palaeoslovenicae collecta et in lucem edita cura et opera Aemiliani Katužniacki. Tomus primus: Evangeliiarum Putnanum. Відень-Тешин, 1888) написане воно там, де й Галицьке євангеліє 1266-1301 року, тоб-то у східній Галичині чи в суміжній Волині (таї приблизно в тому самому, що й Гал. єванг., часі). Яким чином і коли попало воно до путенського монастиря (заснованого 1466 року) — не відомо. Прим. перекл.

⁴⁾ там-же, у Розова, стор. 51-52, № 28.

⁵⁾ Щоб не було якої плутанини, треба мати на увазі, що при транскрипції цього дифтонга автором ужито латинських букв (на визначення всіх інших дифтонгів він уживає слов'янських літер); по слов'янськи його слід було-б написати *уѣ*. Прим. перекл.

⁶⁾ там-же, у Розова, стор. 57-58, № 31.

⁷⁾ Найновішу характеристику цих українських дифтонгів дає стаття Вс. Ганцова: „Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку“ — Зап. Іст.-Філ. Відділу Україн. Акад. Наук, 1919, кн. I, стор. 116-144. Прим. перекл.

дослідникам важко визначити, котра частина дифтонга сильніша, а через те й котру з них ліпше чути. Пор. такі дифтонги в багатьох північно-малоруських говірках.

По окремих говірках одбулася особлива переміна цих дифтонгів; вона приводила знову до нових дифтонгів; а ці нові дифтонги з впливом часу теж монофтонгізувалися, ослабаючи в першій чи в другій своїй частині. Переміна ця полягала на взаємному розходженню обох частин дифтонга. В результаті такого розходження дифтонг *уѣ* міг одмінитись на *уа*, при чому *о* перейшло в *а* внаслідок того, що звук *о* втратив лабіялізацію (спільну для звука *о* і для звука *у*); пор. радинськ. *вуал*, *коруав*, *узлуав*, чернігівськ. *пувнуач*. Дифтонг *уѣ* міг далі одмінитись на *уѣ* (*ѣ* визначає звук середній між *о* та *ѣ*), при чому, виходить, *о* перейшло із заднього ряду (а до цього ряду належить і *у*) до середнього; а з цього *уѣ* — далі *уе* та *уѣ* через заміну *о* середнього ряду іншими звуками середнього ряду (*е* та *ѣ*); пор. радинськ. *руек*, рівенськ. *стѣел*, *кѣесточка*, *дѣуер*, *яѣудонька*; кобринськ. *муѣст*, радомиськ. *туѣлько*, переясл. *вуѣл*, *руѣдна*; на місці *уѣ* з'являється діалектично *уі* (з *и* середнього ряду) а далі й *уі*: констант. *куѣнь*, *вуѣйсько*, переясл. *сѣуѣй*, *руѣд*, *стѣил*, *друѣбний*. Так самісінько, дифтонг *йѣ*, одминившись на *уѣ* (зі знякшенням попередньої шелестівки), переходив на *уѣ*, а з нього знов-таки: *уе* та *уѣ*; пор. рівенськ. *привѣез*, *москалюѣв*, переясл. *привѣыз*, *принѣыс*, і далі *уі*: пор. ніжинськ. *тѣитка*. У дифтонгові *уі*, що є крайній ступінь розходження первісних елементів (*уѣ*), по деяких говірках з'явилася асиміляція першої частини до другої. Як результат наближення *у* до *і* виходило те, що *у* або перемінювалась на *ѣ* — *уі* переходило на *ѣі* і далі на *їі* (з *и* середнього ряду): більськ.-сідлецьк. *стѣіл*, *тѣілько*; або знов *у* перемінювалось на *й* — *уі* переходило в *їі*: більськ. *рѣідна*, переясл. *попѣив*.

Нові оці дифтонги, що виникли таким шляхом, *уе*, *уѣ*, *уі*, *ѣі*, *їі* могли зазнавати таких змін, які одбувалися і

в дифтонгу *yo*, цеб-то — і тут могла ослабати і перша і друга частина дифтонга, пор. рівенськ. *bueg* і т. п. Це вело в окремих говірках до монофтонгізації дифтонга; замість *ye*, *uy*, *yi*, *yi* з'являлось *y* (приклади диві вище, бо-ж монофтонг *y* може виходити не тільки до *yo*, ба й до отих дифтонгів, що їх ми оце зараз-тільки навели). Замість *yi* з'являлось *y*, пор. звягільськ. *мий*, *зыронько*, *жывыт*, *рыд*, *коры*, остерськ. *голывоныка*, *пып*, *жынь*, *стыл*, холмськ. *ныс*, *запыт*, лемк. *сыл*, *выця*, угро-руськ. *выльха*, *дрыбный*. Замість *ii* виходило *i*: угро-руськ. *бий*, *кйстка*, *рйк*, *пйп*, *дванацять розбййникйз*, холмськ. *дйор*, *мйой*, кобринськ. *жйвыт*, в сырйй *зымлы*, *ййрка* *всда* і т. д.

Що-ж до українського *i* на місці давнього *yo*, то мабуть, що воно двоякого походження. Те українське *i*, яке не м'якшить попередньої шелестівки і зустрічається переважно в середній смугі східно-українських говірок, пішло, мабуть, чи не з дифтонга *yi*, і з'явилося воно як результат ослаблення першої його частини: південно-черниг. і північно-полтавськ. *стїл*, *нїс*, *сїль* з твердими *т*, *н*, *с*. Тее знов українське *i*, яке м'якшить попередню шелестівку, — поширене воно в Галичині, — чи не пішло воно з дифтонга *ii*, і з'явилося воно в результаті ослаблення так само першої його частини: *стїл*, *нїс* (носа), *сїль* з м'якими *т*, *н*, *с*. Найдавніші приклади для *i* на місці етимологічного *o* навряд чи можна вказати раніш од XVI віку. Але історія дифтонга *yo* в малоруській мові доводить, що говірки південні (сьогочасні українські та галицькі) надто рано розійшлися від говірок північних. Поява дифтонгів *yi* та *ii* (а звідціля далі й *i*) на місці давнього *yo* характеризувало оці південні говірки, а тимчасом північні тримались *yo*, допускаючи не такі значні відхилення в *ya*, *ye*, *uy*, *yi*. Розходження обидвох частин дифтонга *yo*, яке зродило всі оці варіації, знали різні говірки малоруські. Та наступне зближення розподілених частин дифтонга (*yi* замість *yo*) випало на долю тільки-но південних малоруських говірок.

6) Між голосівками *й* випало. Можлива річ, що випало воно ще в спільно-малоруську добу, але при певних тільки якихось умовах, — може, як воно стояло між ненаголошеними голосівками. Як результат иначення *айа*, *уйу*, *ойе* з'являлися сполучення *аа*, *уу*, *оо* і далі стягнені *а*, *у*, *е*. Отакі стягнені кінцівки, напр. у різних граматичних формах, розповсюджувалися по окремих малоруських говірках і незалежно від припущеної вище умовини. У декотрих із них, наприклад, у формах прикметників жіночого й середнього роду стягнені форми панують виключно: *бистра ріка*, *синя вода*, *біле тіло*, *зелене листя*, *добре дитя*, *синє небо*. Але в деяких говірках зустрічаються й нестягнені форми: *тихая*, *малое теле*. Форми на *-еє*, як *лютеє горе*, з'явилися у результаті комбінації стягненої і нестягненої форми (*люте* і *лютое*). Так само широко розповсюдилось *а* замість *ає* у 3-ій особі однини: *слуха*, *спїва*, *бажа*, *зна*. Стягнену вимову *могб*, *мому*, *твоому* та *мего*, *мему* знає значна кількість малоруських говірок. Діалектично, а саме на заході малоруської території, зникнення *j* між голосівками набуло ще більшого поширення; пор. угро-руськ. *знау*, *спївау* замість *знаю*, *спїваю*; гал. діалектична кінцівка орудного однини на *-ов* у таких словах, як *горов*, *жінков*, *душов*, пояснюється тим-самим-таки пропущенням *j*.

7) Кінцівка називного-знахідного множини для прикметників *-ьл* одмінилась у декотрих принаймні говірках на дифтонг *yi*. Звідціля в одних говірках, як ослабала перша частина дифтонга, — *i*, яке не зм'якшувало попередньої шелестівки: східно-укр. *білі*, *чорні*, *на четверті сутки*, угро-руськ. *добрі*, *ясні*. По других говірках *yi* перейшло в *ii*, а звідціля — теж *i*, але воно м'якшить попередню шелестівку: галицьк. *білі*, *чорні*, *голі ноги*, діалект. угро-руськ. *злі*, *малі*.

8) Дзвінкі шумні шелестівки втратили дзвінкість на кінці слова та перед глухими шелестівками. У багатьох малоруських говірках, а саме в східно-українських, угро-руських і північно-малоруських, дзвінкість шумних шелестівок у вказаних положеннях зберігається до цього

часу — і це в протилежність до білоруських і більшої частини великоруських говірок, що обернули дзвінкі шелестівки на глухі: пор. українську вимову таких слів, як *суд, дуб, віз, низько*. Може це вказує на те, що по цих малоруських говірках порівнюючи пізніше заникли *ъ* та *ь* (які йшли за цими шелестівками). Але в західньо-українських і в галицьких говірках дзвінкі шелестівки на кінці слова та перед глухими втратили свою дзвінкість: *діт* (діда), *грип, поріх, заприх*; лемк. *мют* (=мід), *хліп, сніх*, діалект. угро-руськ. *Бух, буть* (=будь), *мош, повіч* (зам. *повідж*).

9) У кінці слова та перед шелестівкою *р* ствердло. Це з'явище звичайне для значної більшості малоруських говірок. М'яке *р* у такому положенні затрималося тільки у говірках угро-руських, гірських галицьких і буковинських: *верьх, дерьгати, верьба, церьков, теперь, косарь, столярь, звірь*; пор. укр. і галицьк., а так само й північно-малор. *верх, верба, цар, тепер*.

10) Перед голосівками знов *р* ствердло на значно меншому просторі. Вимову: *цара, говору, звірата, рабий, гаранний, трасця* знають західньо-українські, північно-малоруські й галицькі говірки; але гірські галицькі говірки, а так само й угро-руські та східньо-українські заховують м'яку вимову *р*, а східньо-українські переносять м'яке *р* по аналогії і на кінець слова: *багатирь, поводирь* підо впливом: *багатиря, поводиря*.

11) Звуки *ш, ж, ч* і *дж* ствердли. Ці звуки були споконвіку м'які; їхню м'якість заховують до цього часу угро-руські, гірські галицькі та декотрі північно-малоруські говірки. Та в більшій частині малоруської території вони ствердли: пор. укр. *жаба, шапка, часто* — при більсько-городн. *шяпка, більсько-сідл. жяба*, угро-руськ. *час, чоджесего пана*, лемк. *жочо, чьорний* (але *ш* і *ж* у лемків ствердли). В українським сполучення з м'якими *ш, ж, ч* виникають по аналогії: *біжять, ускочять* замість *біжати, ускочати* підо впливом *летять, носять*; *лошя* замість *лоша* підо впливом *теля*.

12) Кінцеве *т* ствердло по багатьох малоруських говірках. Тверде *т* знають західньо-українські, галицькі і північно-малоруські говірки особливо в кінцівці 3-ої особи однини та множини: підляськ. *спьт, подільськ. ходит, робит, липовецьк. гуляют, галицьк. называют, литит, гуцульськ. говорит, трубит*, лемк. *ношат* (носять), *берут*. Так само в 2-й особі множини вольового способу: галицьк. *хваліт, несіт, спішіт*, бойк. *відхьліт*, долівськ. *беріт, косіт*. Рідше в інфінітиві: радомиськ. *ночоват, ходыт*. У східньо-українських говірках, почасти теж і в Правобічній Україні, а так само в угро-руських говірках кінцеве *т* і в 3-ій особі однини та множини, і в 2-й особі вольового способу заховує свою м'якість.

13) Поширення звуків *дж* і *дз*. Звук *дж* малоруська мова діалектично була дістала в спадку з говірок спільно-руської прамови в таких випадках, що зберіглися в угро-руських і гірських галицьких говірках, як: *саджа, одеджа, чуджий, меджа, рджа*. За спільно-малоруської доби звук *дж*, підо впливом граматичної аналогії, виникав у деяких дієслівних формах (*сиджу* підо впливом *сидиш, садженний* підо впливом *сидити*). Діалектично *дж* набуло ще більшого розповсюдження, з'являючись замість *ж* на початку слів; пор. діалектичні: *джерело, джяворонок, джигатися*. Звук *дз* малоруська мова здобула в спадку теж із говірок спільно-руської прамови. Там *дз* чергувалося із *з* на початку слова, і повстало воно із *гв*, як воно стояло перед *ъ* (*дзвѣзда* при *звѣзда*). Звідциля *дз* переносилось у малоруській мові на місце *з* до груп *зв* й інакшого походження (не із *гв*); пор. діалект. *дзвін, дзвеніти, дзвякати, дзвяга*. А із отаких випадків *дз* замість *з* переносилося і на початок інших слів, напр. *дзмій, дзелений, дзеркало, дзябок, дзімно*.

14) Звук *й* переходив після губних у м'які *н* і *л*. Як це ми були бачили, ще в спільно-малоруську добу виникли були нові сполучення „губна + *й* + а“ на місці спільно-руських сполучень „м'яка губна + а“ (а ці знов сполучення пішли із спільно-слов'янських „губна + *е* носове“). Як звук *й* стояв після *м*, то в дуже значній частині малорусь-

ких говірок тее *j* перейшло в *н*. Таким чином на місці спільно-руського *мя* (цеб-то *т'а*) з'явилося *мня*; пор. вимову *мнята*, *мясо*, *мякий*, *соломняний*, *камняний*, *імня*, *сімня*, яка поширена геть по всій малоруській території. Після інших шелестівок *j* або заховується або замінюється на *л*, може, під впливом тої чи іншої граматичної аналогії. Пор. 3-ю особу множини *сплять*, *роблять* — під впливом *сплю*, *роблю*. Важче пояснити аналогією: *здоровля*, *безголовля*, *жеребля*, *вєрбля* (цеб-то збірне ймення для *верба*), а так само вимову: *оловяний*, *жаблячий*.

15) Скорочення довгих шелестівок, що виникли на місці сполучень: „шелестівка + *ь* + *j*“. Повстали оці довгі шелестівки, як це ми бачили, ще в спільно-малоруську добу. Вони зберігаються до цього часу в українських говірках (*життя*, *весілля*). В багатьох галицьких і угро-руських говірках вони зберігаються тільки на початку слів, напр. *льлю*, *зьзисти*. Порівнюючи рідко зустрічаються довгі шелестівки в північно-малоруському. На решті малоруської мовної території довгі шелестівки скоротилися; пор. угро-руськ. *житя*, *зіля*, *насіня*, галицьк. *весіле*, *гране*, *пране*, *третєго*, *сідлецьк. житє* і т. д.

У царині морфології та словотворення я значу: 1) у східно-українських говірках, у протилежність до галицьких і західно-українських, де зберігаються давні кінцівки, ми бачимо, що кінцівку *-и* в одміні випірає кінцівка *-і* (з *ь*), запозичена з одміни пнів на споконвічно тверду шелестівку. Пор. східно-укр. давальний і місцевий однини: *душі*, *землі* (під впливом *руці*, *бабі*), тимчасом як у західно-укр. і галицьк. — *души*, *земли*; давальний і місцевий однини: *матері*, *річі*, *крові*, діалект. *осені* замість *матери*, *річи*, *крови*, *осени*. Так само в давальному однини *-ові* замість *-ови*: укр. *синові*, *козакові*, гал. *синови*, *козакови*.

2) Як це ми бачили, ще за спільно-малоруської доби кінцівки для твердих пнів із звуком *о* перейшли на місце кінцівок для м'яких пнів із звуком *є*: *душою*, *кораблем*, *корольови*. В українських говірках, так само, зрештою, як і в деяких інших, чергування *душою*—*душею*, *кораблем*—

кораблем, *корольови*—*королеви* призвело до того, що ці другі форми виперли перші. До того заміна сполучень: „м'яка шелестівка + *о*“ через сполучення: „тверда шелестівка + *є*“ набула взагалі значного поширення. Через це і спільно-укр. *польо*, *серцо*, *плечо* перейшли в *поле*, *серце*, *плече*. Кличний однини: *божо*, *козачо*, *земльо* — в *боже*, *козаче*, *земле*; прислівники: *хорошо*, *охочо* — в *хороше*, *охоче*.

3) Під впливом *є* в кінцівці називного-знахідного, як *поле*, *серце*, замінюлася по деяких діалектах через *є* й тая кінцівка *а* в називному-знахідному, що виникла була за спільно-малоруської доби в таких випадках, як *плаття*, *життя*; пор. діалект. (гал., зах.-укр., півн.-малор.) *житте* і *житє*, *весіле*, *знанє*.

4) У значній частині українських говірок в 1-ій особі однини тепер. часу з'являються такі новоутворення, як *ходю*, *носю*, *пустю* — замість *хожю* (чи *ходжу*, що виникло ще за спільно-малоруської доби), *ношу*, *пущу* — під впливом: *ходиш*, *носиш*, *пустиш*. Такі самі новоутворення відомі й у Галичині, наприклад у говорі лемків.

5) У західно-українських і галицьких говірках під впливом польської мови здобувають собі розповсюдження такі форми дієслівні, як *казавем* (замість *я казав*), *щом казав*, як *єє казав*, *їхалисьме* — у минулому часі; *буду казав* — у майбутньому, *бим казав* чи *казав-бих*, *казав-бис* (2 особа) — в умовному способі.

6) У галицьких говірках замість кінцівки *-ов* в орудному (фонетично з *-ою*) з'явилося *-ом* під впливом *-ом* у чоловічому й середньому роді: *гором*, *тобом* (замість *тобою*).

Літературні руські мови.

Разом з християнством, освітою, книгами київська Русь здобуває з Болгарії і книжну мову; мало того — мова ця, давньоболгарська, входить у живу обихідку в освічених класів. І вживають її, з невеликими хіба тільки діалектичними одмінами, по всіх руських центрах. Культурний упадок Київ; еволюція літературної мови по нових центрах: а) в Володимирі і Москві — утворення великоруської літературної мови; б) у Галичі — пануючі класи приймають за розмовну мову мову польську; спроби піднести до літературної мови місцеві наріччя; актова мова; сьогочасна українська літературна мова.

Скажу тут ще декілька слів за літературні, книжні мови малоруські.

Київська Русь дістала християнство й освіту з Болгарії. З'язок Київ з Болгарією почався в усякому разі мало не рівночасно з тим, як Київ зайняв центральне місце в південній Русі, де він об'єднав східнослов'янські племена і заклав підвалини для держави. Деякі з цих племен перебували з болгарами в безпосередньому сусідстві: це були тиверці й уличі, як вони, вийшовши з південної Наддніпрянщини, осіли над Дністром. Болгари сусідили з руським плім'ям не лише на гирлах Дунаю. Є дані такі, котрі вказують на їхнє розповсюдження далеко на північ, до басейну середнього Дунаю. Угри бо зайняли землі, які в значній мірі були заселені болгарами.

Річ дуже імовірна, що до Київ проникли з християнською проповіддю найближчі ученики Кирила й Методія. Олегову умову з греками було складено для руської сторони по болгарськи: це може показувати на те, що вже тоді в київській Русі з'явилося давньоболгарське письменство. З

певністю можна це казати для середини цього століття на підставі Ігоревої умови з греками, яка теж дійшла до нас у руському літопису мовою давньоболгарською. В умові цій згадується за очевидячки численну християнську Русь та за собор св. Іллі у Києві. Християнська громада Київ вживала для богослуження та й для інших релігійних потреб, звичайно, мови давньоболгарської. За Святослава зносини Київ з Болгарією робляться особливо тісні: багата наддунайська країна манить русів своєю культурою та близькістю до Царгороду. Що правда, руси з'являються там як завойовники, та проте зазнають такого самого впливу, яке завсіди і скрізь робила цивілізована країна на некультурних своїх покорителів. Менш ніж за двадцять років після Святославових походів на Болгарію, його син примушений був прийняти християнство. Пізніша легенда цee навернення Володимира в християнство сполучувала з його походом на Корсунь, та вона не могла витіснити до рещти давніших свідощів, які казали про хрещення Володимира в Києві чи в Василеві і, звичайно, не від греків, а від болгарів. Дуже імовірна річ, що найдавніша руська церква, як це допускають деякі дослідники, залежала не від константинопільської патріархії, а від Болгарії: болгарська проповідь підхилила парафію св. Іллі, звичайна річ, під болгарську архієпископію. Київ здобуває, таким чином, безпосередньо од болгарів і церковну мову і церковні книги. Та звідціля-ж таки йде до нього й світська освіта. Швидко після того, як київська Русь прийняла офіційно християнство, її заливають болгарські книги: деякі з них дійшли до нас в оригіналах, інші в копіях. Це — книги не самісінького духовного змісту, а й світського (хроніки, повісті). Може, до нас із Болгарії перекочовували й твори усної народної творчості, болгарські „кощуні“. До княжих дворів і боярських теремів проникали й болгарські скоморохи. Судячи з сьогочасних пам'ятників усної народної словесности, болгарський вплив був надто значний і поза книгами. Наші казки та биліви свідчать про те, що болгарська мова вже давно перейшла й до народніх мас. Таким чином, є ціла низка

підстав думати, що київська Русь дістала з Болгарії мову, яка не тільки що зробилася надбанням книжним, але проникла теж і в живу обихідку освічених мійських класів. Оця обетавина особливо яскраво виступає в історії книжної мови давньої Русі: мова ця скоро вбірає в себе елементи живої мови і застосовується до руської вимови; вона швидко затрачує все те, що було чуже для руського слуху. Вкажу, наприклад, на такі з'явища: дуже рано зник із письменства великий юс, а малого юса почали вживати на визначення звука *a* після м'яких шелестівок; написання *рь, рѣ, лѣ* рано були виперті написаннями *ьр, ѣл, ѣр* (напр. *църкъвь, вѣрхѣ, ѡблѣкѣ*); кінцівку *-тъ* у 3-й особі однини та множини систематично випірає *-ть*; замість давнє-болгарського *жд* уже в багатьох пам'ятниках XII віку послідовно проведено *жс*; звук *ѣ*, згідно з його церковною вимовою, дуже рано замінено звуком *е*, тимчасом як руська мова вимовляла *ѣ* ще як дифтонг *іе*, та й інші ще з'явища. Виходить, що вплив живої вимови на написані (графічні) позначення ясний; а це вказує на те, що давнє-болгарська мова була в давній Русі в живому уживанні. Оце дозволяє нам не класти різкої різниці поміж мовою книжною і мовою освічених класів. Київ од Болгарії не далеко, і це сприяло тому, що до Києва як мову культурну перенесено було — мову давнє-болгарську; і ця сама-ж-таки мова в письменній шкаралупці перейшла туди разом з книгами.

Упадок Києва, як культурного центру давньої Русі, припадає на середину XII віку; доконали його остаточно в середині наступного століття татарські напади. Із київської Наддніпрянщини не одійшло, звичайно, народне життя, хоч, мабуть, і етнографічна границя відходила на північ, в область Полісся в міру того, як половці та татари спустошили давню „польську“ землю довкола Києва. Але культура Києва пропала: вона перейшла до нових центрів — на північний схід, до Володимира, — на захід, до Галича. Разом з Київом загинула його „інтелігенція“; пануючі класи: князівство, боярство, духовництво, купецтво було перебито або втікло почасти на захід, почасти на північний схід.

Володимир над Клязьмою, а так само й інші городи руські, всю свою культуру взяли із Києва. Ще за тої давньої доби, як Київ був пануючим центром, з нього розходились і освіта і торгівля геть до всіх інших племінних та городських центрів. І Новгород, і Полоцьк, і Ростов здобули з Києва не самісіньке християнство, а й тую інтелігентну верству, що була провідником і державної влади і південно-руської культури. І Гюрята новгородець¹⁾ і Павло ладожанин²⁾ у розмові з київським літописцем, і зухвалий волхв новгородський³⁾, у сперечці з єпископом Теодором та князем Глібом, сином Святослава чернігівського, і Котопан корсунський⁴⁾ на бенкеті у князя Ростислава тмутороканського, і нещасливий Василько⁵⁾ в своїх душевних жаях у Володимирі Волинському, у дворі Вакієвому, говорили приблизно однаковою мовою. А була це мова своїм походженням давнє-болгарська, з тою тільки чи іншою місцевою домішкою, яка залежала або од того, що книжну мову слабо собі засвоїли, або від тих діалектичних відтінків, яким вона неминуче підпадала в за-

¹⁾ Усі названі тут імення взято з літопису. Так, про Гюряту (Гюряту Роговичя) згадує літопис під роком 1096 (=6604). Оповідаючи про напад половців з безбожним шолудивим Боняком на Київ (на самий мастир печерський), літописець вдається в генеалогію половців і при тій нагоді згадує те, що розповідав був йому Гюрята за північних народів, „закляплених“ ніби в горах (див. стор. 161-164 видання: Літопис по Іпатському списку. Издание Археографической Комиссии. СПб., 1871). Прим. перекл.

²⁾ Див. там-таки, ст. 199-200, оповідання (під р. 1114=6622) про дивні тучі, що бувають у Ладозі, коли діти знаходять „глазкы стеклянны, и малыи и великыи, провертаны...“. Прим. перекл.

³⁾ Див. стор. 123-127. Оповідаючи (під р. 1071=6579) про волхва, що прийшов до Києва і пророкував людям, що на п'ятеро років „Днѣпру потещи вѣспать, а землямъ переступати на ина мѣста“, літописець згадує при цій нагоді і за інших волхів-жудесників і серед них за того волхва, що підняв повстання у Новгороді за князя Гліба. Прим. перекл.

⁴⁾ Див. на стор. 117 оповідання (під р. 1066=6574) про те, як греки, злякавшись могутности Ростислава, підіслали Котопана, і він на бенкеті підмішав князеві отрути до чаші. Прим. перекл.

⁵⁾ Див. на стор. 167-173 (під р. 1097=6605) оповідання про осліплення Василька. Прим. перекл.

лежності од різного етнографічного оточення. Кожний із городів давне-руських дістав в уділ частину тієї культури, того духового багатства, яке встиг витворити й нагромадити у себе Київ.

Володимирові, а далі Москві довелося розвинути й збагатити здобуту з Києва спадщину, бо вони зайняли становище об'єднуючих політичних центрів. Наприкінці XIII віку з опустілого Києва переїхав жити до Володимира митрополит Максим. Північний схід здобув через це нову активну силу, і вона пішла по тому самому напрямку, що й усі інші сили країни; вона стала працювати над тим, щоб зцентралізувати довкола Володимира та Москви руські землі над Окою і Волгою. Оці нові руські центри беруть таким чином у спадок і державні і освітні завдання Києва. Мова, яку вони звідтіля здобули, розвивається в такому самому напрямку, що і на півдні: вона ступнево націоналізується, роблячись що-раз ближчою і доступнішою для впливу живої мови народньої. Що-правда, од живої народньої мови намагається один час одійти мова книг, через новий південно-слов'янський вплив наприкінці XIV і в XV віці; але споконвічний зв'язок живої мови освічених класів з мовою племінною, — зв'язок, який веде свій початок ще з Києва, не рвався й тут. У результаті оця жива мова, що остаточно склалася в Москві і зазнала тут на собі впливу місцевого народного наріччя, яке сполучило в собі особливості східно-руських і північно-руських говірок, розширила область свого розповсюдження на всі ті городські центри, котрі підхилилися Москві, і дійшла аж до нас міцна й дужа своєю близькістю до народньої мови. Це наша великоруська літературна мова. Її батьківщина — Болгарія. Та витворилася вона в Києві, де вперше зазнала благодірного впливу народнього оточення. Остаточно розвилася вона в Москві, де вона в звуковому своєму строю злилася з живою мовою великоруського народу.

Було-б великою помилкою гадати, що київська культура передалася виключно тільки на північний схід, до Володимира й Москви, що тільки-но великоруси продовжу

вали працю державного будівництва й освітню діяльність малорусів. Київ упав уже під той час, коли і південна і західня Русь мали декілька розвинених городських центрів. Смоленськ і Полоцьк, Турів і Пінськ, Володимир Волинський і Луцьк, Перемишль і Галич, а так само Новгород і Псков встигли теж до часу запусіння Києва та його культурного занепаду засвоїти собі найголовніші блага витвореної Київом цивілізації. По всіх цих центрах ішло далі духове життя і зберігалось усе те, що повстало в них під впливом тієї сили, яка виходила з Києва. Для південної Русі особливої ваги набув Галич. Робота потомків Володаря Ростиславича знайшла собі гідного наступника в особі Романа, і за його часів кладуться підвалини для могутньої політичної організації, яка мала об'єднати південно-руське плім'я, що втратило з упадком Києва свою опору. При дворах Романа, його синів і внуків витворюється нова пануюча класа, дозріває нова інтелігенція. Завдання ставлять широко й сміливо, не зважаючи на татарську небезпеку, на наявність могутніх ворогів і на захід і на півночі. Романова самодержавність приводить Данила до королівської влади. Південно-західня церква, що з переходом митрополита до Володимира втратила свого голову, організується на самому початку XIV віку в окрему митрополію. Але-ж Галич не міг здобути загально-руського значіння саме через те, що він одійшов од того стрижня, що довкола нього вертілася руська земля, — од Дніпра. Він лежав на заході, під безперервним впливом різних європейських центрів, і це денационалізувало його пануючу класу, одтягаючи її од своєї народньої справи і кидаючи в обійми до чужоземців. Нестійке виходить і політичне значіння Галича, особливо з того часу, як над Дніпром, у горішній Наддніпрянщині, зародилася нова сила, в формі литовсько-руської держави. Її скорюється, природня річ, уся Наддніпрянщина; влада литовсько-руських володарів переходить і на Галич.

І в Галичі, і в литовсько-руській державі далі живе в письменському вжитку здобута в спадку од Києва мова. Та в живій обихідці вона втратила тую живучість, яку вона

мала була в київській Русі і набула потім на північному сході, в Москві. Це залежало од тієї роз'єднаності, яка панувала тут поміж пануючими класами і народом. Боярство, а так само й мійська людність, підпадали в західній Русі під чужоземний вплив. Польща, а через Польщу західня Європа, одчужувала ці пануючі класи од народу з його давнім життєвим укладом. Світська освіта підпала під пряму залежність од Польщі. Польською мовою почали говорити і панство і міщанство; мова ця виперла давню мову освічених класів.

Ми бачимо, зрештою, що не раз робилися спроби пустити за літературну мову те чи інше місцеве наріччя. Змагання завдовольнити насущну потребу народу в духовній освіті примушувало не раз при перекладі св. писма, при складанню казань і в перерібках житій святих вдаватися до живої мови цього народу. Але від оцих спроб дуже ще далеко до витворення літературної мови.

Нагальна потреба вироблювала в канцеляріях актову мову: тут народні елементи спліталися з чужоземними, почасти книжними, давнє-болгарськими, почасти живими елементами польської мови. Та і ця мова не могла претендувати на роль літературної мови, та й вимерла вона разом з тими канцеляріями, що її зродили.

Загибель південно-руської інтелігенції Київля, денаціоналізація пануючих класів південно-західньої і західньої Русі приводять у царині літературної мови до такого самого фатального результату, як і в царині державного та культурного життя. Малоруські й білоруські області затрачують свою політичну самостійність, підпадаючи під чужоземне панування. Малоруси й білоруси на довгий час залишаються без літературної мови, котра-б об'єднувала їхню інтелігенцію, а через інтелігенцію й народні низи.

В інших нарисах, що увійшли до складу цього видання¹⁾ показано, як і коли зародилася нова українська

¹⁾ Оригінал надруковано в II томі енциклопедичного видання „Українській Народъ въ его прошломъ и настоящемъ“ (Спб., 1916); мала ще в дальших томах цього видання з'явитися стаття акад. А. Г. Кримського про історію літературної української мови, та через війну це видання на другому томі так і припинилося. *Прим. перекл.*

літературна мова. Як вона з'явилася, то це знаменувало важний момент у народньому життю: українська інтелігенція повернулася до народу, зглянулася на нього, подала йому руку. Вона повинна була заговорити з ним рідною його мовою. І звичайно, для витвореної таким чином літературної мови майбутнє забезпечене: момент взаємини інтелігенції з рідним народом оживить її розвій, як вона зачахне; воскресить її, як вона замре. Зараз, як у нас у Росії зросла освіта і збільшилася місцева культура, не може вже й мови бути про розбрат інтелігенції з народом: жаднісінькі чужоземні впливи не в стані зденаціоналізувати нашу інтелігенцію. Що правда, інтелігенція українська може підпасти під вплив иншої, неукраїнської культури, — культури великоруської. Та це ніколи не відірве її від народнього ґрунту. Чим міцніший буде вплив великоруської культури на українську інтелігенцію, тим ближче й тісніше інтелігенція українська ставатиме до свого народу, бо-ж оця близькість паує і в нас, у великорусів, і власне їй ми завдячуємо і свою культуру і свою літературну мову.

Показчик найважливішої літератури.

Наведемо тут що-найголовніші праці про українську мову (помінувши збірники етнографічних і фольклористичних матеріалів):

О. Брокъ, Угросорусское нарѣчіе села Убли (Земплинського комитата). Видання Отдѣлення русскаго языка и словесности И. А. Н. Спб., 1899.

— Очеркъ фізіології славянської рѣчи (= Енциклопедія Славянської Філології, вып. 5,¹). Спб., 1910.

І. Верхратський, Знадоба для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом димжним — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XXVІІ, XXVІІІ, XXІХ і XXX (=1899, кн. І, стор. 1-68; кн. ІІ, стор. 69-94; кн. ІІІ, стор. 95-200 і кн. ІV, стор. 201-276).

— Знадоба для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом недимжним — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XL, XLІV і XLV (=1901, кн. ІІ, стор. 1-113, кн. VІ, стор. 113-224; 1902, кн. І, стор. 225-280).

— Ueber die Mundart der marmaroscher Ruthenen. Stanislau, 1883.

— Про говор Замішанців — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка т. ІІІ (=1894 р.), стор. 153-210.

— Про говор Долівський — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XXXV-XXXVІ (=1900, кн. ІІІ-IV, стор. 1-128).

— Про говор галицьких Лемків. У Львові, 1902.

В. Гнатюк, Словаки чи Русини? — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. XLІІ (=1901, кн. IV, стор. 1-81).

— Русини Пряшівської єпархії і їх говори — там-само, т. XXXV-XXXVІ (=1900, кн. ІІІ-IV, стор. 1-70).

Я. Головацький, Росправа о языцѣ южно-рускомъ и его нарѣчіяхъ. Львовъ, 1849.

— Грамматика русскаго языка. Во Львовѣ, 1849.

Г. Голоскевичъ, Описаніе говора с. Бодачевки (Колодівки) Ушицкаго уѣзда Подольской губерніи — Извѣстія Отдѣлення русскаго языка и словесности, т. XIV (= 1909, кн. IV, стор. 106-131).

П. Житецький, Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Кіевъ, 1875.

— Очеркъ літературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII в.в. Часть І. Кіевъ, 1889.

А. Крымскій, Филологія и Погодинская гипотеза — Кіевская Старина, 1898 і 1899 (й окремою відбиткою — К., 1904).

— Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів. Львів, 1906 (Окрема відбитка із „Наукового Збірника присвяченого проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині“).

— Древне-кіевскій говоръ — Извѣстія Отдѣлення русскаго языка и словесности И. А. Н., т. XI (=1906, кн. ІІІ, ст. 368-411).

— Украинская грамматика. Томъ І, вып. І, ІІ і VІ, томъ ІІ, вып. І. Москва, 1907-8.

F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. 4 томи. Відень, 1875-83.

К. Михальчукъ, Нарѣчія, поднарѣчія и говори Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины — Труды Етнографическо-статистической Экспедиции въ Западно-рускій Край, содержащіе матеріали и изслѣдованія, собранныя П. Чубинскимъ, томъ VІІ, вып. 2, стор. 453-512; в додатку — діалектологічна мапа малоруської мови.

— Что такое малорусская (южно-русская) рѣчь? — Кіевская Старина, 1899, IX.

К. Михальчукъ и А. Крымскій, Программа для собиранія особенностей малорусскаго нарѣчія. Спб., 1910.

Е. Ogonowski, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg, 1880.

А. Потебня, Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка. Воронежъ, 1866.

— Замѣтки о малорусскомъ нарѣчїи. Воронежъ, 1871.

С. Смалъ-Стоцький і Ф. Гартнер, Руска граматики. Львів, 1893.

St. Smal-Stocky und Th. Gartner, Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913.

А. Соболевскій, Очерки изъ исторїи русскаго языка. Кіевъ, 1884.

— Источники для знакомства съ древне-кіевскимъ говоромъ — Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1885, II.

— Древне-кіевскій говоръ — Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности И. А. Н., т. X (= 1905, кн. I, ст. 308-323).

— Опытъ русской діалектологїи. Нарѣчіе малорусское — Живая Старина, 1892.

— Лекціи по исторїи русскаго языка. Изданіе четвертое. Москва, 1907.

Е. Тимченко, Українська граматики. т. I. Кіев, 1907.

— Функції генетива въ южно-русской языковой области — Русскій Филологическій Вѣстникъ, 1913.

В. Шимановскій, Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Варшава, 1897.

И. В. Ягичъ, Критическія замѣтки по исторїи русскаго языка. Спб., 1889.

— Einige Streitfragen. 2. Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen — Archiv für slav. Phil., 1909.

УКРАЇНСЬКА МОВА,

ЗВІДКІЛЯ ВОНА ВЗЯЛАСЯ
≡ І ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ≡



Вступні уваги.

Термін „Україна“, „український“ — і „малоруси“, „малоруський“. Число людей малоруського плім'я.

Українська мова — це термін, який протягом останніх 30—40 років мало не зовсім витіснив собою давніший, ширший термін „мова малоруська“.

Слово „україна“ в старовину визначало попросту „пограниччя“. За часів великого князівства київського XII віку ми знаходимо, наприклад, згадку про „україну“ галицьку, точніш — галицько-волинську, на пограниччі області смоленської (див. Іпатський літопис під роком 1189), й одночасно зустрічаємо звітку, під 1187-им роком, про „україну“ наддніпрянську, лівобічну, теперішню Полтавщину. Після татарської руїни XIII віку під „україною“ малоруси розуміли переважно самісінькі землі дніпрового степового пограниччя (Україна Лівобічна й Україна Правобічна). З XV—XVI віку тут розвилася козацтво, і тоді територія „України“ значно поширилася як по лівому, так і по правому боці Дніпра. Під кінець XVI віку козащина України, цеб-то Наддніпрянщини, зробилася висловником національних ідеалів малоруського народу, а в XVIII—XIX віці нова малоруська література пішла з тієї знов-таки козацької України. Котляревський, Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко й інші талани літературно розробили живу малоруську мову своїх місцевостей,—і вона, мова „властиво-українська“, лягла в основу літературної мови геть-усіх малорусів, хоч би якими малоруськими наріччями та говірками

вони говорили. Геть-усі національно-свідомі малоруси, чи-то російські піддані, чи австрійські, од Кавказу до Карпат, по-волі позивкали звати себе „українцями“ і теперечки дуже не люблять, як їх сторонні люди, за старою звичкою, все ще звивають „малорусами“.

Що-правда, у літературних суперечках поміж собою, не перед сторонніми, малоруси, як говорять про деяку неоднаковість проміж мовою малорусів б. австрійсько-підданих і б. російсько-підданих, то частенько ще йменують одну мову „галицькою“, а другу — „українською“ і протиставляють, або досі були протиставляли „австрійських русинів“ — властивим „українцям“, цеб-то спокійнісінько звужують зміст терміну „Україна“. Та за останніх часів навіть і в таких випадках вони воліють дотримуватися вже іншої термінології: не так давно були говорили: „мова України Австрійської“ та „мова України Російської“; або по найновішому говорять: „України Галицької“ — та „Великої України“.

Іменню „український“ малоруси складають дуже високу ціну, аж до дражливості високу. Якби комусь спало на думку споритися проти того і вимагати, щоб вони держалися терміна „малоруський“, а не „український“, то це була-б річ і недоцільна і даремна: життєва практика перемагає філологічну точність. Та про те філологи, треба думати, як задля точності діалектичної, так і через міркування про споконвічну історію розвою малоруської мови, довго ще не відмовляться (принаймні, в своїх вузько-спеціальних статтях) од терміну „малоруська мова“, що виключає будь-яку плутанину.

Цифру всіх малорусів визначають понад 35 мільйонів (великорусів — понад 65 мільйонів, білорусів — дець менше як 10 мільйонів). Антропологічної одности між ними немає (пор. праці Гильченка, Івановського). Як-що в крові великорусів сильна домішка фінська, то в крові малорусів, принаймні степових, — сильна домішка тюркська.

II.

Малоруські діалекти: західня меншість і східня більшість. Типовіші однини західньо-малоруських діалектів од східньо-малоруських. Архаїчні говори в обох групах. Вони північні, але ділити малоруську мову на наріччя північне і наріччя південне не слід. Літературна непридатність архаїчних говорів і їхня величезна вага для філології та історії мови.

З діалектологічного погляду малоруська мова розпадається на дві великі, та нерівні парості: менша (дець чине $\frac{1}{5}$) — це наріччя західньо-малоруське; більша (щось $\frac{4}{5}$) — це наріччя східньо-малоруське. А кожна з обох цих паростей своєю чергою розпадається знову на два типи: один тип — це говори звичайні, фонетично розвинуті, другий тип — це говори рідші, забиті по глухих закутках (гірські чи болотяні), фонетично нерозвинуті, інакше — архаїчні.

Область наріччя західньо-малоруського політично почасти одірвана від решти малоруських областей. Сюда відносяться землі Галичини, Буковини та Угорська Україна. З цих областей чимало малоруських колоністів попереселялося й до Америки. Під б. російським володінням західньо-малоруським наріччям говорить Поділля з північною Басарабією, Підляшшя та значна частина Волині.

Область наріччя східньо-малоруського займає величезну просторінь од Дніпрового Правобережжя (Київщини, то що) до Дону та Кавказу; а так само включає в себе українські колонії на Далекому Сході („Зелений Клинь“).

Одрізняється західньо-малоруське наріччя од східньо-малоруського отакими напр. особливостями (назвемо лиш котрі типовіші). В ньому може одділятися ся (західньо-мр. ся бою = східньо-мр. боюся). Видко значну неоднаковість у

наголосах проти східного наріччя, особливо в кон'югації (західно-мр. *ходжу*, *принісла* = східно-мр. *хожѹ*, *ходѹ*, *принісла*). Тверде *-т* у 3-ій особі (зах.-мр. він *ходить* = сх.-мр. він *ходить*). Кінцівка *-его* в родовому відмінкові займенника (зах.-мр. до него = сх.-мр. до нього, до його). Тверда відміна прикметників на *-ий* (зах.-мр. третій, трета, трете = сх.-мр. третій, третя, третє). Чути тверде *с* у кінцівках *-ский*, *-цкий* (зах.-мр. руский, турецкий = сх.-мр. руський, турецький). В зах.-мр. наріччі можуть не подвоюватися приголосні перед кінцівкою *-е* (зах.-мр. *жиге*, *ходжене* = сх.-мр. *життя*, *ходіння*). І то що. Між иншим, західно-малоруська вимова для звука *и* (з *ы* та *и*) дуже груба, він твердіший од російського *и* (напр., у зах.-мр. чується *лыко*, *сила*), а вже-ж у східно-малоруському наріччі тут чути середній звук між *ы* та *і*, що на письмі його визначають буквою *и* (сх.-мр. *лыко*, *сила*)¹⁾. У говорах перехідної області між обома наріччями всі оці риси надто плутаються й перемішуються, і напр., західня Київщина, з її виразним оснівним східно-малоруським типом, має в собі і риси мови подільської.

Варто зазначити, що така фонетична несхожість між зах.-мр. та сх.-мр. наріччями дуже-таки мало перебиває людей обох наріччів розуміти одним одних. Коли й трапляються випадки, що малорус східний не гаразд розуміє малоруса західного, або навпаки, то причини коріняться вже ж не в фонетиці, а переважно в неподібності тих слів, якими в одному й другому наріччі визначаються однаковісінькі поняття; західно-малоруський словар—ближчий до польського, східно-малоруський словар—ближчий до російського. І трапляється навіть, що малорус східний через лексичні одміни далеко-таки не вільно розуміє малоруса західного.

А от у самій середині кожного з обох названих наріччів, чи то західного, чи то східного, вноситься роз'єднання через те, що і в одному і в другому є говірки ар-

¹⁾ Літературним правописом встановлено букву *и* (а не *ы*) і для зах.-мр. наріччя. Букву *ы* всеукраїнський правопис геть одкинув.

хаїчні, з їхньою своєрідною, різко відокремленою, нерозвитою фонетикою. Замість улюбленого звичайно-малоруського *і* (*кінь*, *ліс*, *шість*) в архаїчних говірках ще досі заховалися дифтонги, цеб-то двоголосівки (напр., *кѹонь*, *кѹинь* = укр. *кінь*; *лѣс*, *шѣсть* = укр. *ліс*, *шість*). Отаку архаїчну двоголосність (спільну колись для мови геть-усіх малорусів) заховують у західно-малоруському наріччі говірки карпатських верховинців (в б. Австро-Угорщині) і Підляшшя (у б. Росії), а в східно-малоруському наріччі цей дифтонгізм зберігся на Поліссі (київо-волинсько-мінсько-чернігівсько-полтавському).

Іноді діалектологи радять уважати всі сучасні дифтонгові говірки, в їхній сукупності, за одну спільну групу, і класифікують її як окреме „північно-малоруське наріччя“. Тільки-ж така класифікація, що мала-б ці архаїчні говірки таким чисто-механічним способом об'єднувати, це річ зовсім незручна; бо, ведучи дальшу аналізу говірок отого піби об'єднаного архаїчного „північно-малоруського наріччя“, нам неминуче доведеться розбити його знову-таки на ті самі дві парості: західню та східню. І після цього покажеться, що західні говірки отого „північно-малоруського наріччя“ це органічний, зародковий прототип усього західно-малоруського наріччя, а східні його говірки—прототип усього наріччя східного.

В письменському, літературному українському рухові архаїчні говірки, як мова аж надто незначної меншости малорусів, як мова закуткова та нерозвита, залишилася для решти малорусів самісінькою обтяжливою, непридатною привіскою, що з нею письменська мова сміє абсолютно не рахуватися. Але для історика-лінгвіста виучувати архаїчні говірки це аж надто корисна й цікава річ, бо говірки тії—це живий, наочний зразок того, чим була вся мала малоруська мова років 600 тому назад, у XIV віці.

III.

Приналежність малоруської мови до східно-слов'янської („руської“) групи. Три найтиповіші спільні ознаки цієї групи (повноголосність, спосіб м'якшення зубних, зачинне *o*) і деякі не такі типові (доля юсів, *ъ*, *з* та *ь*). Гіпотези про те, коли мав закінчитися період праруської одности; мабуть це IX вік. Писані джерела для історії мови дійшли до нас лиш з XI в.: київські Ізборники Святослава 1073 та 1076 р., червононоруські Слова Григорія Богослова, і ин.

Історія малоруської (по теперішньому української) мови доволі складна, і, викладаючи її в коротких рисах, ми зупинимось тільки на найвимовніших її стадіях, а здебільша навіть на самих-но видатних „віхах“.

Усі слов'янські мови розпадаються на три сім'ї: а) західню (мови: полабська, польська, чеська, словацька, лужицька), б) південну (болгарська, сербсько-хорватська, словінська) та в) східню, що має три парості: південну, середню та північну, чи, за новішою термінологією, три мови: малоруську, білоруську та великоруську. Східно-слов'янську сім'ю звуть інакше руською, за йменням тієї „руської“ (цеб то нормансько-варязької) династії, яка в київський великокнязівський період панувала з Києва над усіма східно-слов'янськими племенами.

У передісторичну добу, так років на двісті перед прикликанням варягів, мова всіх східних слов'ян була, це річ безсумнівна, мовою единою, й одрізнялася тая единая східно-слов'янська мова од мови південно-слов'янської та західно-слов'янської отакими позначками:

1) в ній була повноголосність (спільноруське *борода*, *молоко*, *берегъ*; церковно-слов'янське *брада*, *мѣло*, *бръгъ*; польське *broda*, *mleko*, *brzeg*);

2) зубні *ѡ*, *т* та сполучення *кт*, *ет*, *хт* м'якшила вона на [ѡ]с та ч (спільноруське *хо[ѡ]жу*, *свѣча*, *ночь*; церковно-слов'янське *хождѣ*, *свѣшта*, *ношѣ*; польське *cho-dze*, *swieca*, *noc*);

3) вона мала зачинне *o* замість *e* (спільно-руське *олень*; церковно-слов'янське *ѡлень*; польське *jelen*).

Так само замість носових юсів *ѣ* та *ѡ* усі східні слов'яни встигли ще наприкінці періоду своєї мовної одности виробити неносові звуки *y* та *я* (спільно-руське *дубъ*, *зять*; церковно-слов'янське *дѣбъ*, *зѣтъ*; польське *dąb*, *zief*). Праруське *ѣ* звучало як *ie*. Немає сумніву, що за праруської ще доби глухі голосівки *ѣ* та *ѡ* (коротке *y* та коротке *i*) звучали в усій східно-слов'янській сім'ї трошки інакше, ніж у інших слов'янських мовах,—мабуть чи не з легким нахилом до *o* та до *e*.

Про той термін, коли закінчилася доба повної східно-слов'янської (чи праруської) мовної одности, про це можна будувати самісінькі здогади.

Один з найавторитетніших філологів-дослідників, акад. О. О. Шахматов (великорус), у своїй передсмертній величезній праці „Очерки древнѣйшаго періода історіи русскаго языка“¹⁾ з певністю висловлюється так: „Распадение восточно-славянскихъ племенъ и ихъ языка относится (въ своемъ постепенномъ ходѣ) къ VII и VIII вѣку; вѣроятно, къ IX вѣку восходитъ (какъ завершение процесса) распадение единого русскаго племени на три племенные группы: южную, сѣверную и восточную“ (стор. XXXVI і стор. XXV).

Так каже безсторонній великорус. Проте—річ імовірна, що не тільки в VII-VIII вв., ба навіть у IX віці, як варяги засновували на східно-слов'янській території „руську“ державу, одність мови всіх східно-слов'янських племен ще не було порушено нічим, практично дуже великим. Вважати мову всіх східно-слов'янських племен у IX в. ще за *практично* єдину мову—це кінець-кінцем не буде річ протина-

¹⁾ Праця ця вийшла (у Спб., 1915) як 11-й випуск Енциклопедії славянської філології, що її видає Російська Академія Наук.

укова. Що окремі говірки трьох східньо-слов'янських груп повинні були, звичайна річ, уже й тоді мати дуже характерні риси,—це так. Але будь-якого обопільного нерозуміння поміж ними в IX віці ми припустити не сміємо. Адже під ті часи взагалі всі слов'яни, навіть цілком різних слов'янських груп, ще не відчували хоч трохи сильної несхожості між слов'янськими мовами. Коли рівночасну тодішню (IX в.)повідь свв. Кирила та Методія, апостолів із землі слов'ян південних, прекрасно розуміли в Чехії, країні слов'ян західних,—то вже-ж варязькі ватажки, які за князували в IX віці над слов'янами однієї й тієї самої групи—східньої, повинні були почувати від Новгороду ген аж до Чорного моря безперечно ще одну-однісіньку мову.

Відтінки між говорами трьох груп східньо-слов'янських племен IX віку могли являти собою переважно хіба тую неоднаковість, яка взагалі неминуха між говірками однієї й тієї самої мови, коли вона розкидана на великому просторі. В таких випадках, де ця неоднаковість відчувалася з практичною реальною силою, вона зводилася, очевидно, до несхожості окремих слів, що ними на півночі і на півдні неоднаково визначувалися однакові й ті самі поняття; такі слова, як „баня“ (=купол), „повонь“ (=водяний розлив), „вѣхъть“ та ще чимало інших слів південних, що їх ми згодом знаємо з київського літопису й інших південних пам'ятників, і що їх часто-густо навіть пояснити не можна без допомоги сьогочасної української мови Київщини, навряд чи були і в IX віці відомі на півночі¹⁾. А північ знову мала свої слова, такі, що їх не знав південь IX віку. Що-ж до відтінків фонетичних і морфологічних між східньо-слов'янськими говірками IX віку, то тодішня одміна між північчю і півднем навряд чи тоді вже відчувалася в життєвій обихідці як порушення праруської мовної одиниці.

Треба, зрештою, пам'ятати й про те, що відносно IX віку будь-які філологічні міркування про тип староруських

¹⁾ Див. А. Крымскій: Древне-киевскій говоръ—Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ, 1906, кн. III.

наріччів та про ступінь їхнього взаєморозуміння чи взаємонерозуміння не носять характеру безперечної точности, бо ж написаних даних од IX віку ми не маємо. Документальні східньо-слов'янські пам'ятники, що дозволяють судити про мову вже твердо, починаються властиво тільки-но в XI віці, чи в Києві, чи в Новгороді. Що-правда, мова південно-руська, а саме наддніпрянська, має записи ще від X віку, в реєстрі йменъ Дніпрових порогів, що їх дано грецькими буквами у Костянтина Багрянородного (ум. 959); але слов'янськими буквами південно-руські пам'ятники йдуть до піро з часів київської держави Володимира Святого, а саме як дрібні написи X-XI віку; а вже ж південно-руські книги, так само як і книги північно-руські, дійшли до нас тільки з часів Володимирових дітей XI віку.

Через це достовірну історію малоруської мови (а так само і великоруської) доводиться поневолі починати аж з XI віку, дарма що чимало малоруських і великоруських ознак готові були ще в IX віці.

Найдавніші, котрі до нас дійшли, південно-руські пам'ятники це такі: з Київщини—Ізборники Святослава 1073 та 1076 років, Синайський патерик XI в., житійний Успенський збірник XII в. з творами теж і місцевих печерських отців, Богословіє Івана Дамаскина XII в., Студійський Устав бл. 1193 р., Златоструй XII в.; з Чернігівщини—Румянцівська Ліствиця XII в. № 198; з Волині—уривки Турівського євангелія XI в.; з Червоної Русі—південно-галицькі слова Григорія Богослова XI в., північно-галицьке євангеліє 1144 р., Віденський Октоїх XII-XIII в., Християнопільський Апостол XII-XIII в., північно-галицьке євангеліє 1263-1301 р.; буковинське болгаро-Софійське євангеліє XIII в., буковинське євангеліє Евсевія 1283 року й ин.

Писано ці книги чужою, церковно-слов'янською (болгарською) мовою. Тільки ж писарі малоруські нехотючи робили описки в дусі своєї живої мови і, через це, ми з-під церковно-слов'янської кори виловлюємо загальні зариси південно-руської мови, якою говорили люди в літописній київській великокнязівській державі.

IV.

Найголовніші риси південно-руської мови, що їх видно з пам'яток ХІ віку.

а) Фонетика. Поплутання *ы* та *и*, *ѣ* та *і*. Звук *е* ще не був твердий; його одміни („жигия“ зам. „житиє“, „чоловѣкъ“ зам. „человѣкъ“). Звук *о* в ХІ в. міг часом асимілюватися з *у* („уружьє“ зам. „оружье“), часом з *а* („багатыѣ“); *у* могло вийти і з *ѣ* („уредѣ“ зам. „вредѣ“). Буквою *ѣ* ХІ віку віддається звук протяжний [у або у]. Плутанина складів *ра* і *ря*, *ру* і *рю* в ХІ віці.

І виясняється, що в ХІ столітті південно-руська мова знала поплутання звуків *ы* та *и*. От, у київському Ізборнику 1073 року маємо: „глаголетьсы“ (л. 9 = *gъrъlъ*, зам. „глаголетьси“), „сы мнѣти начынетъ“ (л. 47 об. = *smъnѣti nъtseitъ*), „помысли!“ (л. 49 об. = *pmъslъ*, зам. „помысли!“), „ти ли сѣмѣши?“ (л. 87 зам. „ты“), „неправды“ (л. 104 об. зам. „неправды“), „запови“ (л. 116), „прости ни“ (л. 122, зам. „прости ны“ = *prъstъlъ nъ*), „плѣтолюбѣя“ (л. 135), „на Амаѣунтыисцѣмъ“ (л. 153), „Ахименыды“ (л. 154), „выны“ (л. 154 об. зам. „вини“); аж надто часто „си“ зам. „сы“ (= сущий, напр. л. 257), чи „сини“ зам. „сини“ (л. 154 об.); „о землямѣрыѣ“ (л. 203 об.), „посинѣти“ (л. 216 = „посынити“ тобто всиновити) та й ин. У малому Ізборнику 1076 року — „осырѣю“ (л. 112 = осиротію). Безліч прикладів і в червоноруських Словах Григорія Богослова ХІ віку.

Рівнобіжно з отвердінням праруського *и*, з'являється у південно-русів Х віку дуже м'який звук *і* із старого дифтонга *ѣ* (іе). І от тоді як у середній та північній Русі дифтонг *ѣ* почав поволі з ХІ віку обертатися в „е“, ми стрі-

чаємо в київському Ізборнику 1073 року вже отакі написання: „ниции“ (л. 5 зам. „нѣции“), „нимая“ (л. 142 = „нѣмая“), „ними суть“ (л. 150 зам. „нѣми“), „пламеніє[ть]“ (л. 153 об. = „пламенѣть“), м. б. „[с]имѣя“ (л. 67 об. = *spѣrъ* зам. „сѣмѣя“), „псцили“ (л. 162), „въразуміне“ (л. 264), „въ вѣри“ (л. 17 об.), „о Авраами“ (л. 113 об.), „на Купри“ (л. 153 зам. „на Купрѣ“) та й чимало ще інших. У Ізборнику 1076 року: „пити въ миру“ (л. 237 = „въ мѣру“). У червоноруських Словах Григорія Богослова ХІ віку: „стины“ (л. 6 об. = „стѣны“) і т. н. (Пор. сьогочасні українські: *стіна*, *міра*, *німий* і т. н.).

Звук *е* в південно-русів ХІ віку ще не звучав твердо (цеб-то, напр., слова: „везе“, „несе“, „дерево“ ще не звучали на сьогочасний лад з твердими *в*, *з*, *н*, *с*, *д*, *р*)¹⁾. В тому звукові *е* південно-руси одрізняли два відтінки. Один ближчий до *ѣ*, в таких словах, як „шесть“ та „житиє“; другий — ближчий до *ѣ* чи *ѣ*, перед твердими складами та у флексіях деklinаційних; і через те такі слова, як „жена“, „ледь“, „на немь“, „на ней“, „въ сѣи сторонѣ“ вимовлялися приблизно так: „жѣна“, „лѣдь“, „на нѣмь“, „на нѣй“, „въ сѣи сторонѣ“. В першому випадку з-під пера південно-руса ХІ віку легко з'являлася замість *е* буква *я*; напр., у Ізборнику 1073 року (л. 57) замість „житиє“ писалося „жития“ (пор. сьогочасне „життя“ при великоруському „жительство“). Написаннями отакого типу київський Ізборник 1073 р. попросту аж рясніє. У другому випадку ми замість *е* (близького до *ѣ*, *ѣ*) зустрічаємо з ХІ віку букву *о*: „чоловѣка“ (Ізб. 1073 р., л. 179 об.) „жона“ (Ізб. 1076 р., л. 181 об.), „нічoso“ (Сл. Григ. Бог., ХІ в., л. 24) і т. н. (пор. сьогочасні укр. „чоловіка“, „жона“, „нічого“). Стома роками пізніш з'явище отее потягло за собою дуже великі, надзвичайно важливі звукові переміни.

Ненаголошене *о* — це було в ХІ віці чистісіньке *о*; та иноді могло воно схилитися то в бік *у*, то в бік *а*. Коли ненаголошене *о* сусідувало з *у* чи з *в*, то воно могло, як і

¹⁾ а звучали приблизно так, наче „везе“, „несе“, „дерево“.

тепер діалектично на Україні бува, вузчати та й оберталися в *у* (і тоді південно-руські писарі ХІ віку писали „*уружьє*“ замість „*оружье*“, „*не мугуши*“ замість „*не могуши*“). Як же ненаголошений звук *о* стояв поруч з *а*, то він міг ширшати та й обертася сам в *а*, і таким побутом сьогочасне українське „багатий“ (із „богатий“) видко вже і з пам'ятників ХІ віку. Цю рису Наддніпрянина ХІ віку виявляє нам не тільки в словах рідних, ба однаковісінько і в словах чужих: „отъ Амона—Аманите“ (у київському Ізборникові 1073 року, л. 137), „Иоанъ Схаластикъ“ — у заголовку чернігівської Румянцівської Ліствиці ХІІ віку; ба навіть „панахида“ (поруч із „панохида“) у Студійському Уставі 1193 року (л. 270 об.; пор. сьогочасне укр. „панахида“).

Ненаголошений звук *у* міг у ХІ віці повстати і з приголосного *в*: київський писар Ізборника 1073 року, так само як і киянин сьогочасний, замість „*середъ*“ вимовляв „*уредъ*“ (л. 18 об. „на *урѣды*“ = *προς βλάβην*); у нього ж таки ми читаємо „прауда“ (л. 60 об.). Частенько теж плував він приименники *в ъ* та *у*. Так само знову й у червоноруських Словах Григорія Богослова ХІ віку славнозвісні Платові слова передано так: „еже *уписалъ* есмь, *въписахъ*“ (л. 143). Зрештою, вільна міна приименників *у* та *въ*, що й так люблять сьогочасні малоруси, може вважатися за міцно вкорінене явище допіро аж стома роками потім після того (чернігівська Ліствиця, віденський Октоїх, то що), — хоч правда, що й у ХІ в. виявляється воно вже виразнісінько.

Приголосний звук *г* (тепер він у малоросів звучить як *г*, а в великоросів — як *г*) звучав у південноросів ХІ віку як звук протяжний, в жадному разі не як *г*. Костянтин Багрянородний Х віку передавав *г* в іменнях Дніпрових порогів або через гамму (себто через звук протяжний), або навіть через грецьку букву *χ*. Так само й червоноруський писар Слів Григорія Богослова ХІ віку писав „*годь*“ замість „*годъ*“ (л. 146), і, навпаки, замість „*служъ*“ він писав „*служъ*“ (л. 336 = *σλῆ*). Київський писар Ізборника

1073 року, перероблюючи імення царя Авгаря в „Авгаръ“ (л. 262), засвідчив цим те, що він вимовляв *г* за *н*. Частенько він і зовсім проминав букву *г*; наприклад, „отъ едино“ (л. 18 об. замість „отъ единого“ = *μονο*), „томления вражьско“ (л. 185 об. = зам. „вражьского“), „м'ночьетныхъ“ (л. 264 = *многочесних*), „рече Бо“ (л. 50 = *θεος*, себто „рече Богъ“) і баг. ин. В Ізборникові 1076 року: „сърѣшу“ (л. 1 об. замість „сърѣшу“) „изниеть“ (л. 237 замість „изниеть“). На чернігівській чарі коло 1151 року: „своего осподаря“ (зам. „господаря“). І т. и.

Склади *рю* та *ру*, *ря* та *ра*, як це й тепер водиться, легко плуталися в південній Русі ХІ віку. В київському Ізборникові 1073 року *е* і „*царю*“ (л. 144) і „*цару*“ (л. 143 об., л. 185 об., л. 260 об.); *е* „*кумира*“ (л. 251 об.) і „*кумиря*“ (л. 120); „*твору* волю“ (л. 158), „*растворається*“ (л. 211 об.) і т. и. Те саме і в інших південно-руських рукописах ХІ віку.

б) Деякі явища в склоненні ХІ віку. Архаїчні риси: „на дорозъ“, „*духови*“ (або вже й „*духовъ*“ = дав. одн.); чоловічі імення на -*о* („Павло“, „дядько“, „Василько“). Нові форми ХІ віку типа: „в густому лісу“, род. мн. тпа „*манастиревъ*“, „*врачевъ*“, „*молевъ*“ („*моль*“, теж як і „*полянъ*“ — чолов. р., а „*пара*“ — жіночого, не „*паръ*“). Займенники ХІ віку, форми: „*собі*“, „*тобі*“.

В царині склонення південно-руська мова ХІ віку одрізнялася, як і тепер, тим, що вона заховувала тую давнину, яку вже й тоді втрачувала мова північної Русі. Коли малоруси й до сьогодні утворюють свій давальний і місцевий відмінки однини з перехідним змянкшенням („на дорозі“, „дівці“, „в кожусі“), коли вони й досі зберігають кличний відмінок („дівко!“ „чоловіче!“ „кѡню!“), коли вони досі зберігають давальний відмінок на -*ові* („чоловікові“), то що, то цілком зрозуміла річ, що так воно все було й у ХІ віці. Так само знов і тоді архаїчніше „*духови*“ (наприклад, у Словах Григорія Богослова ХІ віку, л. 357) чергувалося з „*духовъ*“ (л. 356 об.). А тим часом північно-руси ХІ віку вже виявляли нахил утворювати форми „*дѣвѣмъ*“ („на дорозъ“, „въ кожухъ“ (пор. у писаря новгородсько

XI віку (л. 113), чернігівської Ліствиці XII віку (л. 17 об., л. 45, л. 126 об.) і ин.

Звичайна нинішня малоруська кінцівка 1-ої особи множини *-мо* („ми знаємо“, „ми ходимо“) випадково засвідчена в південно-руських пам'ятниках допіро з XII віку (у печерському Успенському Збірнику XII віку: „прѣдъотупаемо“, л. 361 = *protoprevo*). Та порівняльно-лінгвістичні міркування показують, що оце *-мо* далеко старіше навіть од доби київської держави.

Кінцівка 3-ої особи теперішнього часу на *-ть*, яка теж має своє коріння в сивій прадавнині (сьогоднішнє малоруське „він носить“ та „він береться“¹⁾), „вони носять“ та „вони беруть“) зустрічається на кожнісінькій сторінці геть-усіх південно-руських пам'ятників XI віку, хоч це йде проти церковно-слов'янського правопису. — Зникнення флексії *-ть* в одних формах це теж з'явище, що вже в XI віці цілком встановилося; і теперішні мр. форми: „він е“, „він бере“, „він буде“, „він убиває“ (пор. вкр. „єсть“, „береть“, „будеть“, „убиваєть“) звичайнісінькі і в київському Ізборнику 1073 року, і в червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку; стяжіння *ає* в *а* так само було тоді в повному ході; наприклад, „быва и отъбыва“ (= „бываєть и отбываєть“) — Ізборник 1073 року (л. 230, л. 239 об.), „умлѣаа“ (= „умолкаєть“) — Слова Григорія Богослова XI віку (л. 284 = *omolgetai*).

У дієслові „бити“ 3-я особа однини „єсть“ чи „є“ іноді в XI віці, як це й тепер воно буває, являлася заміною й для інших осіб (1-ої і 2-ої): „мы повелѣни є“ — Ізборник 1073 року (л. 34 об. = *prostatavimena*), „[ты] чистъ єсть“ — Слова Григорія Богослова (л. 112 = *chistaro: zti*), „нѣщии єсть“ — Ізборник 1076 року (л. 215, замість „суть“).

Тій формі майбутнього часу, що в ній у сьогоднішніх малорусів допомічне дієслово має форму „-му“ („знати^{му}“, „знати^{ме}“ і т. д.), відповідає в пам'ятниках XI віку архаїчніша

¹⁾ Форма на „-єть“ без „-ся“ тепер по українськи призабулася; кають попросту: „він бере“, без будь-якої приголосної кінцівки.

форма, де допомічне дієслово має давню форму „имамь“, цеб-то „знати^{имамь}“ і т. н. Але початкове *и* в „имамь“, могло вже одпадати, і форма майбутнього часу „из'їдати^{мать}“ у чернігівській Ліствиці XII віку (л. 198 об.) це перший ступінь до сьогоднішнього мр. „из'їдати^{ме}“.

Видко з XI віку нахил висловлювати минулий час не тільки-но причасником на „-лъ“ („онъ далъ єсть“, „они дали^{суть}“), але й причасником на „-ѣ“ („онъ даѣъ єсть“, „они даѣше^{суть}“); наприклад, в київ. Ізборнику 1073 року: „онъ е събраѣъ“ (л. 77 об.), „е даѣъ“ (л. 89), „уставиѣъ“ (л. 23 об. = *eduviatiz*), то що. Із них згодом у множині запанувала форма тільки на „-лъ“ (пор. сьогоднішнє малоруське „ми дали“, хоч іще в XV віці для мр. грамот звичайна була форма типу „мы взосрѣше есмо“), а в однині — навпаки: тепер запанувала виключно форма на „-ѣ“ (пор. сьогоднішнє мр. „він дає“, „він зібрав“, „він уставив“, те що по великоруськи: „онъ далъ“, „онъ собравъ“, „онъ уставилъ“).

Форма страдального причасника — замість етимологічної кінцівки „-ений“ часто, як і тепер, мала в XI віці кінцівку „-аний“. Паралелі до сьогоднішнього мр. „посажаний“, „повішаний“, „скінчаний“, „засмоланий“ є в Ізборнику 1073 року (л. 121 об., л. 190 об., л. 262), в Успенському Збірнику (л. 68, л. 75), у чернігівській Ліствиці (л. 114 об., л. 145 об.) й у багатьох інших.

Трапляється в XI віці спосіб висловлювати пасивний синтаксис безсуб'єктними реченнями: із знахідним відмінком замість суб'єкта та з причасником середнього роду замість предиката, на зразок сьогоднішнього мр. „Його вбито“. Отак, в Ізборнику 1073 року: „имъ же є поручено строй-ть“ (л. 46 об. = *ti*, що їм доручено той лад; по-великор. „тѣ, кому порученъ єтотъ порядокъ“); в Ізборнику 1076 року „медъ дано бысть Богомъ“ (л. 268; по вкр. „медъ данъ Богомъ“); у червоноруських Словах Григорія Богослова XI віку: „свѣтъ тьмою женомъ, нъ не постижемо“ (л. I об. = по вкр. „свѣтъ тьмою бываєть гонимъ, но не одолѣваемъ єю“). Та при суб'єкті в множині — отакі приклади зазначаю

ються документально тільки-но в XIV віці (у грамотах: „листи принесено“ = по вкр. „письма принесены“, і т. и.).

Дієсловна форма відворотна, що утворюється з „-ся“ (чи з „-си“), трапляється в пам'ятниках XI віку так-само із кінцівкою „-сь“, яка вживається аж надто спеціально по південно-руськи. У Словах Григорія Богослова: „инъ би явилъсь“ (л. 21 об. = ἰνὸς ἀν' ὧν ὁρίη); „постыдися или убоисъ!“ (л. 366), — пор. сьогочасне мр. „явивсь“, „бійсь“ (по великоруськи „явился“, „бойся“).

Серед південно-руських прийменників XI віку „отъ“ уже міг мати свою нинішню форму „одъ“ (пор. „одо Иерусалима“ в Словах Григорія Богослова, л. 90 об. = ἀπὸ Ἱερουσαλῆμ). У прийменнику „изъ“ початкове *и* могло відпадати, а до прийменника „съ“ могло додаватися доброзвучне *и* зпереду. Тому „изъ“ та „съ“ плуталися поміж собою в XI віці на сьогочасний мр. лад. Наприклад, в Ізборнику 1073 року: „незмутьнѣ“ (л. 247), „бе-злияния“ (л. 13 об. = ἀσυχώτης), „многое о строи збесѣдовавъше“ (л. 216 об.), „елико исъвяжете—будеть съвязано“ (л. 125 об.), „измѣсьна“ (л. 25 об. = συχρόνεια); в Ізборнику 1076 року: „ісь благо-словлениемъ“ (л. 275) у Словах Григорія Богослова XI віку: „трѣбованиемъ и зволениемъ“ (л. 176 об.); в Успенському Збірнику XII віку: „оружие звлекоша“ (л. 15 а), „з молитвы святого“ (л. 106 об.); у Богословію Дамаскина XII віку: „луна исъ звѣздами“ (л. 75).

г) Висновок—мова Наддніпрянщини та Червоної Русі часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільша вже всі сучасні малоруські особливості.

Ми могли-б подати значно довший реєстр особливостей південно-руської мови XI віку, повитягавши їх з-попід кори книжної церковно-слов'янської мови того часу. Але й того, на що ми вказали, вистарчить, щоб схарактеризувати київську та червоноруську мову з доби дітей Володимира Святого.

І що-ж воно виходить?

Із показаних рис одні властиві були виключно південно-руським наріччям XI віку (таке, наприклад, затвердіння *и*

та поплутання його з *и*, паралельно з появою нового м'якого *і* із *и*; такі—форми типу: „в густому лісу, бовати“). Другі відомі були й усім середньо-руським племенам (чи майбутнім білорусам—наприклад, „уредъ“ = „ередъ“, *г* = *н*, *ру* = *рю*, „онъ даєъ“, „медъ дано“, прийменники: „од Іерусалиму“, „ізв'язати“). Треті—відомі були і на півночі (як „тобѣ“, „знає“, та тільки де-не-де. Четверті становили колись спільне східно-слов'янське (чи праруське) добро, але в XI віці виявляли несумнівний нахил заникати скрізь у мові північно-русів і непорушно зберігатися в мові південнорусів (наприклад, „дѣвицѣ“, „дорозѣ“, „чоловікові“, „чоловіче“!).—І рівночасно північ витворювала свої власні мовні риси, чужі для півдня (наприклад, новгородське *ч* = *ц*, давальний відмінок „Дѣмъжѣ“).

Таким чином, усією сукупністю своїх познач, жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку—це цілком рельєфна, певно означена, ярко-індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо-ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей.

V.

Південно-руська мова од XI до XIV віку.

Занепад глухих звуків *з* та *б* і його наслідки. Дрібніші наслідки: подвоєння м'яких приголосних звуків („життя“, „Ілля“), вимова *ов* — замість *ѡ* („вовк“). Замінна довгота і з'язана з нею найголовніша особливість української мови: „шість“ через „шіість“ обертається в „шість“, а „кбнь“ та „лѣд“ через „куонь“, „люод“ та „куинь“, „люид“ обертається в монофтонгове „кінь“, „лід“, не пізніше од XIV віку. Отвердіння звука *с*, теж близько XIV віку. Південно-руська мова XIV є вже сучасна українська, так само як середньо-руська і північно-руська XIV віку — то вже теперішні білоруська та великоруська мови. Відношення білоруської мови до української та великоруської.

А проте південно-руська мова XI віку ще не мала найістотнішої, найяскравішої своєї позначки: вимови „бѣб“, „кінь“, „твѣй“ (замість „бобъ“, „конь“, „твой“), — не мала вона тієї риси, яка найрізкіш одрізняє малоруську мову не тільки од великоруської та білоруської, ба й од усіх слов'янських мов укупі. Деякі зародки цієї риси могли злегка позначитися може й раніш од XI віку; тільки ж, як говорити загалом, то оця риса, і поруч неї ще декотрі інші звукові з'явища, які теж доволі типові для малоруської мови, ведуть свій початок, власне кажучи, допіро з XII віку, тобто допіро з того часу, як цілком виразно позначився надзвичайної великої ваги звуковий факт: занепад глухих, занепад не спорадичний, а такий що відбувався в масовому характері.

„Занепад“ цей полягав у тому, що глухі голосівки *з* та *б*, які раніш мали свою окрему цілоскладову вимову, почали в одних випадках замінятися чистими *о* та *е*, а в ин-

ших випадках — цілком зникали і, значить, переставали творити окремий склад. А поруч з цим — двоскладове сполучення *он* (так само як і *ан*, *ун* й ин.) оберталося в один склад *ой* (а так само і *ай*, *уй*, то що), цеб-то звук *и*, обертаючися в *й*, переставав бути окремим складом.

Явище це йшло в південно-русів з надто великою повільністю і дуже ступнево (у решті східного слов'янства, тобто в білорусів та великорусів — воно перевелося скоріше). Та й не в усіх фонетичних положеннях відбувалося воно одночасно: у середині слів глухі звуки зникали раніш (як инді, то навіть мабуть чи не в X ще вікові), а у флексіях — зникали пізніше. Окрім того: у тих говірках, що повисувалися були далі на південь у бік степового пограниччя, наприклад, над Дніпровими порогами, або в сьогочасному Поділлі, або в напів-молдавській Буковині, процес занепаду глухих ішов швидче й рішуче; навпаки, чим далі жили південно-руси на північ, уздовж болотяної смуги Полісся, то тим повільніше йшов у них занепад глухих; так само по містах ішов цей процес швидче, по селах — повільніш.

Один із перших наслідків од занепаду глухих — це було подвоєння попередніх м'яких приголосних, на зразок сьогочасного малоруського „життя“ (із „жительство“), „затишшя“ (із „затишье“), „ходіння“ (книжне „хождение“). Уже навіть писар київського Ізборника 1073 року вимовляв імення „Ілля“ за „Ілля“ (л. 254) і, поруч книжного „облишше“ (л. 4, л. 196), писав він по своєму по рідному: „облишшише“ (л. 81). Червоноруський писар Слів Григорія Богослова XI віку називав посвячення — хиротонію „священнѣмъ“ (л. 92). У київському Успенському Збірнику XII віку читаємо: „въ безаконьнѣ“ (л. 78), у Богословію Дамаскина XII віку: „растеннѣ“ (л. 98). У XIV віці це з'явище цілком увійшло в норму, і одтоді в західно-малоруському наріччю починається навіть спрощення такого подвійного приголосного звука один.

Друге цікаве звукове з'явище, сполучене з занепадом глухих, це був перехід плавного сполучення *-лѣ-* (чи то *ѡлѣ-*) в *-ов-*. Через це з'явилося малоруське „вовк“ із „влькь“

(чи то з „вѣжъ“). В Ізборнику 1073 року ми, в таких випадках, іще не бачимо, щоб писалася буква *в*, та за те ми там стрічаємо відсутність букви *л*; наприклад, „мѣчаниемъ“ (л. 50 об. замість „млѣчаниемъ“); те саме в червоно-руських Словах Григорія Богослова XI віку: „вѣхвующемъ“ (л. 200), зам. „влѣхвующемъ“. А безпосередньо написане *ов* з буквою *в* ми констатуємо в документах аж після кінця XIV віку: „пониѣшее“ — у буковинській господарській грамоті 1411 року¹⁾, „невдовѣ“ — в Четый-Мінеї 1489 року, то що.

А вже ж найвизначнішим наслідком занепаду глухих була поява так званої заміної довготи. А саме подовжувалися корінні звуки *о* та *е*, котрі стояли перед тим складом, де зникали *ъ* та *ь*, або де *и* ослабало в *й*. Наприклад, праруське „шесть“, „ледъ“, „кѡнь“, „на той“, „на ней“ почали звучати в південно-русів коло XII віку (іноді раніш, а іноді й пізніш) як „шіість“ (= „шеестъ“, *šeest*); „лѣдъ“ (= „лѣдъ“, *lōd*), „кѡнь“, „на тѡй“, „на нѣй“ (= „на нѣй“, *na nēj*). Оці здовжені *е* та *о* швидко, незабаром-таки, порозкладалися на двоголосівки, і стало чути такі слова: „шіість“, „лѣод“, „кѡонь“, „на тѡой“, „на нѣой“, які зберіглися в архаїчних говірках ще й до сьогодні. Дифтонг *іе* легко й швидко почав переходити в монофтонгове *і*; в грамотах XIV віку отакі написання, як „шиість“ (сьогоднішнє „шіість“) уже цілком звичайні. А що до дифтонгів *юо* та *юѡ*, то спершу з'явилася до них одміна: *уѡ* та *юѡ* (*уѡ*, *юѡ*) і, як наголос закріпився на другій половині такого дифтонгу, то й тут легко стало чути так само монофтонгове *і*: із „лѣйд“, „кѡуїнь“ вийшло „лід“, „кінь“, а із „на нѣой“, „на тѡуїнь“ вийшло „на нїй“, „на тїй“²⁾.

¹⁾ Та й то треба буде ще поглянути в самий оригінал грамоти 1411 р. не покладаючися на друковане видання Уляницького. Може бути, в першій стоїть „пониѣшее“.

²⁾ В декотрих говірках перехід дифтонга в монофтонг міг відбуватися й трохи інакшим шляхом (напр. *тѡой*—*тѡїй*—*tūj*—*tij*), тобто і без переходу наголосу на другу половину дифтонга. Пор. статтю В.с. Ганцова про поліські дифтонги в II-III книжці „Записок Іст.-філ. відділа Укр. Акад. Наук“ 1922.

В писаних південно-руських пам'ятниках наявність живих дифтонгів *юо*, *юѡ*, *уѡ*, *юѡ* виявлялася в тому, що замість етимологічних *о* та *е* писар нехотючи вживав букви *у* та *ю*. Найдавніший приклад—в імператора Костянтина Багрянородного X віку. Імення Дніпрового порога „Вільного“ передано в нього через *Вѡѡлѡ*, цеб-то грецькими буквами написано *у* замість *о* перед таким суфіксом, де випав глухий *ь*. Таку мову можна вважати в X віці за характеристичну мабуть лиш для далекого півдня України, але ще не для Києва¹⁾. Але за якихсь сто років, чи й більш, ми вже й у київському Ізборнику 1073 року зустрічаємо „посубѣнь“ (л. 143=„посѡбѣнь“) та „орѣдствомъ“ (л. 18=„юрѡдствомъ“, *poria*); а так само в червоно-руських Словах Григорія Богослова XI віку: „муцьнь“ (л. 322 об.=„мѡждѣнь“, „мѡждѣнь“); у чернігівській Ліствиці XII віку: „луї“ (л. 168=„лѡї“); після XIII віку прикладів багацько.

Дальша стадія, цеб-то перехід *уѡ* в *і*, документально виявляється з XIV віку; у київському Паїсійському збірнику XIV віку слово „половѣный“ (=половинний, середній) передано через „поливѣный“ (л. 148); в Іпатському літописному спискові під 1291 роком оповідається (очевидна річ, за малоруським оригіналом XIV віку) про „самострѣлы коловорѣтѣны“ (стор. 615=„коловорѣтѣны“); у галицькій Зудечівській грамоті 1413 року²⁾ соляна яма, або-ж „сѡлка“, пишеться і „сѣлка“ (тут буква *ѣ*=*і*); у буковинській грамоті 1436 року *е* „на-иткилѣ“ замість „на-ѡткѡля“ (сьогоднішнє „на-відкіль“, „на-відкіля“); у київських жидівствуючих пам'ятниках з кінця XV віку буква *и* (або часом *ы*) на місці *ѡ* не рідкість.

¹⁾ Той варяг, який перекладав Костянтинові Багрянородному назви Дніпрових порогів, деє певне найкраще тямив лиш говірку столичну, київську. І коли він пояснив імператорові, що *Вѡѡлѡ* Прѣх має [визначати по-варязьки *Varoiforos*=*Varufors*, або поріг хвилі (мовляв, щось ніби „вѣлѣны прагъ“), то виходить, що фонема „сѣльний“ (замість „вѡльний“) була в Києві X віку ще чужою.

²⁾ Про дату цієї грамоти (1413, а не 1421, як був гадав Головацький) див. у Розова: Южно-русскія грамоты (К. 1917), ст. 82.

Близько того-таки самого XIV віку затвердло *мр.* *е*, *цеб-то*, *напр.*, давніші фонemi „небо“, „дерево“, „будемъ“ південно-руська людність рішуче почала вимовляти як „небо“, „дерево“, „будем“ (із твердими приголосними *н*, *д*, *р* і т. и.¹⁾). Отаке затвердле *е*, як воно на собі не мало наголосу, могло плутатися з ненаголошеним *ь*, ба навіть іноді з *у* та *о* („мы буд*у*мъ“ — дуже звичайна форма в буковинських грамотах XIV-XV віку; „бозо льсти“ в Вислицькій грамоті 1393 р. = „безо льсти“).

Взагалі можна сказати, що в XIV віці *мр.* мова дообразувалася геть до краю; *мр.* мова XIV віку, в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвинути найбільше, це вже є сьогочасна українська мова. І дальша історія *мр.* мови, у XV-XVII віках, зійшла тільки на те, що розвинуті говірки впливали на нерозвинуті, що архаїчні говірки випіралися щораз далі й далі з півдня на північ, до глухих закутків Полісся, де останки архаїчної *мр.* мови не вмерли й до сьогодні.

Білоруська та великоруська мови так само геть дообразувалися в XIV віці (навіть акання *виробилося*), і обопільний контраст оних трох східньо-слов'янських паростів виступив тоді з повною рельєфністю, вже всім навч. А період XV-XVII вв., що його малоруси та великоруси перебули серед надто неоднакових умовин історичних, цілком роз'єднав їхні мови в словарному запасі, ще різкіш побільшивши таким способом їхню несхожість між собою.

За те спільне пожиття в одній литовсько-руській державі дуже з'єднало малоруський словар із білоруським. І мабуть чи не в лексичній схожості малоруської та білоруської мови лежить найголовніша причина того факту, що деякі австрійські філологи (Міклошич, Огоновський) уважають білоруську мову за парість малоруську, тоді як фактично білоруська мова значно ближче підходить до акаючої великоруської мови.

¹⁾ Оце, що великоруським алфавітом треба було б написати: „небо“, „дерево“, „будем“, і т. д.

VI.

3 літературної історії української мови.

За давніх часів літературною мовою південних русів була церковно-слов'янська, і українські елементи проходили в ній лиш частково. Грамоти XIV-XV віку; жидівствуючі писання XV віку і протестанські XVI віку. Мішане „язичіє“ часів унії XVI-XVIII віків. Найстаріші записи живої, чистої мови: пісні XVI віку та інтерлюдії XVII віку. Простонародність робиться девізом для нового українського письменства з кінця XVIII віку. Так званий „шевченковскій языкъ“. Остаточна перемога найчистішої простонародної мови в письменстві російської України.

Змагання літературно користуватися *мр.* мовою в її чисто-му вигляді без будь-якої домішки — це вже риса новітня, яка свідомо йде, власне кажучи, до піро з кінця XVIII віку.

За давньої давнини, відколи Володимир Святий та Ярослав Мудрий завели грамотність, літературною мовою для південної Русі зробилася чужа, церковно-слов'янська (болгарська) мова, спільний письменський орган геть усього православного слов'янства. Живі південно-руські елементи могли вдиратися до письменської церковно-слов'янської мови тільки проти волі писаря - русина. Літописи (Начально-Київський XI-XIII віку, та й інші), поетичні пам'ятники на зразок чернігівського „Слова о полку Игоревѣ“ XII в., обихідні ділові документи (грамоти) та канцелярські акти виявляють іноді надто сильну, живу південно-руську стихію, але й то — побільше лексичну та синтактичну.

єресь жидівствуючих XV віку, з її південно-руськими перекладами з жидівської Біблії, та протестанський рух XVI віку, з декількома перекладами Євангелії на мову південної Русі, позначилися в письменській мові тим, що до

неї допущено було ще більший приплив простонародности. Але головна познака мр. мови—її фонетика—виступає і в цій перекладній літературі без порівняння не так ярко, як цього можна б було чекати од сектантів: гальмом являвся з одного боку отой-таки непереможний авторитет церковно-слов'янщини, а з другого боку—небажання писарів ступати цілком різко на шлях такого самого розриву ще й з традиційною мовою білоруських великокняжих канцелярій.

Далі, багате письменство XVI-XVIII вв. з періоду боротьби проти унії, коли спільні релігійні інтереси сполучували православних малорусів і православних білорусів в одне тіло, так само не користувалося чистою малорусиною; граматики Мелетія Смотрицького 1618 року по-просту аж узаконювала панування церковно-слов'янської мови, принаймні теоретично. А вже ж ще до лексики, то письменство цеє вживало особливої мішанини, аж надто незграбного жаргону („язичія“ за пізнішою термінологією), де неорганічно зливалися до купи елементи церковно-слов'янські, польські і малоруські (вони рівночасно й білоруські).

Найдавніші пам'ятники, писані чистісінькою малоруською мовою, а не отаким язичієм, це записи народніх пісень XVI-XVIII віку, драматичні жартівливі інтерлюдії з початку XVII віку (Гаватович, та інші), вірші XVII-XVIII віку. Густо-часто писано їх буквами латинськими, а не священною церковно-слов'янською кирилицею. З отакої простонародної літератури XVII-XVIII віку, під впливом теж ідей західньо-європейського романтизму XVIII віку, виріс на Наддніпрянській Україні отой язиково демократичний літературний рух, що його виразником зробилися Котляревський і інші талани. Рух цей у своєму народолюбстві перерів із повною послідовністю принцип: користуватися українською мовою в її непідробленому, живому вигляді, отак, як нею балакають прості люди.

Шевченків геній трохи був надламав силу оцього принципу, а саме в словарному погляді. Шевченко, захопившись слов'янофільством, виходив з ідеї, що український письменник повинен вибрати із словарної скарбниці живої укра-

їнської мови переважно такі елементи, що їх могли-б зрозуміти по змові геть усі слов'яни, і повинен він, наскільки це річ можлива, не брати тих українських слів (хоч-би й дуже звичайних), котрі могли-б являти собою будь-які труднощі для решти слов'янства. Щоб українську мову краще розуміли всі інші слов'яни, Шевченко широко користувався так само словами церковно-слов'янськими, біблійними. Що правда: Шевченкова мова не переставала через те бути дуже художньою малоруською мовою, та все ж таки в Шевченка виявилася українська мова лиш так, як у прекрасній мармуровій білій статуї виявляються риси живої людини,—без тієї колоритности, якою виблискуватиме живописний малюнок, і без тієї детальної точности, яку може дати фотографія.

Після Шевченка українське письменство з рішучою безповоротністю провело демократичніше правило: отак, як говорить простий нарід на Україні—так треба точка-в-точку й писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільно-слов'янського взаємного зрозуміння. Оцей принцип: нехай письменська мова буде українською цілком геть, у-край!—і до сьогодні свято визнається в українському письменстві.

VII.

Літературна мова Галичини XIX віку.

Впливи давнього актового „язичія“ на галицьке письменство навіть у XIX віці. Добра сила од письменства російської України, з 1830-х років; чим раз більші намагання галицькі зблизитися з „українщиною“, особливо сильні в кінці XIX віку та в XX віці. Чому для російського українця галицьке письменство дихає чимсь чужим? Нemoжливий галицький правопис іще більше відчужує галицьку письменську мову од загально-української.

Трохи по-инакшому одбулося витворення письменської мр. мови в Галичині.

Одірвана наприкінці XVIII віку од опрочної України та й прилучена до Австрії, Галичина була зберегла для письменських цілей те саме польсько-малорусько-церковно-слов'янське язичіє, яке вживалося в галичан та й у інших малорусів перед розділом Польщі й прилученням Галичини до Австрії. Оце жаргонове язичіє, хіба ще іноді з несмачною домішкою елементів із псевдокласичної російської мови Тредьяковського, Ломоносова та Державіна, незабаром-таки після прилучення Галичини до Австрії зробилося органом найвищого навчання на львівському університеті, відколи Йосиф II одкрив там катедри для русинів, а так само сталося воно органом для юридичних галицько-австрійських відносин.

З 1830-их років прoderся до Галичини, та вже не переставав продиратися й далі, вплив од живого, демократичного українського письменства з його яскраво-простонародньою мовою. Тоді й галицькі русини почали черпати літературну силу із мови свого власного мр. галицького просто-

го люду, або-ж прямісінько наслідували чисту мову наддніпрянських письменників, особливо схилиючися перед Шевченком. Під кінець, здебільшого на початку XX віку, галичани рішуче засвоїли собі навіть імення „українці“.

Та цілком позбутися пережитків од язичія та й геть утікти од його антинароднього й штучного впливу галичанам-інтелігентам не пощастило ще й по сьогоднішній день. У галицько-малоруській літературній мові самісінька етимологія (склонення та спряження) дійсно малоруська; синтаксис і фразеологія—ті самі, що й у польській літературній мові, цеб-то не раз дуже антимальоруські; словарний матеріал мови галицького інтелігента так само захаращений полонізмами, а поруч з тим має чимало незграбних церковнослов'янізмів, почасти й росіянізмів; не перебувається вона й без саморобних, на-ново кованих слів. Завсіди, з найпершого-таки погляду, одразу можна сказати, не помилившись, хто писав якусь сторінку: чи галицький русин, чи російсько-підданий українець,—відчувається приблизно така несхожість, яку може відчувати російський читач між мовою Пушкіна і тредьяковщиною. Діалектологічна неоднаковість тут мало має ваги. Проста людність на Поділлі балакає таким самим наріччям, навіть такою самою говіркою, якою балакають прості галичани; і разом з тим геть усе те, що напише подолянин (наприклад, Свидницький, Руданський, журнал „Світова Зірниця“) воно ріднесеньке і для наддніпрянця,—а в галицькому писанню наддніпрянець почуває щось чуже. До того, галичани ще й ортографію своєї галицької мр. мови всю збудували базуючись на особливостях і на граматичних традиціях мови польської, а не української. Ось через віщо дотеперішня галицька ортографія вражає нас своєю дикою антинауковістю; а галицькі русини не помічають її тільки через те, що її взаконено через їхні гімназіальні граматики (наприклад, проф. Смаль-Стоцького).

Таким чином галичани, котрі належать до „українофілів“,—хоч би й з якою впертістю називали вони свою мову „українською“, мають ще багато зробити для українзації своєї письменської мови. І найперше, що їм треба вчинити—

це одректися безповоротно од своєї шкільної ортографії. Вона бо затушковує характеристичні особливості української вимови; вона витворює цілком фіктивні слова (наприклад, замість одного слова „боятимуться“ галичани пишуть, або досі були писали, аж три слова: „бояти муть ся“, що з поміж них ані одного не знає українець окрім)¹⁾; вона робить для українця галицьку книжку чимсь чужим навіть із зовнішнього вигляду,—опріч усіх інших своїх рис.

VIII.

Взаїмовідносини обох літературних українських мов: наддніпрянської і наддніпрянської.

Царський наказ вигнав українське письменство з меж російської України до Австрії, і воно там набралось декотрих рис, що відчужили його од мови наддніпрянського простолюддя. Поворот українського письменства на Україну після 1906 року і реакція проти „галичанства“. Невдатні намагання М. Грушевського прищепити Наддніпрянщині галицьку інтелігентську мову, як обов'язкову в письменстві.

На жаль, деякий недобрий вплив галицька письменська мова зробила і на мову російсько-українську, тобто наддніпрянську.

Після наказу 1876 року, що ним заборонено українське письменство в межах Росії, спільно-українським літературним центром з необхідности зробився Львів у Австрії. І так справа мала аж до 1906 року. На протязі цього 30-річного „полону вавилонського“ не одну рису галицького літературного жаргону засвоїли собі й декотрі письменники з України російської, переважно наукову термінологію (а її в Галичині викували ніби з навмисно-карикатурною жаргонністю). З одного боку таке засвоєння галицьких термінів відбувалося серед наддніпрянських письменників навіть цілком непомітно й добровільно; а з другого знову боку галицькі русини, почувавши себе в Галичині повноправними хазяїнами в справах друку, дозволяли собі безпощадно розправлятися з тими українськими творами, що до них засилювалися. Не звертаючи жадної уваги на протести українців, галичани підправляли й їхню прекрасну народню мову в

¹⁾ Правда, ще ми побачимо, що з часів революції, відколи Україна обернулася в самостійну республіку з інтенсивним національним життям, почали й галичани (принаймні, певна частина галичан) писати отакі слова по наддніпрянському, вкупі, а не одрубно.

дусі свого галицько-українофільського жаргону. Траплялося іноді так, що автор-наддніпрянин, побачивши своє писання вже надрукованим у Галичині, безнадійно заявляв, що мова того писання—то не його мова, а якась цілком чужая, що од неї він одхрещується.

Од року 1906-го, відколи українське слово здобуло в межах Росії деяку волю, і відколи в Києві, Полтаві, Харкові з'явилася своя місцева преса,—вона в одну мить скинула з себе галицьке ярмо. Газети „Громадська Думка“, „Рада“, „Рідний Край“ й інші, не кажучи вже про белетристичні твори,—всі вони своєю мовою і своїм правописом були наочне, живе заперечення „галичанству“. І отоді стало ясным для всіх, що, не зважаючи на одність імення „українська мова“, фактично існує не одна, але дві різні літературні мови: українсько-австрійська та українсько-російська.

Чимало українців почули небезпеку в тому, що, як справа протягнеться отак далі, то український народ, з етнографічного погляду безумовно єдиний, може через неоднаковість літературних мов розбитися на дві окремі нації, як це розбилися серби та хорвати.

Деякі діячі, наприклад, погаличанений проф. М. С. Грушевський, добачали поратунок у тому, щоб російські українці й галичани робили один одному обопільні філологічні уступки (та переважно таки в бік галицької традиції) і таким чином нехай би виробили компромісовий, середній тип літературної української мови, а правопис нехай би прийняли шкільний галицький (аж по варварському антинауковий).—Аби нам не одділитися, треба одділити „ся“,—отак жартовливо зхарактеризував був хтось у Києві правописні намагання М. Грушевського, натякаючи на те, що він між иншим бажав би накинати українцям і огидну для них ортографію типа „бояти меть ся“ замість їхнього „бояти-меться“.

Алеж отакі спроби, хоч би й якою повагою користувався був особисто проф. Грушевський, заздалегідь засуджені були на неуспіх серед людности російської України.

І, наприклад, той галицький журнал „Літературно-Науковий Вістник“, що його проф. Грушевський переніс був із Львова до Києва, не тільки що не вніс літературного об'єднання й однодушності поміж російськими українцями та галичанами, бо навпаки—він зробився в очах широкої, середньої української публіки чужоїдним наростом, надокучливим паразитом та й тільки загострив непорозуміння.

З боку деяких українських письменників, приміром, заслуженого белетриста І. С. Нечуя-Левицького, „галичанство“ викликало озлоблену боротьбу та фанатично-гарячі напади. Напади ті в дрібницях своїх можуть бути неправильні, але в суті своїй вони безумовно мають повну підставу й рацію: українець, який протестує проти того, щоб українському народові накидали малозрозумілу російську мову, повинен з неменшою завзятістю протестувати так само й проти малозрозумілого галицького інтелігентського жаргону.

Вихід із цього важкого становища може бути тільки один: через те, що російська Україна, в своєму народолюбстві, ні за що не прийме штучного „галичанства“, доведеться галичанам очистити свій інтелігентський жаргон і цілковито прийняти літературну мову російської України, засновану на принципі близькості до народньої мови. Дуже влучно сформулював оцю неминучість Б. Д. Грінченко, звертаючись до галичан: „Нашу літературну мову ви розумієте, а вашої літературної мови ми не розуміємо,—виходить ясно, хто за ким має піти“. Додати можна, що в загальному числі української людности галичани становлять ледві одну шосту [1/6] частину, і не випадає, щоб 5/6 людности пристосовували свою мову до нецентральної 1/6; справа може відбутися тільки навпаки.

Здається, уже й самі галичани приходять до переконання, що инакшого виходу немає. Перед війною 1914 року було порушено питання про скликання загально-українського з'їзду філологів, щоб упорядкувати норми літературної мови. Після війни, як Україна зробилася самостійною державою і впровадила в державне життя свою наддніпрян-

ську мову, ми бачимо, що тая мова робить безперечний вплив і на Галичину, так само як прищепляється в Галичині і офіційний український правопис. Надруковані у Львові 1922 року: „Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імені Шевченка“—уже не різко одступають од надрукованих у Києві 1921 року „Головніщих правил українського правопису“, що їх видала Всеукраїнська Академія Наук.

IX.

Бібліографія.

Головні підвалини для дослідів над історією української мови поклали: О. Потебня та П. Житецький. О. Потебня—у своїх працях: „О звуковых особенностях русских нарѣчій“ (1865, у воронізьких „Филологических Записках“) та в „Замѣтках о малорусскомъ нарѣчій“ (1870, теж у воронізьких „Филологических Записках“). А П. Житецький—в „Очеркѣ звуковой истории малорусскаго нарѣчія“ (Київ, 1876; рецензія О. Потебні на цей „Очерк“—у XX присудженні Уваровской премії); б) в „Очеркѣ литературной истории малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII в.“ (Київ, 1889)¹⁾.

В їхніх працях покладено було де-яку підвалину й для наукового досліді малоруської діалектології. Осівну працю дав К. Михальчук (1877, у 7-ому томі етнографічних „Трудовъ“ Чубинського, з географічною мапою говорів), а незабаром, особливо для галицьких говорів—О. м. Огоновський у своїх „Studien“ (Львів, 1880).

Далі, цінний історичний матеріал із старо-руських рукописів XI-XV в. видобув був на світ О. Соболевський у своїх „Очеркахъ изъ истории русскаго языка“ (Київ, 1884) та в „Лекціяхъ“ (4-е видання, Москва, 1907). Не хто, як він-таки, до купи позводив дані про малоруську діалектологію (у „Живой Старинѣ“, 1892; рецензія К. Ми-

¹⁾ Про первісну історію студій над українською мовою (ще з періоду перед Потебнею та Житецьким) цікаво й докладно оповідає праця І. Галюна в IV книжці „Записок Іст.-філ. Відд. Укр. Ак. Наук“.

хальчука в „Кіевской Старинѣ“, 1893). Але матеріали тієї О. Соболевський освітлював аж надто однобічно, тенденційно, частенько замовчуючи про ті дані, які для нього були небажані, а до того вік, принциповий ворог українству, навіть елементарно не знав живої української мови.

Його помилки та недогляди викрив був почасти П. Житецький в другому своєму „Очерку“ (1889), а більш—ученик Житецького А. Кримський у „Погодинской гипотезѣ“ (1904), „Критеріях“ (1906) та „Древне-кіевскомъ говорѣ“ (1906). Далі, на підставі матеріалу, наново зібраного із старих пам'ятників, склав А. Кримський свою історичну „Украинскую грамматику“ (Москва, 1907-1908). Щоб легше було здобувати матеріал із живих людських уст, випущено було книжку: К. Михальчукъ и А. Крымскій, „Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говорѣвъ“ (Спб., 1910, видання Російської Академії Наук).

Базуючись не так на стародавніх рукописах, як на ґрунті загального індо-європейського порівняльного мовознавства, написав свій „Очеркъ древнѣйшаго періода русскаго языка“ акад. О. Шахматов (Спб., 1915 = 11-й випуск академічної Енциклопедії славянської філології) і декільки інших аналогічних праць.

За найновіших, революційних часів вийшли в світ наукові огляди, що ставили перед собою завдання служити їй для школи. Один—це невеличкий „Короткий нарис української мови“ О. Синявського (2-е вид. Харків, 1918). Другий, значно більший—Ів. Огієнка: „Курсъ украинскаго языка“ (Київ, 1918, 2-е вид. 1919 року з доповненнями); це дуже змістовна праця, де сучасну граматику викладено повно й наглядно і де дається історична перспектива (що правда, іноді аж надто не безперечна).

Діалектичну працю Михальчукову та Соболевського продовжує „Опытъ діалектологической карты русскаго языка, съ приложеніємъ очерка русской діалектологии. Москва, 1915. Составили Н. Дурново, Н. Соколовъ и Д. Ушаковъ“ (= „Труды Московской Діалектологической Ко-

миссії, вып. V“, відбитка з „Русскаго Филологическаго Вѣстника“, т. 74).

Шкільні граматики є двох сортів. Одні—задля галицьких шкіл (абсолютно не придатні для російської України)—як от, Ом. Огоновського (Львів, 1889), С. Смаль-Стоцького (1893, 2-е вид. 1907; філологічно переробив він її по німецьки—Відень 1913), В. Коцовського та Іл. Огоновського (Львів, 1911). Цілком у галицькому дусі та ще й якимсь нерозбірно-індивідуальним стилем складено й „Українську граматику“ проф. Є. Тимченка (Київ, 1907, 2-е вид. 1918). Не так для галичан, як для українців наддніпрянських, написав галичанин В. Сімович свою докладну, повну цікавих спостережень, засновану переважно на матеріалі наддніпрянським „Граматику української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці“ (2-е вид. Лпц. 1921; 584 ст.).

Для потреб російської України найдавніші вийшли коротенькі граматики Г. Шерстюка (Полтава, 1907, 3-е вид. Київ, 1917) та П. Залозного (Київ, 1906, 3-е вид. 1917). Безмірно краща (особливо в найостаннішому виданні)—грамика Олени Курило (Київ, 1917-1918); нове видання друкується¹⁾ і неповна, практично-елементарна—Ів. Огієнка (Київ, 1918). Мала б бути шкільною велика, повна добрих замислів, грамика Ів. Нечуя-Левицького (Київ, 1914), та вона цілком невдатно виконана. А от той великий „Курсъ украинскаго языка“ проф. Ів. Огієнка, що ми його були вказали вище, буде цілком придатний і для шкільної мети, тільки що не в початкових школах, а в старших класах середньої школи.

В усіх цих граматиках багато місця, як звичайно, оддається й правописові. Для швидких правописних справок—Г. Голоскевич: „Правописний словничок“ (4-е вид.

¹⁾ Олена Курило склала теж дуже корисну книжочку: „Уваги до сучасної літературної мови“ (К. 1920), де підкреслює найголовніші помилки проти української фразеології, які часто можна зустріти в мові новітніх письменників, і показує, яким способом можна тих помилок уникнути.

К. 1922). Автор—член тієї правописної комісії в Академії Наук, що видала академічні „Найголовніші правила українського правопису“ (К. 1921).

Словники австрійських русинів: „Малоруско-німецький“ Є. Желехівського (2 томи, Львів 1886) та „Німецько-український словар“ В. Кміцикевича (Чернівці 1912). Словники наддніпрянців: українсько-російський Б. Грінченка (4 томи, Київ 1907-1909, з цитатами); російсько-український М. Уманця (4 томи, Львів 1898-1899, з цитатами) та С. Іваницького и Ф. Шумлянського (2 томи, Вінниця 1918, без цитат, але дуже непоганий); єсть ще один москов.-укр. словник, тільки коротший та й слабший—Є. Тимченка (Київ, 1897-1899, 2 томи). Для історичної мети придатні будуть і „Матеріали для словаря древне-русского языка“ І. Срезневського Спб., 1890-1912)¹⁾. Окрім цих, більших, словників практичну вагу має невеличкий „Словник українсько-московський“ В. Дубровського (Київ, 1905, 5-е вид. 1918) та його-ж таки відворотний „Словник московсько-український“ (К. 1918).

Для наукової термінології чимало попрацювали термінологічні комісії „Українського Наукового Товариства“ в Києві, що 1921 року зілялася з Українською Академією Наук. Працями тих комісій уже видано низку термінологічних словників: ботанічний, хімічно-фізичний, медичний і т. и., а ще лежить в Академії Наук ненадрукована низка інших таких словників. Доки Академія випустить у світ свій великий словник термінології правничої, добре стане в пригоді полтавський „Москов.-україн. словник судівництва та діловодства“, що вже видержав три видання (3-є вид. 1919).

Велику допомогу дасть для всяких справок совісно складена бібліографічна праця Ів. Огієнка: „Українська мова: бібліографічний покажчик літератури для вивчення української мови. Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови“ (Київ, 1918).

¹⁾ В Українській Академії Наук є спеціальні комісії і для складання словника живої мови, і для складання словника історичної мови. Праця ведеться дуже енергійно, матеріал зібрано колосальний.

X.

Що таке українська мова:—„языкъ“ чи „нарѣчіе“?

В одних із перелічених праць уживається терміну „українська мова“ („языкъ“), чи „малоруська мова“, в других—„малоруське наріччя“ („нарѣчіе“). Того другого терміну („наріччя“) не слід нам одкидати тоді, коли ми хочемо мати на увазі давню єдину праруську мову, що існувала в передісторичній добі. Отаким саме чином у російських університетах усі слов'янські мови (чеська, польська, болгарська, сербська) офіційно називаються „славянськими *наріччями*“, зважаючи на те, що колись існувала одна спільно-слов'янська прамова. Коли ж ми не історію пишемо, а про сучасність говоримо, то єдиним путящим терміном очевидно буде „українська мова“, „українській языкъ“, так само як і „чеській языкъ“, а не „чешское нарѣчіе“.

Але взагалі суперечитися про терміни „малоруська мова“ чи „малоруське наріччя“ абсолютно не варто. Попросту аж часу шкода. Пересічний українець не любить терміну „наріччя“ мабуть найбільш тому, що царське правительство та його прибічники, одмовляючись дати українській мові належні їй права, здебільша мотивували свої утиски тим міркуванням, що, мовляв, „рѣчь малоруссовъ это вѣдь и не языкъ, а лишь нарѣчіе“. Тепер, відколи скинуто царське правительство, отее мотивування втратило свою прикрість. Права української мови на окремішнє літературне життя та на державне вживання засновуються не на чисто-філологічних міркуваннях, а на реальній, пекучій життєвій потребі. Отак, як малоруську (інакше—українську) мову дуже погано розуміє ве-

ликорус, так само великоруську мову (інакше — російську) погано розуміє малорус. Відомий історик-слов'янофіл М. х. Погодін, хоч як він бажав обрусити Україну, щиро признавався, що малоруське та великоруське наріччя одрізняються одно од одного більше, ніж од інших слов'янських наріччів, ба навіть вірити не хотів, щоб вони належали „до одного роду“¹⁾. А коли так, то українська мова досягне всіх потрібних їй прав, незалежно од того, чи схоче хтось заринаючи в історичні глибини IX віку, звати українську (як і російську і білоруську) мову „нарѣчіємъ“ умерлого „общерусскаго языка“ чи, базуючись на сучасному фактичному становищі, визнаватиме її за „самостоятельный языкъ“. Покликатися для політичних заборон або привілеїв на сиво-волосу старовину IX в. — це ж виходить покликатися на „загублену грамоту“ або гратися словами, а не заглядати в суто-життєву, реальну істоту справи.

ХРЕСТОМАТІЯ

З ПАМ'ЯТНИКІВ ПИСЬМЕНСЬКОЇ СТАРО-УКРАЇНЩИНИ XI - XVII В. В.



¹⁾ „Малороссійское и великороссійское нарѣчіе великіе филологи Добровскій и Шафарикъ причисляютъ къ одному роду, но я осмѣливаюсь думать, что они разнятся между собою болѣе, чѣмъ между другими“. Див. М. Погодинъ, Исслѣдованія, т. II, Москва, 1846, стор. 390.

I.

Деякі русько-слов'янські слова та ймення в арабських істориках і географів IX-X в.

Під словом «Русь» (Русь) старі арабські (точніш — попросту халіфатські) письменники розуміли варягів-норманів; а наших прабатьків, що над ними панувала «Русь», вони звали слов'янами (одн. «склабій», «с^аклабій»). Тільки-ж і всіх інших слов'ян, і південних, і західних, араби однаково звали «склабіями»; через те, коли ми зустрічаємо в когось арабського письменника звістку про слов'ян, «склабіїв» отих, то не раз-у-раз можна буває легко розібрати, чи до наших прабатьків треба прикласти тую звістку, чи, приміром, до дунайських болгарів або до чехів. До таких невиправних належить указівка —

а) у географа ибн-Хордадбега IX в. (844-848) в розділі: «Прозвання для царів землі» (=ст. 16-17 лейд. вид.): «Цар римський (=візантійський), що по простонародньому зветься қейсар (=кесар), насправду є басіль (=βασιλεύς). Царі турків, тибетців і хазарів — кожен з них «х'ақ'ан»..... Цар склабіїв — қ^ин'аз (=князь)».

б) Абу-Ханіфа Дінаварій (історик другої полов. IX в.), лейд. вид., ст. 38: «[Олександр Македонський] перейшов країну Р'ом, простуючи на схід сонця, далі він повів військо до землі склабіїв — і вони підхилилися йому; — далі пішов з військом у землю хазарів — і вони йому підхилилися».

в) географ ибн-Росте (бл. 903 р.), петерб. вид. ст. 28: «Між країною печенігів («аль-Баджан'анкійє» = Печен'зи, Печен'ги) і країною склабіїв (=слов'ян) — десять днів ходу..... Слов'янський край — то рівнина, повна лісів, де люди й оселилися»... «У склабіїв робиться з дерева щось ніби глеки, де вони держать і бджіл і мед, і оте звуть вони 'л-с-д'ж»¹⁾... Ст. 34: «Що-ж до Русі («ар-Русійє»),

¹⁾ Д. Хвольсон, найперший видавець для ибн-Росте (Спб. 1869), читав ці букви (ст. 126), як «улице» (=вулик), не визнаючи таким чином отут букву л за арабський член. З синтактичного погляду член тут, справді, був-би зайвий. Та нпзче, в ибн-Фадлана, ми побачимо вказівку для инакшого способу читання.

Увага. В уривках з пам'ятників XI-го та XI-XII в. церковну букву ѿ ми транскрибуємо через я, а церковну букву а так і віддаємо через а. Починаючи з датованих пам'яток XII в. обидві букви, і ѿ і а, однаково транскрибуються в нас буквою я.

Йотовану церковну букву ѣ ми скрізь віддаємо українською буквою е.

то вона — на одному такому острові, що навкруг нього — невелике море ¹⁾... У русів є цар, що зветься х'а'қ'ан Рус (=руський каган), і вони чинять військові наскоки на склабіїв (=слов'ян).

г) Подорожній ибн-Фадлан 922 р., в статті про волзьких болгарів: «Як пообідали, то цар загадав принести питво з меду, яке вони звуть 'л-с-дж-у» ²⁾... «Цар оповідав міні, що по-за його країною, на віддалі трьох місяців, сидить народ, на ймення Вісу (=В'ї), де ніч — коротша, ніж одна година». В статті про хазарів: «Іжа в хазарів — то побільше риби та риба, а все інше, що в них є, надвозиться до них з Руси («Рус»), з [волзького] Болгара та з Куяби («Ку'й'абе» = Кыяк) ³⁾.

д) Культурний історик Мас'удій у своїх «Золотих лугах» (947), париз. вид., т. III, ст. 61: «Склабії (=слов'яни) — їхні оселі в північних краях... Одно з їхніх колін колись мало владу [над усіма іншими], цар його звався М'аджек, а само коліно — В.лін'ан'а... Ще є коліно, на ім'я Дуль'абе (=Д'у'а'б'ан), а цар їх зветься В'андж-славе» ⁴⁾. «Найперший поміж царями склабіїв — цар аль-Дір (вар. аль-Діра)».

¹⁾ По-арабськи «бох'йра» (=здрібніла форма од «бахр»=море) може визначати й озеро. Та тут, як видно з цілого контексту, мова йде про Озійське море і півострів Тамань. Слово «джезіра» (острів) часто визначає і півострів.

²⁾ Бюстенфельд, видавець географічного словника Якута XII-XIII в., де ибн-Фадланові статті всі й містяться (в тт. I—II), читає: «аль-саджу» (точніше: «аль-садж'у», бо дж в арабів ніяке) і вважає «аль» за арабський член. За ним іде більшість арабістів, у тому числі А. Гаркаві у «Сказаніях мусульм. писателів о слав'янах і руських» (СПб. 1870, ст. 87 та 261). Окрім вимови «саджу» («садж'у») можлива й вимова: «содж[ь]у», «свдж[ь]у», «садж[ь]w», «содж[ь]w», «свдж[ь]w» (=сочь? свчь?).

³⁾ І в Костянтина Багрянорідного: Κυαβη , з буквою α. Та арабське α не є чистий звук α, він є довге ā, тоб-то наближається до е.

⁴⁾ Тепер більше схилиються до думки, що мова в Мас'удія йде не про наших Волян та Дулібів, а про якихсь слов'ян західних, надто — чехів. Див. приміром розділ: «Племена слав'ян у Мас'удія» в книжці Фр. Вестберга: «Комментарій на записку ибн-Якуба (965) о слав'янах» (=західних), СПб. 1903, ст. 60-61 (вид. Рос. Ак. Н.).

е) Географ Істахрій (бл. 951 р., вид. в Лейдені): «Рус — три коліна; з них одно — ближче до Болгар, а цар сидить у місті на ім'я Ку'й'абе» (=Кыяк).

ж) До цих виписок з арабомовних письменників (здебільша персів зроду) додаймо виписку з перської «Збірки оповідань», що написав перед 1228 роком Овфій у північній Індії; замолоду жив він у північній Персії в Хорасані, учивсь у Бухарі, був 1204 р. в Харезмі (=Хіві) ¹⁾. Про русів він пише в IV частині, розд. 16 (л. 365 об. рукоп. Брит. Муз.) ²⁾.

«Року гіджри 300 (=912) вони поробилися християнами... Але далі, як їм стало важко жити, почали вони хилитися до ісламу, щоб статися мусульманами: приводом було в них бажання здобути право на грабіжні священні походи. Вони послали посланців до харезмшаха (=хівинського володаря). Було тих посланців четверко, з родичів [руського] володаря («падишах»), що панував геть самотійно; а прозвання йому було буладмір (=Володимир), — отак як царя туркестанського прозивають «х'а'қ'ан», а болгарського «б'лат'ав'ар»...

Оця перська звістка XII в. про Володимирові «посольства по віру», позичена очевидачки з якогось давнішого джерела, цікава тим, що в ній подається й назва руського князя ³⁾, та ще й мабуть чи не в повноголосній формі, бо перське написання «Буладмір» дивно віддає собою живу руську повноголосну вимову «Володимир», а не книжну «Владимир» ⁴⁾. Навіки, в написанні «б'лат'ав'ар», яке відоме і з ибн-Фадлана X в., пробували були добачити ще й неповноголосну форму того ж тави самого ймення: «Владимирь», або й чисто варязьке ім'я «Вальде-

¹⁾ Див. опис. пере. рукописів Брит. Музею Ріє, т. II (Лонд. 1881), ст. 749.

²⁾ За петербурзькими рукописами видав і навіть повністю переклав по російськи відносно міеле з Овфія В. Бартольд у «Записках Вост. Отд'їлення Имп. Русск. Арх. Общ.», т. IX (1895), ст. 263-264.

³⁾ Всі інші мусульманські письменники, як торкаються хрещення Руси, зовсім не називають руського князя на ймення. Див. напр. у всевітнього історика ибн-аль-Асіра (1160-1232), єгип. вид. 1290 (=1873) р., т. IX, ст. 16 (під 374=985 р.).

⁴⁾ Кажу «либонь», бо не виключається здогад, що форму «Буладмір» могла підказати східному письменникові його-ж-таки рідна перська мова, або близько відома йому мова турецька. Адже «булад» визначає і по перськи і по турецьки крицю (так і в нас «булат»), а в другій половині того написання «Буладмір» не важко було-б підозрівати або «емір», «мір» (=князь), або ще краще — «демір» (=залізо).

мар»¹⁾. А дехто, додаючи до кінцевої арабської букви цього слова одну точку, радив читати і не «блѣвѣр», а «блѣвѣз» і розуміти під цим написанням гіпотетичне слов'янське слово «владавець». Поле гіпотез — краю не має²⁾.

II.

Уривок з Костянтина Багрянородного.

Костянтин Багрянородний (Порфірогенет, 905 - 959) — візантійський імператор. За його-то правління руси під проводом Ігоря зробили були напад на Царгород, — напад нещасливий, як за це свідчить Ігорева умова з греками 941 року; за його теж правління кн. Ольга приїхала до Царгороду й тут охрестилася. Правитель з нього був аби-який: державні справи скидав він на жінку та на своїх міністрів, а сам побільше займався мистецтвами та науками. Він не тільки інших підбивав на літературні зайняття, а й сам оддавав свої сили літературній праці. Його перові належать історичні праці («Про церемонії на імператорському дворі», «Про теми» = губернії, й особливо «Про народи» або «Як управляти державою»), важливі не для самої Візантії, ба й для України-Русі. Поданий нижче уривок із, звичайно грецького, трактату «Про народи», що йому дають латинський заголовок: «De administrando imperio», має вагу не тільки для нашої історії, а і для мови, бо наводить грецькими буквами як варязькі («руські»), так і праукраїнські («слов'янські») назви для дніпрових порогів та руських міст і племен. Передруковуємо ми його з Грецької Патрології Міня (Patrologiae cursus completus... Series graeca posterior. Tomus CXIII, стор. 169-178). З розвідок, присвячених аналізу цих назв, варто зазначити акад. Веев. Міллера — «Названия Днѣпровскихъ пороговъ у Константина Багрянороднаго» (в «Древностях» — Трудахъ Имп. Моск. Археол. О-ва, 1875, т. V) і розділ II у лекціях видатного лінгвіста В. Томсена «Начало русскаго государства» (по-російськи переклав Аммон у московських Чтеніяхъ въ О-вѣ Исторіи и Древностей Росс., 1891, або найновіше: «De skandinaviska Dnjeprnamnen» Піппінґа (Гельсінґфорс, 1910 = «Studier i Nordisk filologi»).

¹⁾ Порівн. С. Frähn: Ibn-Foszlans Berichte über die Russen. Спб. 1823, ст. LVI, виноска 2.

²⁾ А. Гаркави: «Сказанія мус. писателей о славянахъ и русскихъ» (Спб. 1870), ст. 106.

Κεφάλαιον Θ'.

Περὶ τῶν ἀπὸ τῆς Ῥωσίας ἐρχομένων Ῥῶς μετὰ τῶν μονοξύλων ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ὅτι τὰ ἀπὸ τῆς ἑξῶ Ῥωσίας μονοξύλα κατερχόμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει, εἰσὶ μὲν ἀπὸ τοῦ Νεμογαρδάς, ἐν ᾧ Σφενδοσθλάβος ὁ υἱὸς Ἰγγωρ τοῦ ἀρχοντος Ῥωσίας ἐκκλέετο. Εἰσὶ δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ κάστρου τὴν Μιλινίσκαν, καὶ ἀπὸ Τελιούτζαν καὶ Τζερνιγῶγαν καὶ ἀπὸ τοῦ Βουσεγγραδέ. Ταῦτα οὖν ἅπαντα διὰ τοῦ ποταμοῦ κατέρχονται Δανάπρεως, καὶ ἐπισυνάγονται ἐπὶ τὸ κάστρον τὸ Κιοάβα, τὸ ἐπονομαζόμενον Σαμβατάς. Οἱ δὲ σκλάβοι οἱ πακτιῶται αὐτῶν, οἱ Κριβηταιηνοὶ λεγόμενοι, καὶ οἱ Λενζανῆνοι, καὶ οἱ λοιποὶ Σκλαβίνοι, εἰς τὰ ἔρη αὐτῶν κόπτουσι τὰ μονοξύλα ἐν τῇ τοῦ χειμῶνος καιρῷ, καὶ καταρτήσαντες αὐτῶν, τοῦ καιροῦ ἀναγομένου, ἡνίκα διαλυθῇ ὁ παγετός, εἰς τὰς πλησίον οὖσας λίμνας εἰσάγουσιν αὐτά. Καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖνα εἰσβάλλουσιν εἰς ποταμὸν τὸν Δάναπριν, ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε οὗτοι

Розділ IX.

Про русів, як їдуть вони на одnodеревках-човнах з Руси до Костянтинополя.

Котрі човин-одnodеревки приходять із зовнішньої Руси¹⁾ до Костянтинополя. — бувають поміж ними із Немогарди²⁾ [=Новгорода], що в ній єдів Сфендоєстлав, син Інгора, князя Руси. А інші знов — їдуть із города Милінієки [=Смоленська], із Теліюци³⁾ [=Любеча], із Чернігоги (=Чернігова), із Вусєграде [=Вінгорода]. Ото-ж усі вони плывуть рікою Данапром [=Дніпро], і збираються під городом Кіоава [=Кыєвъ], що має назву Самватас. А слов'яни, їхні данники, що називаються: Кривітеїни [=Кривичі] та Ленцаніни [=Лѣчани?], та й інші слов'яни по своїх горах впробують зімовою добою одnodеревки, оброблюють їх, і як наїде пора, що потане лід, спускають їх у поблизкі плеса. А що отакі [плеса?] впадають до ріки Данапру, то вони таким чином увіходять до

¹⁾ Тоб-то не з полянської Руси.

²⁾ Дехто вважає, що μ замість ο — і читають Невогарда.

³⁾ Догадуються, що Τελιούτζα = τὰ Λιούβτζα.

εις τὸν αὐτὸν ποταμὸν εἰσέρχονται καὶ ἀπέρχονται εἰς τὸ Κιόβα, καὶ σύρουσιν εἰς τὴν ἐξάρτησιν, καὶ ἀπεμπολοῦσιν αὐτὰ εἰς τοὺς Ῥῶς. Οἱ δὲ Ῥῶς σκαφίδια καὶ μόνια ταῦτα ἀγοράζοντες, τὰ παλαιὰ αὐτῶν μονόξυλα καταλύοντες, ἐξ αὐτῶν βάλλουσι καὶ πέλλας καὶ σκαρμούς εἰς αὐτά, καὶ λοιπὰς χρείας, ἐξοπλίζουσιν αὐτά. Καὶ Ἰουνίου μηνὸς διὰ τοῦ ποταμοῦ Δανάπρεως ἀποκινούντες κατέρχονται εἰς τὸ Βιτετζέβη, ὅπερ ἐστὶ πακτωτικὸν κάστρον τῶν Ῥῶς. Καὶ συναθροαζόμενοι ἐκεῖσε μέχρι δύο καὶ τριῶν ἡμερῶν, ἡνίκα ἂν ἅπαντα ἀποσυναχθῶσι τὰ μονόξυλα, τότε ἀποκινῶσι καὶ κατέρχονται διὰ τοῦ εἰρημένου Δανάπρεως ποταμοῦ. Καὶ πρῶτον μὲν ἔρχονται εἰς τὸν πρῶτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ἐσσοῦπῃ, ὃ ἐρμηνεύεται Ῥωσιστί, καὶ Σκλαβινιστί, Μή καιμάσαι· ὃ δὲ τούτου φραγμὸς τοσοῦτόν ἐστι στενός, ὅσον τὸ πλάτος τοῦ Τζουκανιστηρίου· μέσον δὲ αὐτοῦ πέτραι εἰσὶ ῥιζημαῖαι ὑψηλαὶ νησίων δίκην ἀποφαινόμεναι. Πρὸς αὐτάς οὖν ἐρχόμενον τὸ ὕδωρ, καὶ πλημμυροῦν, ἀκακίθεν ἀποκρημνιζόμενον πρὸς τὸ κάτω μέρος, ἔχον μέγαν καὶ φόβον ἀποτελεῖ. Καὶ διὰ τοῦτο μέσον αὐτῶν οὐ τολμῶσιν οἱ Ῥῶς διελθεῖν, ἀλλὰ πλησίον σκαλώσαντες, καὶ τοὺς μὲν ἀνθρώπους ἐκβαλόντες εἰς τὴν ἑρῶν, τὰ δὲ λοιπὰ πράγματα ἐάσαντες εἰς τὰ

μονόξυλα, εἶθ' οὕτως γυμνοὶ τοῖς ποσὶν αὐτῶν ψηλαφούντες, ἵνα μὴ τιμὴ λίθω προσκρούσωσιν. Τοῦτο δὲ ποιῶσιν, οἱ μὲν πλωραν, οἱ δὲ μέσον, οἱ δὲ καὶ εἰς τὴν πρύμναν μετὰ κονταρίων κοντοβευόμενοι, καὶ μετὰ τοιαύτης ἀπάσης ἀκριβεῖας διέρχονται τὸν τοιοῦτον πρῶτον φραγμὸν, διὰ τῆς γωνίας καὶ τῆς ὁχθῆς τοῦ ποταμοῦ.

Ἠνίκα δὲ διέλθωσι τὸν τοιοῦτον φραγμὸν, πάλιν ἀπὸ τῆς ἑρῶς ἀναλαμβάνόμενοι τοὺς λοιποὺς ἀποπλέουσι, καὶ κατέρχονται εἰς τὸν ἕτερον φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον, Ῥωσιστί μὲν, Οὐλβορσί, Σκλαβινιστί δὲ, Ὁστροβουνίπραχ' ὅπερ ἐρμηνεύεται, Τὸ νησίον τοῦ φραγμοῦ. Ἔστι κάκεινος ὁμοιος τῷ πρώτῳ, χαλεπός τε καὶ δυσδιέξοδος. Καὶ πάλιν ἐκβαλόντες τὸν λαὸν διαβιβάζουσι τὰ μονόξυλα καθὼς καὶ πρότερον. Ὁμοίως δὲ διέρχονται καὶ τὸν τρίτον φραγμὸν τὸν λεγόμενον Γελανδρί· ὃ ἐρμηνεύεται Σκλαβινιστί, Ἦχος φραγμοῦ. Εἶθ' οὕτως τὸν τέταρτον φραγμὸν, τὸν μέγαν, τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστί μὲν, Ἀειφάρ, Σκλαβινιστί δὲ, Νεασήτ· διότι φωλεύουσιν οἱ πελεκάνοι εἰς τὰ λιθάρια τοῦ φραγμοῦ. Ἐν τούτῳ οὖν τῷ φραγμῷ σκαλώνουσιν ἅπαντα εἰς τὴν γῆν ὀρθόπλωρα, καὶ ἐξέρχονται οἱ ὄρισμένοι ἄνδρες φυλάττειν τὴν βίγλαν μετ' αὐτῶν, καὶ ἀπέρχονται, καὶ τὰς βίγλας οὗτοι διὰ τοὺς

самої ріки і прибувають до Кіова, а тут витягають їх, підвішують — і продають їх русам. Руси купують самісінькі кадуби, а тоді розбірають старі свої однодеревки, забирають з них весла і уключини й інакше знадїб'я і рштують ції. У червні місяці вони, вирушаючи вниз рікою Данапром, прибувають до Вітечеві [= Витичева] — місто це платить данину русам. Гуртуються вони тут два-три дні, поки поз'їздяться геть-усі однодеревки; тоді знову рушають у дорогу і спускаються згаданою рікою Данапром. Найпередше прибувають вони до першого порога, що зветься [н]Есеуні — а це визнача по-руськи та й по-слов'янськи: «не еси» [не єси]. А його поріг завнужки буде такий, який завширшки майдан-діканістерій, а в середині його стирчать скелі високі, що виглядом своїм скидаються на острови. Вода, підходячи до цих-о скель і набігаючи швєрт і ринучи звідтіля далі вниз, зчиняє великий гук і страх. І через це руси не зважаються проходити через їхню середину, а причаляють поблизу, висаджують людей на суходіл, а все инше знадїб'я залишають в однодеревках, тоді голі наляпують дно влас-

ними ногами, щоб човни не наскочили на яку скелю. Й отак, пхаючи човни палицями, одні підпихаючи піс, другі — середину, а тії знов — керму, проходять з отакою величезною, як найвишнійшою обережністю той перший поріг, краєм і берегом ріки.

А як проминуть вони цей поріг, то, знову забравши тих із суходолу, плывуть далі і прибувають до другого порога, що називається по-руськи Ульворсі [= Holmfors], а по-слов'янськи — Островуніпрах [= Острєвний праг], а це визначає: «острів порога». І цей поріг — такий, як перший: трудний і непрохідний. І знову, висадивши людей, несправляють однодеревки так, як поперед. Отак само проходять і третій поріг, що називається Геландрі [= сканд. Gellandri] — а це визнача по-слов'янськи: «гомін порога». Далі так само й четвертий поріг, великий, що зветься по-руськи Аїфар [пор. голанд. dyevag = бусел], а по-слов'янськи Неасіт [= Нєасітъ]. бо на скелях цього порога гніздяться неясити-пелікани. А на цьому порозі вони геть-усі човни витягають на тверду землю; тоді вибрані люди виходять одбувати сторожу коло них і одходять; а сторожу одбувать вони безперестанку,

Πατζίνακίτας ἀγρόπνως φυλάττουσιν. Οἱ δὲ λοιποὶ τὰ πράγματα ἅπερ ἔχουσι εἰς τὰ μονόξυλα ἀναλαβόμενοι, τὰ ψυχάρια μετὰ τῶν ἀλύσεων διὰ τοῦ ξηροῦ αὐτὰ διαβιβάζουσι, μίλια ἕξ, ἕως ἂν διέλθωσι τὸν φραγμὸν. Εἴθ' οὕτως οἱ μὲν σύροντες, οἱ δὲ καὶ εἰς τοὺς ὤμους βαστάζοντες τὰ αὐτῶν μονόξυλα, εἰς τὸ τοῦ φραγμοῦ ἐκείθεν μέρος διαβιβάζουσι· καὶ οὕτως ῥίπτοντες αὐτὰ εἰς τὸν ποταμὸν, καὶ τὰ πετζίμεντα αὐτῶν ἐμβλησκόμενοι εἰσέρχονται, καὶ αὖθις ἐναποπλέουσιν. Ἀπερχόμενοι δὲ εἰς τὸν πέμπτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ῥωσιστί μὲν Βαρουφόρος, Σκλαβινιστί δὲ, Βουλνηπράχ'· διότι μεγάλην λίμνην ἀποτελεῖ· πάλιν εἰς τὰς τοῦ ποταμοῦ γωνίας τὰ αὐτῶν μονόξυλα διαβιβάσαντες, καθὼς καὶ εἰς τὸν πρῶτον φραγμὸν καὶ εἰς τὸν δεύτερον, καταλαμβάνουσι τὸν ἕκτον φραγμὸν, λεγόμενον μὲν Ῥωσιστί, Λεάντι, Σκλαβινιστί δὲ, Βερούτζη, ὃ ἐστὶ Βράσμα νεροῦ. Καὶ διαβαίνουσι καὶ αὐτὸν ὁμοίως· καὶ ἀπὸ τούτου ἀποπλέουσι καὶ πρὸς τὸν ἑβδομὸν φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον, Ῥωσιστί μὲν, Στρούβου, Σκλαβινιστί δὲ, Ναπρεζή· ὃ ἐρμηνεύεται, Μικρὸς φραγμός. Καὶ διαβαίνονται εἰς τὸ λεγόμενον πέραμα τοῦ κραρίου, ἐν ᾧ δια-

оверігаючи́ся од пацінакі́йців [=печенігів]. Решта, вибравши з одиодеревків усе, що там мають, суходолом переводять невольників у кайданах, миль шестеро, аж поки перейдуть поріг. Тоді так само, хто — тягнучи волоком, а хто — переносючи на плечах свої одиодеревки, перетягують їх на другий бік порога, тут спускають їх у ріку, зносять у них свою поклажу, входять сами та й одразу одливають. Прибувають до п'ятого порога, що називається по-руськи Варуфорос [=Варуфорс], а по-слов'янськи Вульніпрах [=Вольный праг] — бо кінчиться він великим плесом¹⁾, і знову перетягують свої одиодеревки по краях ріки так, як на першому порозі і на другому, і доходять отак до шостого порога, що називається по-руськи Леанті [=lhaelanti], а по-слов'янськи Веруді [=вѣрѣчи, вѣрѣчи] — а це значить «кипіння води»²⁾. І цей минають вони так само і плывуть од нього до сьомого порога, що називається по-руськи Струвун, а по-слов'янськи Нап্রেзі [=напрази] — а це визнача «малий поріг». І доходять до так званого

¹⁾ Щоб підігнати контекст до скандинавського «bagu» (=хвиля, бажна), замість *λίμνην* (=плесо, болото) читають *δίνην* (=вир).

²⁾ Вѣрѣчи = кипіти.

περῶσιν ἀπὸ Ῥωσίας οἱ Χερσωνῖται, καὶ οἱ Πατζίνακίται ἐπὶ Χερσῶνα, ἔχον τὸ αὐτὸ πέραμα, τὸ μὲν πλάτος ὅσον τοῦ ἵπποδρομίου, τὸ δὲ ὕψος ἀποκάτω ἕως τοῦ παρακύπτουσιν οἱ ὀφθαλμοί, ὅσον καὶ φθάνειν σαγίτταν τοῦ τοξεύοντος ἐνθεν ἐκεῖσε. Ὅθεν καὶ εἰς τὸν τοιοῦτον τόπον κατέρχονται οἱ Πατζίνακίται, καὶ πολεμοῦσι τοὺς Ῥῶς.

Μετὰ δὲ τὸ διελθεῖν τὸν τοιοῦτον τόπον, τὴν νῆσον τὴν ἐπιλεγομένην ὁ ἅγιος Γρηγόριος καταλαμβάνουσιν, ἐν ἣ νήσῳ καὶ τὰς θυσίας αὐτῶν ἐπιτελοῦσιν, διὰ τὸ ἐκεῖσε ἵστασθαι παμμεγέθη δρῶν· καὶ θύουσι πετεινοὺς ζῶντας. Πηγνύουσι δὲ καὶ σαγίττας γυρόθεν, ἄλλοι δὲ καὶ ψομῖα καὶ κρέατα, καὶ ἕξ ὧν ἔχει ἕκαστος, ὥς τὸ ἔθος αὐτῶν ἐπικρατεῖ. Ρίπτουσι δὲ καὶ σκαρφία περὶ τῶν πετεινῶν, εἴτε καὶ φαγεῖν, εἴτε καὶ σφάζει αὐτοὺς, εἴτε καὶ ζῶντας ἔασειν. Ἀπὸ δὲ τοῦ νησίου τούτου Πατζίνακίτην οἱ Ῥῶς οὐ φοβοῦνται, ἕως ἂν φθάσωσιν εἰς τὸν ποταμὸν τὸν Σελινάαν. Εἴθ' οὕτως ἀποκινοῦντες ἕξ αὐτοῦ, μέχρι τεσσάρων ἡμερῶν ἀποπλέουσιν, ἕως οὗ καταλάβωσιν εἰς τὴν λίμνην τοῦ ποταμοῦ στόμιον οὕσαν· ἐν ἣ ἐστὶ καὶ ἡ νῆσος τοῦ Ἀγίου Αἰθερίου. Καταλαβόντες οὖν οὗτοι τὴν τοιαύτην νῆσον, προσαναπαύουσιν ἑαυτοὺς ἐκεῖσε ἕως δύο καὶ τριῶν ἡμερῶν, καὶ πάλιν τὰ ἑαυτῶν μονόξυλα εἰς ὅσας ἂν λείπωνται χρεῖας περιποιῶνται, τὰ τε ἄρμενα καὶ τὰ κατάρτια,

броду крарійського [Кичкаса], де хереонці переходять з Руси, а пацінакіїці [=печеніги] до Херсона. А завширшки цей брід як іподром, заввишки знов — наскільки можуть очі сягнути, чи наскільки може долетіти стріла, як стріляти звідтіля сюди. Тим-то на отакому місці сходяться пацінакіїці і нападають на русів.

А як зминуть оце місце, то доходять до острова, що називається святий Григорій [=Хортиця]. На цьому острові приносять вони свої жертви, бо на ньому стоїть превеличезний дуб; а приносять вони в жертву живих птахів. Навкруги застромляють вони іще стріли, а дехто й хліб кладе і м'ясо чи що хто має, бо такий у них звичай. А за птахів жеребок кидають: чи зарізати їх і з'їсти, чи живих пустити. Од цього острова руси не бояться вже ніякого пацінакіїця, поки дійдуть аж до ріки Селіни [=дунайського гірла Сулини]. Одливши звідтіля [з того острова], плывуть днів четверо, доки дойдуть до лиману, що править за гірло ріки і що в ньому єсть острів святого Етерія [=Березань]. Дійшовши до цього острова, вони одпочивають днів двоє-триє і

καὶ τὰ αὐχένια ἅπερ ἐπιφέρονται. Ἐπεὶ δὲ τὸ στόμιον τοῦ τοιοῦτου ποταμοῦ ἐστὶν ἡ τοιαύτη λίμνη, καθὼς εἴρηται, καὶ κρατεῖ μέχρι τῆς θαλάσσης, καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν κεῖται ἡ νῆσος τοῦ Ἀγίου Αἰθέριου, ἐκ τῶν ἐκεῖσε ἀπέρχονται πρὸς τὸν Δάναπριν ποταμὸν, καὶ διασωθέντες ἐκεῖσε πάλιν ἀναπαύονται. Ἡνίκα δὲ γένηται καιρὸς ἐπιτήδειος, ἀποσκαλῶσαντες ἔρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον Ἀσπρον καὶ ὁμοίως κάκεισε ἀναπαυσάμενοι πάλιν ἀπικινούμενοι ἔρχονται εἰς τὸν Σελινᾶν, εἰς τὸ τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ λεγόμενον Παρακλάδιον. Καὶ ἔως οὐ διέλθωσι τὸν Σελινᾶν ποταμὸν παρατρέχουσιν αὐτοῖς οἱ Πατζινακίται. Καὶ ἐὰν πολλάκις ἡ θάλασσα μονόξυλα εἰς τὴν γῆν ἀπορρίψῃ, σκαλώνουσιν ὅλα ἵνα τοῖς Πατζινακίταις ἀντιπαραταχθῶσιν ὁμοῦ, ἀπὸ δὲ τὸν Σελινᾶν οὐ φοβοῦνται τινα, ἀλλὰ τὴν τῆς Βουλγαρίας γῆν ἐνδυσάμενοι, εἰς τὸ τοῦ Δανουβίου στόμιον ἔρχονται. Ἀπὸ δὲ τοῦ Δανουβίου καταλαμβάνουσιν εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, καὶ ἀπὸ τοῦ Κωνσταντῖνου εἰς τὸν ποταμὸν Βάρνας, καὶ ἀπὸ Βάρνας ἔρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὴν Διτζίαν, ἅπερ πάντα εἰς γῆς τῆς Βουλγαρίας, ἀπὸ δὲ τῆς Διτζίνας εἰς τὰ τῆς Μεσημβρίας μέρη καταλαμβάνουσι, καὶ οὕτω μέχρι τούτων ὁ πολυώδυνος αὐτῶν καὶ περίφορος, δυσδιέξοδος τε καὶ χαλεπὸς ἀποπεραίνεται πλοῦς.

доброблюють у своїх одnodеревках котре їм бракує знаряддя: вітрила, шоган, керми — а їх вони мають з собою. А що гирло цієї ріки, як це зазначено, це і єсть ойой лиман і йде він аж до моря, а над морем лежить острів святого Етерія, то вони звідтіля пливають до ріки Данапру [читай: Данастру = Дністра], а допливши шасливо туди, знову одпочивають. А як випаде добра погода, вийдуть на беріг і йдуть до ріки, що називається Аспр [= Біла], і так само там одпочивши, знову одпливають і припливають до Селіни [= Суліни], до так званого гирла ріки Данувія [= Дунаю]. І поки минуть ріку Селіну, їх переслідують пацінакіїці [= печеніги]. І як море, — а бува це частенько — прибіє одnodеревки до суходолу, то всі вони виходять на беріг, щоб стати разом проти пацінаків, а од Селіни не бояться нікого, але добравшись до болгарської землі, входять до гирла Данувія. А од Данувія прибувають до Конопи, а з Конопи до Константії, до ріки Варни, а од Варни прибувають до ріки Діціни [= Дичини] — а все це в землі болгарській. А од Діціни прибувають до меж Месемврії, і коло них кінчиться їхня многотраждальна, небезпечна, безвихідна і тяжка плавба.

Ἡ δὲ χειμέριος τῶν αὐτῶν Ῥῶς καὶ σκληρὰ διαγωγὴ ἐστὶν αὕτη. Ἡνίκα ὁ Νοέμβριος μὴν εισέλθῃ, εὐθέως οἱ αὐτῶν ἄρχοντες ἐξέρχονται μετὰ πάντων τῶν Ῥῶς ἀπὸ τὸν Κίαβον, καὶ ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια, ἃ λέγεται Γύρα, ἤγουν εἰς τὰς Σκλαβινίας τῶν τε Βερβιάνων, καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν, καὶ τῶν Σερβίων, καὶ λοιπῶν Σκλάβων, οἵτινές εἰσι πακτιῶται τῶν Ῥῶς. Δι' ὅλου δὲ τοῦ χειμῶνος ἐκεῖσε διατρεφόμενοι, πάλιν ἀπὸ μηνὸς Ἀπριλλίου διαλυομένου τοῦ πάγου τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ κατέρχονται πρὸς τὸν Κίαβον. Καὶ εἰθ' οὕτως ἀπολαμβάνονται τὰ αὐτῶν μονόξυλα, καθὼς προείρηται, καὶ ἐξοπλίζονται, καὶ πρὸς Ῥωμανίαν κατέρχονται. Ὅτι οἱ Οὐζοὶ δύνανται τοῖς Πατζινακίταις πολεμεῖν.

А зимове життя русів важке, а саме: як настане місяць листопад, то зараз їхні князі виходять з усіма русами із Кіава і йдуть на полядіа [= полядья], що називається гюра, до слов'янських земель Вербіянів [= деревлян] і Другувітів [= дреговичів] і Кривіців [= кривичів] і Сервіїв [= сіверян] і інших слов'ян, котрі платять русам данину. Цілісінську зиму харчуються вони там, а як знову у квітні місяці скресне крига на ріці Данапрі, вони вертаються до Кіава. А тоді, надбавши собі одnodеревки так, як це зазначено, споряджують їх і йдуть до Романії [= Візантії].

А у з п можуть воюватися проти пацінакіїців.

III.

Дрівні великокнязівські написи початку XI в.

а) Монети вел. кн. Володимира Святого († 1015). Оголошено у гр. Ів. Ів. Толстого: «Древнѣйшія русскія монеты великаго княжества кїевского» (Спб. 1882):

- 1) В[А?][Д?]имиръ на столѣ, а ѿ него крепо.
- 2) Владимиръ, а ѿ..... — скачѣго Василъ (з ніженського скарбу).
- 3) Святополкова монета, теж із ніженського скарбу (оголошено у гр. Толстого):

С[В.]полѣмъ на стол[ѣ?] ...го кре[?]ро.

б) Підпис дочки Ярослава Мудрого, французької королеви Ганни, як була вона регенткою (з титулом regina) для свого сина короля Филиппа I, — в Филипповій грамоті 1067 р.:

Ана рѣнна (= Anna regina)¹⁾.

в) Напис на Тмутараканському каміні 1068 р. князя Гліба Тмутараканського (факс. в I вид. І. Срезневського: «Древніе памятники русскаго письма и языка»):

Вѣзъ лѣтъ 8, сѣмѣи индѣ [кѣтѣ] сѣ Глѣбъ князь мѣрѣназ море по
мѣдѣ ѿ Тмутараканѣ до Керчи, і. и. д. сажени.

IV.

Із китівського Ізборника вел. кн. Святослава 1073 року.

(Моск. Синод. Бібл.; факс. вид. Спб. 1880).

[л. 17] Златоустааго еже къ Коринѣиомъ. Прѣминоуѣштая оубо мысль²⁾ — вѣры трѣбують тѣчѣ... [л. 17 об.] Да бѣдетъ бо кѣто ч[е]л[о]в[ѣ]къ, вѣсѣ хотя помыслы разоумѣти, ти да сѣ покоушае отъ тебе словомъ оувѣрити: «како видимъ свѣтъ?» — ты же и мыслижъ вѣры окоушасѣ, — нѣ не можеши! Аште бо речеши, яко довѣлѣе, очі отъвързѣше, видѣти ѿ, то не образъ повѣси, нѣ бываемое. — «Почѣто бо», речетъ, «не слоухомъ глядаемъ, а очима слышимъ?»... Еже бо е выше слова, [л. 18] то слово никое же не оукажетъ. Еже бо въ Пропатааго и въ Погребенааго вѣровати, яко Тѣ самъ въскрѣсе и горѣ сѣдѣти на н[е]б[е]сѣхъ, и Тѣ хоштетъ сѣдити оуселенѣи въ правдѣ, — се не трѣбоуе моудрости вышняя, ни помыслъ, ни³⁾ вѣры... Нѣ ельма же неподобнѣ поучишасѣ філософи, ни мѣдростіа тожъ въсхотѣша разоумѣти Бог[а]: тѣми же мѣнимыми — орѣдѣствомъ проповѣданія!⁴⁾.. [л. 18 об.] Сиде д[о]у-

¹⁾ У вульгарній латині середньовікових часів трапляється, поруч літературної форми regina, ще й rulina. Але Ганна могла вжити букви x і на те, щоб віддати ненаголошене латино-французьке ẽ.

²⁾ τὰ ὑπερβαίνοντα λογισμόν; quae rationem superant.

³⁾ зам. «ни» треба «нѣ».

⁴⁾ διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος, per stultitiam praedicationis; «орѣдѣствомъ» = «урѣдѣствомъ», «юрѣдѣствомъ».

ховѣнии д[о]у[х]овѣная сѣмѣражште¹⁾, не трѣбѣмы вѣнѣшняя мѣдрости... Не-бо-нѣ мѣдрость сѣде: обличѣное питаніе и лихое остроумѣчество наричетъ. Аште ли ч[е]л[о]в[ѣ]къ чѣськыи сѣмыслъ гл[агол]еши ѿ наричоушта²⁾, то и тако грѣхъ твои естѣ: Ты бо ж³⁾ потазаеши самъ, ты же нѣ зѣлѣ дѣржиши, и на жрѣды и на сѣпротивѣе Бог[а]жис и-ишта въ неѣ, его же не имать⁴⁾.

[л. 80 об.] Вѣпросъ: чѣто естѣ маммонна неправѣдныи? Отъ вѣтъ: — ... Лежаштее кромѣ потрѣбы нашея богатѣство. Могни бо или кѣрмити, или гонозити отъ гла- [л. 81] да или отъ дѣлга, или отъ полона погыбажштааго, и не помагая — то въ истиноу акы неправѣдныи и оубица... Яко же и инѣде запрѣштая немилостивымъ [Господь] гл[агол]: «аще оубо въ неправѣднѣемъ маммоннѣ вѣрѣни не бысте, истинное кѣто вамъ пороучитъ? и аште вы и тоуждемъ вѣрѣни не бысте, ваше кѣто дасть вамъ?» «Чоуждее» же нариче имѣнное обличѣ, бо не родихомъ сѣ богатѣствомъ, нѣ нази, по писаномуоумоу: «ничесо же вънесохомъ въ миръ, ни изнести чесо можемъ»... И «ваше» — рекѣше б[о]жѣскыи даръ и даное Богомъ бл[а]гое. Имъ же гл[агол]етъ: «блюдѣтесѣ и храните отъ лихоимѣства, яко не въ обличѣнии комоужѣдо жизнь его естѣ въ имѣнии его»... [л. 81 об.] Яко же и сѣи по плѣти братъ Его Іаковъ обличаетъ такыя, гл[агол]я: «Воле, ныня богати! плачѣте! Богатѣство ваше истѣлѣ, и ризы ваша мольми изѣдены быша!».. Видиши ли, яко въ⁵⁾ обличѣнѣемъ богатѣствѣ, а не о правѣднѣемъ гл[агол]етѣсѣ.

¹⁾ очевидно «доуховѣнии» = «доуховѣнѣ»; οὕτω πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες, itaque spiritualibus spiritualia comparantes.

²⁾ εἰ δὲ τὴν ἀνθρωπίνην σύνεσιν παῖς αὐτὸν λέγειν; si vero humanam prudentiam hic intelligi dicas.

³⁾ себто твою людську мудрість.

⁴⁾ καὶ πρὸς βλάβην καὶ ἐναντίωσιν Θεοῦ ἀπαιτῶν αὐτὴν, ἅπερ οὐκ ἔχει; ad Dei damnum et offensionem ab illa exiges id, quod non habet.

⁵⁾ «въ» зам. «о».

[л. 152 об.] Григория Б[о]гословца слово. Оуне бо есть: полуучити бл[а]гое — и сънабѣдѣти очищение. Аште ли обоего нѣ лъзѣ, оуне есть, кѣгда хоудѣ осквернави тиса¹⁾ обштиними, и некли отънаждѣ отъпасти бл[а]-годѣти... Сего-дѣла оубо, не зѣло са острашаи²⁾ очищения, расоужааетъ бо присно съ хоудожествѣ³⁾ избавляемо, отъ правдиваго и чловѣколюбиваго нашихъ дѣлани соудия. [л. 122] Нѣ речеши: «Чѣто ми мѣножае боудеть? варивъше⁴⁾ крштинемъ и красенножитъя своего въскорѣ заключивъшъ, глоумѣно нахотѣтиса сластин, ти тѣгда полуучити бл[а]годѣть? Не бысть бо ничѣсо же больша и троудивъшимъса прѣжде въ виноградѣ, равнѣ мѣмъздѣ⁵⁾ данѣ и послѣднимъ!» Просты ни⁶⁾ отъ дѣлесе, кѣто любо да еси гл[агол]аи то! Нѣ ходи — и притѣчя наоучиси!.. Прввое бо: не о крштинѣи вѣ семь слово, нѣ о вѣроушштихъ по разная лѣта.

[л. 136 об.] Чѣсо ради [Богъ] обрѣзатиса емоу [= Аврааму] повелѣ? — Прогл[агол]авъ прѣселение, съхранение нѣкое оухищрае бл[а]гочысть, да не съ зѣлыми чл[о]-вѣкы съмѣсивъшеса растѣлатъ добродіе... Егда же оуже на обштаномъ въвождахоу са землю, тѣгда паки Б[ог]ъ повелѣ Ис[оусу] обрѣзати вѣса, хотяхоу бо съ странами съмѣситиса иноплемѣнными; егоже-дѣла поуждѣнѣ знаменія боваху, еже я отъ иноплемѣнникъ отълоучати начынетъ.

[л. 124] С[вя]тааго Епифанія о 12 камыкоу, иже бѣахоу на логи сватителевѣ насаждани. — [л. 153] 6. Иа еписъ — оузелень есть. Обрѣтаеть же са на оуетѣхъ Фер-

¹⁾ «ти» = «ты», а «осквернави» — аор. 2-ой ос. одн. В черв.-руських Словахъ Григ. Бог. XI в.: «егда хоудѣ осквернавишеса», л. 113 γ (fut.).

²⁾ У черв.-р. Сл. Гр. Бог.: «оуестрашася» л. 113 γ.

³⁾ «съ хоудожествѣ» (abl. pl.), Григ. Бог. XI в., л. 113 δ.

⁴⁾ «варивъшю» Гр. Бог. XI в., л. 114 α.

⁵⁾ чит. «мъздѣ».

⁶⁾ = «прости ны» Сл. Григ. Бог. XI в., л. 114 β, ἀπὸλλὰξας

ἡμᾶς τῶν προγόντων.

модонты-рѣкы и на Амаѳунтыицеѣмъ Коупри. Трѣбѣ же есть въ спилипсеѣ¹⁾. 7. Оуаки нѣтъ — аки шчрьмень есть. Обрѣтаеть же са въ оутрьни Варѣварию Сюриицеѣи; Скоуеиѣ же ѣ нарицають ветъси, страну тоу вѣсѣ съверъскоуѣ, иже соуть Гоеѳи и Давъниѣ. Да тоу оубо въжтрѣ, въ поуетыни Великия Скоуеиѣ, есть дѣбрь, зѣло глоубока и чловѣкомъ невѣходьна, стѣнами камаами обождоу оградивъшиса. Да тѣмъ, съ горы приникъшоу комоу-любо, аки съ стѣнѣ не мошти дозърѣти дѣна дѣбри тои, нѣ отъ глоубины мракъ есть, аки пропасть нѣкая. Посылаемъи же отъ ближнихъ тоу цѣса [л. 153 об.] ри осужденици поудѣи, заклавъше агньца и одравъше, съмештѣть съ горы отъ каменія въ пропасть дѣбри тоя. И прилипѣть каменѣ на мѣсѣхъ тѣхъ. Орьли оубо, въ каменіи томъ живоуще, на вонѣ масъноуѣ съходатъ и възносагъ агньца съ лыпащемъ каменемъ, — и, егда изѣдатъ маса, каменіе остаеть на врѣхоу горы. Осужденици же, смотривъше, кѣде възносагъ орьли маса, идоуть и тако приносагъ каменіе. Имоуть же дѣиство еице: намештемъ бо на оугли огньныя, сами не врѣждажѣтиса, нѣ оугли оугашажѣт. Не тѣчѣж же се, ны и възъмъ нѣкъто камыкъ и обивъ въ понавицѣ нѣкоу и дръжа роукоѣ надъ оугльми, самъ отъ огна роукоу си ижъжетъ, понавица же безъ врѣда съпроста прѣбывае. Гл[агол]ють же и раждажштимъ женамъ на потрѣбоу есть. — 9. А меѳусакии пламеніе зѣло¹⁾. Въ горахъ же обрѣтаетьса Лѣвинскихъ, на краихъ морьскихъ. — 10. Хрусолиѣтъ — аки златъ есть. Обрѣтаеть же са въ кладьчѣнѣмъ каменіи, на край [л. 154] Ахименыды Вавоулоньскы. Вавоулонѣ же и кладазѣ тѣ камааны — Ахименидоу наричетъ. Остримъ же, сыришѣмъ же болаштимъ и чрѣвѣмъ цѣлитель есть.

[л. 154] Како е разоумѣти, еже гл[агол]а Соломонъ о дрѣвесѣхъ: отъ бѣроу до усона, иже въ стѣнѣ? — ...Яко же е мѣнѣти [л. 154 об.]... — съложити чины и коеголѣдо былѣя: коеж мѣрож стоуденѣе или топлѣе? и кое, кѣждо²⁾ живота сии³⁾ оудѣ, коему врѣдоу есть цѣльба? Рекъше:

¹⁾ = «изаменѣть». ²⁾ = «каждо». ³⁾ = «сии» зам. «сими».

уенина злѣчь, и львовѣ лои, или бычѣя крѣвь, или єхидь-пина маса. По семь бо имоу и[хѣ] хытрии врачеве отъ Соломона съписано, прѣждевъзмѣше выны¹⁾.

[л. 230] О сѣлоучанни. — Сѣлоучаи же есть, еже быва и отъбыва кромѣ подъялежаштааго тѣла, рекъше: еже несж-пное есть, нѣ въ подъялежаштиимъ сжпштиимъ сѣстоитьсѣ. [Н]и есть лѣзѣ томоу же быти и не быти нѣкомоу. Не бо нѣ есть лѣзѣ ч[е]л[овѣ]коу бѣлоу быти — и не быти бѣлоу... Сѣлоучаи же раздѣлається на двое: въ обыщее различье и въ своитное. Обыщее оубо различье есть разлоученныи сѣлоучаи. Рекъше: сѣдитъ нѣкто, а друугии стоить. Есть же лѣзѣ, ижде вѣстанеть сѣдан и садеть стояи, разлоу-[л. 230 об.]читьсѣ²⁾ различии еж и прияти въ иного мѣсто ино... Своитнѣ же различье есть неотълоучаемыи сѣлоучаи. Рекъше: есть нѣкто изѣкръ и смаглъ. И подобна є симъ, да нѣ мощно отълоучитисѣ его сициимъ. Да по симъ оубо неразлоучнымъ сѣлоучанмъ собѣство отъ собѣства различьствѣсѣ, само же отъ себе — николѣже.

[л. 263 об.] А коньць вѣсѣмъ книгамъ: оже ти собѣ не лѣбо, то того и друугоу не твори. Въ лѣто, сѣфа [6581=1073] написа Іоаннѣ диакъ избороуникъ сѣ великоуоу-моу князю С[в]а[т]ославоу. Великий въ князѣхъ князь Свѣтославъ, вѣждеданиемъ зѣло вѣжделавъ, дръждаливый³⁾ владыка, обавити покрѣвеныи разоумы въ глоубинѣ мно-гострѣпѣтныихъ сихъ кънигъ прѣмѣдрааго Василя въ ра-зоумѣхъ, повелѣ мѣнѣ - немоудроувѣдиж прѣмѣноу сѣтво-рити рѣчи инако, набѣдаште тождѣство⁴⁾ разоумъ его, — яже, акы бѣчела любодѣльна, сѣ вѣсакого цвѣта пѣсаніоу⁵⁾ сѣбѣравъ акы въ единѣ сѣтъ въ вѣлѣмыслное срьдѣе свое, проливаеть акы сѣтъ сладѣкъ из оустъ своихъ прѣдъ болары [л. 264] на вѣразоуминие⁶⁾ тѣхъ мыслемъ, являеся имъ новии Пѣтолеми, — не вѣрож, нѣ желаниемъ паче. И сѣбора дѣла мѣночѣстныихъ божѣствныихъ кънигъ вѣсѣхъ, ими же невои полаты испѣлѣнь вѣчноуѣ си памѣть сѣтвори.

¹⁾ = «вины», αἰτίαι (обоснування, принципі). ²⁾ = разлоучитисѣ.

³⁾ На л. 2 об., де є ця сама посвѣта, написано «дръжаливыи». ⁴⁾ на л. 2 об. «тождѣство». ⁵⁾ л. 2 об. «ѣани[го]». ⁶⁾ л. 2 об. «вѣразоуминие».

V.

Із київського Ізборника 1076 року.

(В петербурзькій Публічній Бібліотеці. Видав В. Шимановський, 2-е вид. Варш. 1894).

[л. 112] С[в]а[т]а тѣя Оеодоры. Възмѣши же бл[а]-женая Оеодора дѣтишть на лоно свое, лобѣза же ѥ, г[лаго]-люшти: „С[ы]ноу мой любии! вѣрма сѣконѣ[?]чания ми приспѣ, да южѣ идоу, отънюдоу[112 об.]же не вѣзвра-штюсѣ. Да не рѣци, яко шєсрѣж. Се имаши Б[ог]а и старѣи-шааго въ о[т]ѣцѣ мѣсто, имѣи сѣврѣстники — акы братию, мѣньшая — акъ чада, старѣишая — акы отѣцѣ“.

[л. 236 об.] С[в]а[т]ааго Нила: о вѣздѣржании. Пии вино помалоу. Єлико бо єкоудо пиетьсѣ, толико бл[а]го твори¹⁾ пиющимъ. То[л. 237]лико даи чревоу, еже на довѣль, а не єлико хощеть. Потребоу даи телеси противу силѣ его, якоже можетъ. Тѣлє бо наше есть, акы риза: да аще храниши — то тѣрпитъ, аще ли повѣржеши — то из-ниеть. Питие же мѣрѣное сѣтъ напѣлнаетъ и веселить. Бѣзмѣрѣное же — бѣшенѣство есть. Оурокомъ бо вѣкоушай, [237 об.] и, чресъ оурокъ не вѣкоушай, не грѣшиши: лоуче бо сѣ оуставѣмъ пити вино, сѣ величаниемъ водѣноуоумоу питию. И вижѣ ми въ мироу вино пиюциихъ с[в]а[т]ынихъ моужѣ — и бе-щиноу водоу пиюциихъ моужѣ нечистѣ. И к томоу не хоули или хвали тѣло, нѣ оублажиши оумъ добрѣ или зѣлѣ пиюциимъ.....

[л. 267 об.] Хотя же чистѣ пожити, пиянѣства сего да отхылитсѣ. Апо[сто]ла Паула. [л. 268]... Пияницѣ цѣ[р]-к[е] а[р]рѣствия Божия не наслѣдѣствуѣтъ..... Дѣлатель пия-ница не шбогатѣеть..... [268 об.] Гнѣвъ великѣ моужѣ — жена пияничива. Въ меду не моужаисѣ, ни моудрѣствоуи: мѣногы бо медѣ погоуби. Медѣ въ веселие дано быеть Б[о]гѣмъ, а не на пиянѣство сѣтворено быеть. Рече Г[ос]-под[ь]: «Блѣдѣте себе, сѣгда отагѣчають ср[ѣ]д[ѣ]цѣ ваша обѣдѣданиемъ и пиянѣствѣмъ!». Томоу [л. 269] слава въ вѣкы.

¹⁾ = творить.

Кінцевий запис писаря. [л. 275 об.] Коньчашааа книги сиа роукою грѣшнааго Иоана, избѣрано из мѣ[л. 276]ногъ книгъ княжихъ. Идеже криво, братие, — исправивъше чѣтѣ! Бл[а]г[о]словите, а не кльнѣте! Кончашъ книжки сиа въ лѣт[о] с. ф. п. д. [6584 = 1076] лѣто, при С[ва]тославѣ, князи роусьскы землѣ. Аминѣ.

VI.

Из червоно-руських Слів Григора Богослова XI віку.

(В петерб. Публичній Бібліотеці. Видав А. Будизович, Спб. 1875).

[л. 356] Слово с[ва]таго Гр[и]гора Бо[го]сл[о]вца на с[ва]тѣю Пентикостію. [л. 356 об.] О празднѣхъ, вѣмалѣ помѣдрѣмъ, да д[оу]х[о]в[ѣ]нѣхъ праздноуемъ. Инѣ бо иномоу праздникъ..... Никое же добро не веселитъ тако любивыа доброу ни единого же, якоже праздновати д[оу]х[о]в[ѣ]хъ, любящюмоу праздникъ. Сѣмотри же сѣе: праздноуетъ жиловинѣ — нѣ по кѣнигамъ; плѣтноуоумоу бо вѣслѣждаа закону, д[оу]х[о]в[ѣ]наго не постиже. Праздноуетъ и елѣинѣ — нѣ по плѣти, и по своимъ богомъ и бѣсомъ..... Праздноуемъ и мы, — нѣ, якоже мѣнитъсѣ, д[оу]х[о]в[ѣ]хъ.

[л. 6]. Намъ же яко же дано отъбѣжати нечрѣдныа прѣлѣсти¹⁾ и сѣ истинноу быти и работати Б[ог]оу живоу-оумоу, истинноуоумоу, и твари выше вѣзяти, все минѣвъшемъ, еликоже подѣ лѣтѣмъ [и] прѣвѣимъ пошѣвѣнемъ²⁾, — сѣе и видимъ и лѣбомѣдриемъ³⁾ о Б[ог]ѣ и божѣствыныхъ. Лѣбомѣдриемъ³⁾ же, начинажште, отънѣждѣ же начинати добро! Лоуче же, отънѣждоу же Соломонѣ намъ оуставъ положи: „Начало, — [л. 6 об.] рече, — прѣмѣдрости приобращи прѣмѣдростѣ“. Чѣто се г[лаго]люа: „начало

¹⁾ δαισιδαίμονα πλανήν.

²⁾ ὅσα ὑπὸ χρόνον καὶ πρώτην κίνησιν.

³⁾ = лобомудрѣмъ φιλοσοφῶμεν!

прѣмѣдрости“? — Боязнѣ. Не отъ вида⁵⁾ бо начѣнѣшемъ въ боязни подоба оустати (видѣ бо невѣхлѣштѣнѣ, еда, и сѣ стины сѣринетѣ)¹⁾, но, боязнию сѣвѣтовѣвшемъ и очистивѣшемъсѣ, на высостѣ вѣзатисѣ. Идеже бо боязнѣ, тоу зановѣдемъ сѣблѣдѣние; идеже заповѣдемъ соблѣдѣние, тоу плѣти чиштѣние.

VII.

Из Успенського збірника XII віку

(Кієвського, що тепер у Синодальній Бібліотеці в Москві. Вид. О. Шахматов в „Чтеніяхъ“ 1899, кн. II).

[л. 15]. Оканьнии же они оубоицѣ [= Бориса й Гліба] — вѣзвративѣшесѣ кѣ пославѣшюоумоу я. Ако же рече Д[а]в[и]дъ: „вѣзвратятисѣ грѣшници въ адъ и вси забывающии Б[ог]а“. И пакы: „оружие звлекоша грѣшници, напругоша лоукѣ свои — заклати правыа сѣрдѣцѣмъ, и оружие ихъ вѣнидетъ въ сѣ[р]д[ѣ]ца, и лоуци ихъ сѣкроушатъсѣ, — яко грѣшници погыбѣноутъ“. И яко сѣказаа С[ва]топлѣкоу, яко „сѣтворихомъ повелѣное тобою“ — и, си слышавѣ, вѣзнесесѣ сѣрдѣцѣмъ....., [л. 15 об.] дондеже Ярославѣ, не тѣрпа сего зѣлааго оубиинства, движесѣ на брато-оубиинѣ, оного оканьнааго С[ва]топлѣка. И брани мѣногы сѣ нимъ сѣставишѣ, и всегда пособиемъ Б[ог]ишемъ и поспѣшениемъ с[вя]тою (= Бориса й Гліба) побѣдивѣ, елико брани сѣстави. Оканьнии, посрамленѣ и побѣженѣ, вѣзвращаашесѣ. Прочее же сѣ трѣклятии прииде сѣ множѣствѣмъ печенѣгѣ. И Ярославѣ, сѣвѣкоупивѣ воа, изиде противоу емоу на Лѣто и ста на мѣстѣ, идеже бѣ оубиентѣ с[ва]тѣи Борисѣ..... И поидоша противоу собѣ, и покрыша поле Лѣтѣское множѣствѣмъ вои, и сѣстоупишасѣ вѣсходящю елѣ[в]ѣцю. И бысть сѣча зла отиноудѣ, и сѣстоупишасѣ тришѣды, и бишасѣ чересѣ д[ѣ]лѣнѣ всѣ. И оуже кѣ вечероу

¹⁾ ἀπὸ θεωρίας. ²⁾ θεωρία γὰρ ἀχαλίνωτος τάχα ἄν καὶ κατὰ χρημάτων ὡσεὶν.

одолѣ Ярославъ. А съ оканьны Ис[ва]тоцѣлкѣ побѣже. И нападе на-нь бѣсѣ, и раслабѣша кости его, яко не мощи ни на кони сѣдѣти, — и несяхоуть его на носилѣхъ. И прибѣгоша Берестию съ нимъ. Онъ же рече: „Побѣгните! осе женоуть по насъ!“... И прибѣже въ поустыню межю Чехы и Ляхы, и тоу испровръже животъ свои зѣлѣ.

VIII.

Дрібні написи XII в.¹⁾

а) На чарі чернигівського князя Володимира Давидовича, до 1151 р. (в петербурзькому Ермітажі): А се чара кня[зя] Володимирова Давыдовча. Кто из нее пѣ, тому на здорвѣе. А хваля Бога [и] своего ѿсподаря великого кня[зя].

б) У печерах на Звірняці під Київом (фототип. видано в І. М. Каманіна: «Звіринецькія пещери», Київ 1914). На стінах:

Игоумени Звѣриньсьци — Левонѣтъя, Марькѣяна, Михайла, Ионы, Мины, Климянѣтъя, Мануїла.

Помяни, Г[оспод]и, доушю раба своего Климянѣтъя игумена.

Климянѣтъити игуменъ Зв.риньськ...

Андѣроникъ печерникъ.

Федоръ Калѣка.

На ремінних чернечих поясах у Звіринецьких печерах, — назви свят: Встрѣтенѣе. Крещенѣе. Вскресенѣе Л[а]з[аре]во. Вхдѣ в Єрслмѣ. Преображенѣе. — Р.сптсво¹⁾. — Вскресенѣе Хсво. — Взнсненѣе Хсво — Шств.є Дха Б. — Успенѣе Стѣ[и] Бого-родици].

в) На стінах у печері (одкопаній і анов засипаній) Теодосія й Теофіла XII в. та Івана Грішного XII—XIII в., поблизу Дніпра коло

¹⁾ Мабуть до припочатку XII в. стосується мозаїчний напис над іконою Тайної Вечері в київському Золотоверхому Михайлівському монастирі (закладено його 1108 р.) Тільки-ж той напис — чистісінька церковно-слов'янщина: «Прїимѣте п ядите: се єсть тѣло мое, лѣмимое за вы въ ѿставление грѣховъ: Пїйте ѿ неа всѣи: се єсть кръвь моя новаго завѣта і завѣта, ѿдѣлюєма за вы за». — Зазначмо, що в нашій хрестоматії ми в усіх дальших транскрипціях для пам'яток XII в. і ин. уже не одрізнятимем «я» та «а», а друкуватимем скрізь однаково «я».

¹⁾ Очевидячи «роспѣтьє Христово», а не одно слово: «роспѣтьство»

Аскольдової могили (на Паикратівському спускові, що веде з Печерська до Ціпного моста). Вид. І. Срезневський у петерб. «Извѣстіяхъ Импер. Археол. Общества», т. II (1861):

Господи, помози рабу своему Феодосѣви и Теофилови. Аминѣ.

Ивано грѣшныи седе жилъ єсть.

Иванов гробъ, Печерника.

IX.

З південно-галицького Євангелія поповича Євсевія 1283 р.

Румянц. Муз., № 3168. Опис. і дещо видав Г. Голоскевич, Спб. 1914¹⁾

а) *Запис* на 62 л. Вѣ лѣт[о] ѿ. ѿ. чѣ скончашася книги сия м[ѣся]ца октяб[ря]... д[е]нѣ с[вя]таг[о] Люкияна прозвютора. Бл[а]гословить, а нѣ кленѣтъ. А кедє боудоу искривило, несправляте. Си же писало Євсевий, поповиче с[вя]т[а]г[о] Иоана. Азѣ грѣшныи. Г[оспод]и, помози рабоу своему. Коли ся женило Горгии князе, а о[те]цѣ ємоу в Оугры ходило, тогды скончашася книги сия.

б) *Євангеліє од Марка* на 4-у неділю посту (л. 65).

Реч[е] Г[оспод]и своимъ воуч[е]н[и]комъ: «Иже хѣщѣтъ въ слѣдо мене ити, да отвержеться себе и вѣзметъ кр[ѣ]сть свои и грядетъ по мнѣ. Иже бо хощѣтъ д[оу]шю свою [тут пропущено: спасти, погоубитъ ю. Яко иже погоубитъ доушю свою] мене ради и моихъ словесѣ, тѣ сп[ас]етъ ю. Кая бо польза єсть ч[е]л[о]вѣ[ч]коу, аще приобрящѣтъ весь миръ, а д[оу]шю свою отъщитъ? Что бо дасть ч[е]л[о]вѣ[ч]кѣ измѣноу на д[оу]ши своей? Иже бо постыдится мнѣ и моихъ словесѣ в родѣ семь прилюбодѣнимъ и грѣшнѣмъ, — и С[ы]нъ ч[е]л[о]вѣ[ч]ьскій постыдится его, єгда придетъ въ славу о[т]ѣца своего съ анг[е]лы с[вя]тыми». И реч[е] имъ: «Аминѣ г[лаголю] вамъ, соуть друзии и отъ сѣде стоящихъ, иже не имоуть вѣкоусити смърти, дондеже оузрятъ ц[ар]ствіє Б[о]жіє, пришедшее въ силѣ».

¹⁾ В Євсевієвому євангелії 1283 р. (так як у київській печері Івана Грішного) густо-часто замість букв х та ь пишуться о та ı навіть тоді, коли х і ь може й не вимовлялися. Напр. «писало» зам. «писаль», «поповиче» зам. «поповичь».

X.

З київо-печерської Лаврської євангелії XIV в., з-перед 1370 р.

(Тепер вона в музеї Української Академії Наук).

На л. 170 об. (з всіх листів — 181) в долині під текетом єсть дуже поблідай запис, якого можна прочитати тільки за допомогою фотографії:
 АѢ ГИИ ꙗ ѿ. ѿн. аѢга. гѣнѣ

Звідси виходить, що 6878-го (=1370-го) року ця київо-печерська євангелія вже існувала. Характер письма дозволяє її віднести й до 1-ої половини XIV в.

[л. 8.] Во оно в[ремя] видѣвше ч[е]ловѣцѣ, еже створи знамявше [с]е[у]сѣ, гл[агол]аху, яко єсть вонетину пр[о]р[о]кѣ, грядыи в мирѣ. И [с]е[у]сѣ же разумѣвѣ, яко хотять восхитити ѣ, да створять ѣ ц[а]ря, иде в гору самѣ-єдинѣ. И яко поздѣ быс[тѣ], исиноша оуч[е]н[и]ци его на море, вѣдше в карабль, и взяхуся на ону страну в Капернаоумѣ. И тма быс[тѣ] абѣ, — не оубо пришелѣ къ нимѣ И[с]е[у]сѣ. Вѣстающю морю вѣтромѣ, гребше двадесять поприць и пять, ли тридесять, оуариша [с]е[у]сѣа, ходяща по морю и близь суща корабля, и оубояшася. Он же гл[агол]а имѣ: «Азѣ єсмь, не боитесь!» Хотяхуть взяти [пропущ. : ѣ вѣ] корабль. (Іоан VI).

[л. 10 об.¹]. «Єгда приде Оутѣшитель, єгоже Азѣ послю щѣ²), д[о]у[х]ъ истин[ъ]ный, иже ѿ щѣ²а исхо[д]ить, тѣ свѣ[д]и-тельствоуєт о Мнѣ. Вы же свѣ[д]и[те]тельствоуєте о Мнѣ, яко искони со Мною єсте. Да не сблазнитесь. От[ъ] сомнищѣ ижденут вы,—но приидетъ година, да всякъ, иже оубиет вы, имнитея с[л]ужбу приносити Б[о]г[у]». (Іоан XVI).

[л. 11]. Бѣ же ту ч[е]ловѣкъ, 30 лѣт[ъ] и 8 лѣт[ъ] имьи в недужѣ своемѣ. Сего видѣвѣ И[с]е[у]сѣ лежаша и гл[агол]а ему: «Хощеши ли цѣлѣ быти?» Боляи отвѣща: «Єи, Г[ос]поди! Ч[е]л[о]вѣ[к]а не имамѣ, єгда возмутится вода — и ввержеть мя в купѣль. Єгда же прихожю, инѣ преже мене влазить». Гл[агол]а ему [с]е[у]сѣ: «Вѣстані, возми одрѣ свои, иди в домѣ твой»... Бѣ же субота во тѣ д[ъ]нь. И гл[агол]а ху жидове ицѣлѣвшему: «Субота єсть, не достоинѣ тебѣ

¹) Порівн. далі, л. 143 об.²) Чит. «от Отыца».

взяти одра своего». Он же отвѣщавѣ имѣ: «Иже мя створи цѣла, то ми р[е]че: возми одрѣ свои и ходи». И впросиша: «Кто єсть ч[е]л[о]вѣ[к]ъ, рекии тобѣ: возми одрѣ твои и ходи?» Ицѣлѣвши же не вѣдаше, кто єсть. [Іоан V.]

[л. 19]. Паки гл[агол]аша: «Что ти створи?» Отвѣщавѣ р[е]че: «Рѣхѣ вамѣ — и не слышасте! И что хощете слышати паки? Єда и вы хощете оуч[е]н[и]ци его быти?» Они же оукориша и рѣша: «Ты оученикъ его єси, а мы моисѣєви! Мы вѣмь, яко Моисѣєвы гл[агол]а Б[о]г[у], а сего не вѣмь, откуда єсть». И рече имѣ ч[е]л[о]вѣ[к]ъ: «О семѣ дивно єсть!... Аще не бы сѣ отъ Б[о]г[а] былѣ, не моглѣ бы творити ничто же». И рѣша ему: «Во грѣсѣхѣ ты родиєся єси весь, и ты ли ны оучиши?» И згнаша ѣ вонѣ. (Іоан IX.)

[л. 51]. Во оно в[ремя] приступиша к Петрови вземлюще дидрагмѣ и рѣша ему: «Оуч[и]т[е]ль вашѣ не дает ли дани?» И рече: «Єи». Єгда же вниде в домѣ..., рече же ему Ис[е]с[у]сѣ: «Да не сблазнимѣ ихѣ, шедѣ вверзи оудицю в море. Юже имєші преже рыбу, возми и отверзи єи оуста, и обряцєши статырѣ, и тѣ возьмѣ даи же имѣ за мя и за сѣя». [Матв. XVII]

[л. 56]. Во оно в[ремя] приде Ис[е]с[у]сѣ в домѣ Симоновѣ. Теща же Симонова лежаше огнемѣ жгома. И приступивѣ въздвиже ю, имѣ ю за руку сѣ. И оставивѣ ю огонь²), и служаше ему. [Марк I, 29—31].

[л. 61 об.]. Во оно в[ремя] приде ко Ис[е]с[у]сѣ єд[и]нѣ отъ старииниѣхѣ сборєскѣ, именемѣ Аирѣ. И паде на ногу его и моляше ѣ, гл[агол]а много, яко «дщи моя при кончинѣ єсть»... И иде с нимѣ, и по немѣ иде народѣ многѣ. И придоша отъ старииниѣхѣ єбора гл[аголю]ще, яко «дщи твоя оумре, — что єще тружаси оуч[и]т[е]ля?» Ис[е]с[у]сѣ же, оуслышавѣ слово глаголемое, гл[агол]а старииниѣхѣ єбору: «Не боєся, но точю вѣруи»... И придоша в домѣ старѣиниѣхѣ єбору и видѣша плиць и плачущася. Гл[агол]а имѣ: «Что плачете много и плицьуете? Отроковица нѣс[тѣ] оумерла, но спит». И ругахуться ему... И влѣзе, идеже бѣ отроко-

¹) καὶ ἀφῆκεν αὐτὴν ὁ πατερός (Марк I, 31).

вица лежаше, и имъ ю за руку и гл[агол]а: «Кавифа, куми!» еже есть сказано: «Тобѣ гл[агол]ю, отроковице, вѣстани!» И абѣ вѣста отроковица і хожаше. (Марк. V)

[л. 76]. Бѣ Іс[ус]ъ оуча. И бѣше сѣдяще фарисѣи, закону оучители, иже бяху пришли от[ъ] всякой вси галѣ-лѣйскія... И се мужи, носящи на одрѣ ч[е]л[о]вѣка, иже бѣ ослабленъ жилами, искаху внести и положить ѣ пред нимъ. И, не обрѣтоше¹⁾ куды внести ѣ народа ради, възлѣ-шеже (sic)²⁾ на храмъ еквозѣ стропѣ, низвѣсиша ѣ со одромъ на землю предъ Іс[ус]а. (Лука V, 17-19).

[л. 77 об.]. «Что же видиши сукъ в оцѣ брата своего, а бervна, еже есть во оцѣ твоємъ, не чюеши? Или како можеши рещи брату твоєму: «брате, пожди, да изму сукъ, еже есть во оцѣ твоємъ», самъ бervна в оцѣ твоємъ не видя? Лицемѣре! изми первин бervно изо очесе твоего, тогда прозриши изяти сукъ, еже есть во оцѣ брата твоего... Не от[ъ] берния бо чешють смокви, ни отъ купины грезныя обѣмь-лють». [Лука VI, 41-44].

[л. 83]. Бис[ъ] же, егда сконча Іс[ус]ъ дѣнье исхо-женію своему, и оутверди лице свое ити въ Иер[уса]л[им]ъ, и посла вѣстники пред лицемъ своимъ. И шедше внидоша в весь Самириньску, и не прияша его, яко лице его бѣ грядыи въ Иер[уса]л[им]ъ. И, видѣвше, оуч[е]н[и]ка его Яковъ и Оанъ рекоста: «Г[осподи]! хочещи ли, да р[е]чемъ, да огнь сниде с[ъ] н[е]б[е]си и пояеть, якоже Ілья створи?» И, обратився, запрѣти има, идоша во ину весь. [Лука IX, 51-56].

[л. 83 об.]. И във овже домъ колиждо внидѣте, ядите предълагасмая вамъ, и ицѣлите недужныя в немъ. И гл[а-гол]ѣте имъ: «приближи бо ся на вы ц[а]рство Б[ож]ие». А в онже градъ входите и не присмлють васъ, — ишедше оттуда на распутья его, рцѣте: «И прахъ, прилепшихъ и насъ³⁾ от[ъ] града вашего ногамъ вашихъ⁴⁾, оттрясаемъ на вы». Гл[агол]ю вамъ, яко содомляном ѿ д[ъ]нѣ⁵⁾ отрадѣи

¹⁾ μὴ εὑρίψετε (Лука V, 19). ²⁾ ἀναβάντες

³⁾ Чит. «у насъ», або «на насъ».

⁴⁾ Чит. «нашихъ».

⁵⁾ = содомляномъ тѣ днь.

будет[ъ], неже граду тому. Горе тобѣ, Хорязинъ! горе тобѣ, Вифсаидо! яко, аще в Сидонѣ и в Турѣ быша были силы, бывшая в тобѣ, преже въ власяници и попелѣ сѣдяща по-каялися быша! [Лука X, 8-13].

[л. 94 об.]. «Гл[агол]ю вамъ, яко тако радость будетъ на н[е]б[е]си о единомъ грѣшници кающимся, неже о 9-де-сятъ и о девяти праведникъ, иже не требуютъ покаяния... Тако, гл[агол]ю вамъ, радость бываетъ предъ анг[е]лы Б[о-ж]ии о единомъ грѣшници кающимся». (Лука XV, 7).

[л. 110]. Еше же имаше единого с[ы]на възлюбленаго своего послати, і того к нимъ посла послѣже, гл[агол]я: «Усрамляются с[ы]на моего». Они же тяжатели, видѣвше идуща, к собѣ рекоша, яко «се есть наслѣдникъ грядетъ! Оубиимы і, — и наше будетъ причастье». Имше ѣ, оубиша ѣ и извергоша ѣ вонъ из винограда. Что оубо створить имъ г[осподи]нъ винограда? Придетъ и погубить я, и дастъ виноградъ инѣмъ. (Марк. XII).

[л. 137 об.]. И, вѣставъ с вечера, положи ризы своя. Приямъ леонтий, препоясая имъ, потомъ воля воду во оумы-валницу и начатъ оумывати възѣ оученикомъ и отирати леонтиємъ, имже бѣ препоясанъ... [л. 138] Егда же оумыи нозѣ ихъ и приять ризы своя и възлегъ, пакы рече имъ: «Вѣсте ли, что створихъ вы?... Аще оубо азъ оумыхъ ваші нози, г[осподи]нъ и оуч[и]т[е]ль, — і вы должни есте другъ другу оумывати нозѣ». (Іоан. XIII).

[л. 143 об.].¹⁾ «Егда же придетъ Параклитъ, егоже Азъ пошлю вамъ от[ъ] От[ъ]ца, д[у]хъ истинный, и [л. 144] же от[ъ] От[ъ]ца исходитъ, и-тѣ свѣдѣтельствуетъ о Мнѣ. И вы свѣдѣтельствуете, яко искони со Мною есте. Си гл[агол]ахъ вамъ, да не облазнитесь. От[ъ] сонмищъ ижженуть вы, — но приде година, да всякъ, иже оубѣетъ вы, мнитъ ся службу приносить Б[ог]у». (Іоан. XVI).

[л. 147]. Симонъ же Петръ, имыи ножъ, извлече ѣ і оудари раба архиерѣсва и оурѣза ему оухо десное; бѣ же имя рабу тому Малхъ. Р[ече] же Іс[ус]ъ Петрови: «Вонзи

¹⁾ Пор. выше, л. 10 об.

ножь свои в ножни, — ци в капи¹⁾: — чашю, юже ми дасть О[ть]ць, не имам ли пити ся?...» Слуги юдѣйскыя яша Іс[ус]а і связаша ї и ведоша ї ко Анену первѣи. Бѣ бо тесть Каиѣфѣ, иже бѣ архіерѣи лѣту тому... По Іс[ус]ѣ же идяше Симонъ Петрѣ и другии оученикѣ, и тѣ же знаемъ бѣ архіерѣеви. (Лозн, XVШ).

[л. 151 об.]. Бѣ же година третья, егда распяша ї... И мимоходящеи хуляхуть ї, покивающе главами своими і гл[аголю]ще: «Ово! Разаряя ц[ѣ]рк[л]ѣвь Б[ож]ию и тремі д[ѣ]льнми съзидаѣ, исп[а]си себе и слѣзи со кр[ѣ]ста!» Тако же архіерѣи, ругающеся другъ къ дру[л. 152]гу, с книжники гл[агол]аху: «Ины сп[а]се, — себе ли не може спасти?»²⁾.

XI.

Грамоти XIV-го та XV-го вв.

Безпосередньо з первописів або з фотографічних знімків значну частину старо-українських грамот XIV та XV вв. видано в «Української граматики» А. Кримського (М. 1908) та ще більше у збірниці В. Розова: «Южно-русская грамоты» (К. 1917). З деякими читаннями В. Розова абсолютно не можна погодитися³⁾.

I. а) Перемиська купча грамота 1359-го р. на дідицтво Ганни Радивонкової.

(вид. В. Розов: «Южно-русская грамоты», 1917, ст. 10).

Въ лѣто шеститисящное шистьдесятъ семое купилъ панъ Петрашъ дѣдицтво в Анѣны Радивонъковоѣ: дѣднину ес и вотнину, што по нюи о[ть]ць далъ. Ана продала Петрашкови Радѣцьковскому свою дѣднину и вотнину оу вѣки и дѣтемъ его: полъ става ісо млиномъ и съ корѣчмою и землею и съ з дворици и со веѣмъ, што коли о[ть]ца еѣ

¹⁾ Βάλε τὴν μάχαιράν σου εἰς τὴν θύκην (Івана XVШ. 11).

Слова: «ци в капи» не мають собі еквівалента в грецькому тексті, а являються вставною слов'янською глоскою для слов'янських-таки слів: «в ножни» (себто «въ ножниѣ» або «въ ножны»).

²⁾ ἐαυτὸν οὐ δύναται σῶσαι (Марк, XV, 31).

³⁾ От, напр., у своїй грамоті № 2 (ст. 3) д. Розов друкує: «чалъ есмъ нѣзы на Диѣстрѣ» (зам. «и ѣзы»), «а ту не надобѣ ни-диному Чанковцю собѣ ѣ зачин[и]ти» (зам. «ѣза чин[и]ти»). Або, знов, у тій самій грамоті: «а по путь Польдѣгаецьскыи» (зам. «по путь по Пдѣгаецьскыи»), хоч буква п (а не л) читається в первописі зовсім виразно.

прислушало. А в то не надобѣ оуступатися ни оунукумѣ сѣ, ни племеню еѣ. А купилъ панъ Петрашъ за сорокѣ гривень. А на то послуси: панъ староста рускоѣ земли Ота Пилецкий, воевода Цтиборъ, писаръ Яшко; а се земляне: панъ Ходько Быбельский, Кадолѣфовичъ Друздѣ, Иванѣко Полѣпричичъ, Богданъ Тивунъ, Щепанъ Волошинъ Риботицкий, Олефѣрько судья, панъ воитъ перемышльский, Канѣтуръ из Угоръ гостъ, панъ Гутарѣтъ, Костъ Соковичъ, Ганъ Кѣраховичъ. А питъ могоричъ оу Быбицкого оу дому за копу грошии. А писалъ грамоту писаръ пана старостынъ дѣякъ изъ Болестрашичъ, именемъ Дѣячковицъ. А при томъ былъ попо Печѣреский Петрѣ, а корѣчмитъ Олехновичъ Семенъ. Оу вѣки вѣкомъ. Аминъ.

б) Перемиська купча грамота 1366 р. на Шульжичівське дідицтво.

(вид. В. Розов: «Южно-р. грамоты», К. 1917, ст. 12).

Во имя О[ть]ца и С[ы]на, с[вя]т[о]го Д[у]ха. Подъ лѣтомъ Б[о]жѣя нарождѣнья тисячею триесотѣ шистьцятото шестого коупилъ панъ Петрѣ Радѣцьковский дѣдицтво Пнеколѣтъ оу Шульжичювь: оу Хлипля и оу брата его Захарѣ и оу ехъ дѣтии, со веѣмъ оуездомъ того села и съчемъ и с колодяземъ и съ лѣсомъ и з бортьми и с ветети за рѣкою и съ сѣножатями и землею того села за сто гривень вѣснихъ. А продали и оуздали ему добровоулно и оу вѣки дѣтемъ его передъ паномъ Пилецкимъ, старостою Роускоѣ земли. А оу ставу Радивоунѣковѣ ловити сѣтью ему добровоулно. А на то послуси: вл[ад]ѣ[й]ка Ларивунъ ис кри[лошаны] перемышльский и печать его, панъ Петрѣ Ивановичъ и печать его, панъ Ходько Быбельский и печать его, Стецко Лоевичъ ис Ходькомъ братомъ свосемъ и печать ею панъ Навоун Стояньский, панъ Навойко Насяновъ братъ¹⁾, Дмитрѣ Матѣфѣевичъ, панъ Нѣвѣступъ Столпувский и братъ его Фаниславъ, панъ Лѣсота, Друздѣ Кадолѣфовичъ, Васько Кузмичъ, панъ Яшко писаръ Крукиницкий, Осташко Потрутовичъ и с[ы]н[о]мъ ис Петромъ, панъ Стиборъ,

¹⁾ чи не Насяновъ?

Ходько Ягольниковичъ и печать его, Осташко Соульскии, Богданъ Тивунъ, воитъ перемышльскии ис мѣстичи, панъ Ожегъ Солнячковичъ Глѣбъбѣко и братъ его Костько, Бѣзна, соудья Орефѣрько, вл[а]д[ы]ч[и]нъ тивунъ Иванъко Губка. А питъ могоричъ оу Анѣдрѣка оу дому Лисого за двѣ гривнѣ вѣснии: меду за гривну, а пива за гривну. А писалъ привилѣе се поповичъ Болестрашицкии именемъ Деячковицъ Василювъ с[ы]нъ поповъ Кость, пружвищемъ Сорочичъ.

в) Перемиська продажна грамота 1378 р. між Хонькою Васьковою та протодіаконом Ів. Губкою.

(вид. А. Кримський: «Укр. грамматика» ст. 420б; пор. Розов, ст. 25).

Во имя О[т]ця и С[ы]на и с[в]я[т]о[г]о Д[у]ха, аминь. Б[о]жью м[и]л[ос]т[и]ю и добрыхъ людий прѣзнью исталася торгвля межи добрыми людми, межи бояры и межи крилошаны с[в]я[т]о[г]о Ивана, аже пани Хонька, Васковая Дядьковича жена, изъ дѣтьми своими: ис пани Просинѣю и зятемъ своимъ ис паномъ Ивашкомъ Данѣславичемъ и си внучаты своими и со всѣмъ племенемъ своимъ доброю волею своею и добрымъ оумышлѣниемъ своимъ, а некоторою силою, но сама то вчинила, безо лѣсти и безъ хитрости, продала естъ тотъ мунастырь за 20 гривенъ серебра вѣсного, именемъ Иванови Губцѣ, протодіаконови с[в]я[т]о[г]о Ивана, и его брату, Ходорови, и дѣтемъ ехъ. А Иванъ [Губъка ис своимъ]¹⁾ братомъ купилъ естъ тотъ мунастырь, именемъ Калениковъ, ц[ерк]о[в]ѣ с[в]я[т]о[г]о Б[о]городици Оуспѣнѣ Причистоѣ, изъ бл[а]г[о]с[ло]влѣниемъ пискуча Ларивона. А купилъ естъ Иванъ Губъка изъ братомъ своимъ на вѣки ико с[в]я[т]о[г]о Іо[а]ну еп[ископ]и[и], к селу Гнѣвновчи. Дали 15 гривенъ серебра вѣсного, а Губка далъ шпобу свою куничюю, дорогимъ сукномъ брунатнымъ пошита, за 5 гривенъ пани Хоньци; и еще ва дали 12 лисици пани Хоньци и еѣ зятеви Ивашкови и дѣтемъ еѣ. А про то та пани Хонька и с[в]я[т]о[г]о своимъ зятемъ и своимъ со всѣмъ

¹⁾ Ці три слова дуже затерті, і не можна ручитися, чи точно я їх прочитав.

племенемъ оуздада естъ тотъ мунастырь Калениковъ Иванови Губцѣ и его брату Ходорови на вѣки и дѣтемъ ехъ со всѣмъ обѣздомъ и со всѣми границями и землею и сѣножатями и зъ ганми и зъ дубровами и з бортьми и з болоты и съ рѣками и со млиномъ и сичемъ и с колодяземъ и с ловици и съ всѣми оужитки, яко из вѣка вѣчного слухало к тому мунастыреви. А тому мунастыреви не отлучатися от[ъ] с[в]я[т]о[г]о Ивана оу вѣки: хто коли его купилъ, тому слухати къ с[в]я[т]о[г]о Ивану. А при томъ оуздаванѣ были бояре земляне: панъ Ходько Быбельскии со двѣма с[ы]нма: Андрѣико и Васко, панъ Глѣбъ Дворъскович[ъ]¹⁾ со двѣма с[ы]нма: Ванько а Лехно, панъ Ивашко Дроздъ, панъ Васко Кузмичъ, панъ Михайло Потрутовичъ, панъ Гаврилъко Дробышевичъ со двѣма с[ы]нма, Сеньковича два: Михайло и Ивашко, Стецко Гдешницкии²⁾, Игнатко Черневич[ъ], попъ Микулиньскии Федуть, а другии попъ Безмездницькии Кость, попъ Тепяковичъ Яковъ, Нестюръ Цепаревичъ. А питъ моричъ [sic] в Олеша оу дому за полъ гривны грошювъ. А писалъ грамоту Костько дякъ Болестрашицкии по Б[о]жьюмъ нарожѣнѣ тысячу лѣт и 300 лѣт и 70 лѣт и осмое лѣто.

г) Зудечівська розгранична грамота 1413 року.

(Вид. В. Розов: «Южно-русс. грамоты», ст. 82-84).

Во имя Отца и С[ы]на и с[в]я[т]о[г]о Д[у]ха, амин[ъ]. Мы, князь[ъ] Федоръ Любортович, чинимо то знаменито сим своим листомъ каждомуу добромуу, кто коли на нь оузрит, или оуслышитъ его чтоучи, кому его боудет потребизна, и нынѣшнимъ и потомъ боудоущимъ, — аже приида пред насъ и пред паны пан Ивашко Дѣдошицкии Милѣичичъ жаловаль и позваль пан[а] Татомира Балицког[о], аже емоу побралъ пани Татомиръ вепрѣ оу Черномъ Лѣсѣ коло Тоурьи оу Баины и поораль емоу поле и покосиль и доубровы черееъ границу. А мы емоу право дали с ним; пан Ивашко Дѣдошицкии положиль свои листы граничныи пред нами и пред

¹⁾ може бути, «Дворъскович[ъ]». Нечитко.

²⁾ З першого погляду хочеться читати: «Вдешницкии».

паны; пан Татомиръ Балицкий приганилъ листом пан Ивашковым Дѣдошицко[о], иже соуть листове неправи, фалшевни. Право такъ нашло: пан Ивашко Дѣдошицкий имаєть очистити листы свои — пан Ивашко Дѣдошицкий не могъ очистити листовъ своихъ. Право такъ нашло: ажъ пан Ивашковы листи оуморени на вѣкы, ажъ не имаєть ими оуспоминатися, ани его ближнии. Право такъ нашло: имають оуказати свою границу старци обьчими. Мы есмо выслали нашего оурядника — пан[а] Ленка, старостоу зоудечевско[о] на тоу-то границу. Пан Ивашко Дѣдошицкий поставил старцѣ обьчий, пан Татомиръ поставилъ (!) старцѣ о бьчий. Тоти старци егодилися с обою стороною на одно слово: ызнали, оуказали староую границу и врочища межи Дѣдошичи и межи Баличи. Стали оу Великого Крихова, где переходитъ дорога зоудечевская подлѣ Оузножи¹⁾ поперек доубровы к Нечачю лѣсови и подлѣ лѣса горѣ и подлѣ доубровы горѣ до Лѣсоцкои дороги, котрая идетъ и Зоудечева до Долины, — тою дорогою поперек лѣса и поперек потока Нечача. Тою-жъ дорогою зоудечевскою къ Котешеву къ бортному доубью. От бортного доубья поперек доубровы к могылкам. От могылок поперек рѣки Соукиля к дорожѣ, котрая дорога идетъ изъ Дѣдочичъ до Баличъ, поперекъ дороги к Теплици къ Грибович доловъ Теплицю до рѣки до Свѣчѣ. От оустья Теплицѣ Грибович поперек рѣки Свѣчѣ и поперек поля к Черному Лѣсоу к потоку к Лоужешевѣ, где оупадоуетъ в ню, оустьемъ поток Волоуевъ поперек потока Лужешева горѣ потоком Волоуевом лѣсом к потоку Дрыжани. Поперек потока Дрыжани лѣсом к оустью Солотвинѣ оу рѣкоу Тоурью. Поперек рѣки Тоурьи, горѣ Солотвиною потоком, поперек лѣса Черного къ сѣлцѣ. Звыше тыхъ врочищъ лѣсъ и поле и доубровы — то ес[ть] Дѣдошицкое; изниже тыхъ врочищъ: лѣсъ и Балина, вокно солное, и поле и доубровы — то ес[ть] Балицкое. Пан Татомиръ Балицкий довель своихъ границъ и зыскалъ по тоты врочища старци обьчими; и на то помочное далъ, а мы есмо взяли. А при том были свѣдци: пан Лешко ста-

¹⁾ У Розова перше читання — «оузаюжи».

роста, пан Задеревецкий Дмитрь, пан Сенко Процевич, пан Малофѣи, пан Драгомиръ, пан Манко Ардевови¹⁾, пан Прокопъ Няневич, иныхъ досєть при том было добрыхъ. А мы есмо на то свои лис[т] далі и печать свою привѣсили паноу Татомирови Балицкому на потвержение тыхъ границъ и врочищъ. А то ея дѣяло в нашем дворѣ въ Зоудечевѣ, на д[е]нѣ с[в]я[т]о[го] м[оу]ч[е]н[и]ка Остафия под лѣты р[о]ж[е]ства Х[ри]с[то]ва 1000 лѣтъ 263 лѣта.

II. Політичні грамоти буковинсько-молдавських господарів.

а) Львівська присяга 1436 р. од господаря Іллі королєві польському Владиславові III Варненчикові.

(Вид. В. Уляницький: «Матеріали для історії взаємнихъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи и Турціи въ XIV-XVI в. в.» — в Моск. «Чтеніяхъ» 1887, ст. 49). Букви «ѣ» та «я» часто у буковинців плуталися.

Мы, Іліа воевода, господаръ зѣмли молдавскихъ, знаменито чинимъ оурѣдомъ того листа оусимъ, комужъ еєь потребизна, нинѣшнимъ и потомъ будущимъ, како намисковъ напихъ наслідуючи, оу добротѣ обѣтницъ ихъ вѣрою до-стоинною и оуставичною жадливостію исним случити²⁾ наіяснѣишему княжати пану Владиславоу, полєкому крѣ-лювы, литовєскому князу наивышему, рускому дидичю и иныхъ многихъ зѣмли господарю, пану нашему м[и]л[о]стивому, и его намѣсткомъ, коруни кролевєства полєкого, ко безъпечною вири ч[и]стоу и уставичной службѣ завѣзати хотѣчи тому иєному пану нашему м[и]л[о]стивому, пану Владиславоу-кролевю и его с[в]я[т]ои корони того иєного кролевєства полєкого, и его намѣсткомъ, — оучера тоу у Левовы посполу сѣ въєєю радою нашею, ритерми, бояре и панєтви, и з города, мѣсти, землѣми подданными, и каждого етадла а-любо рѣду намъ подданными людми, вири правои голдѣ презъ оурѣдъ присѣги тыми слови, доткнувшиє с[в]я[т]ого крижа и древа Б[о]жїа: «Іа, Іліа, воевода-господаръ зѣмли молдавєской, присѣгаю и обицуюєя вѣрно без лѣти и без хитрости освичености вашеи корони кролевєства вашего полєскои, и его намѣсткомъ сѣ въєѣми землѣми и людми моими виру ч[и]стєу. И вѣренъ хочю быти. Тако ми Богъ помози

¹⁾ чит. «Ардеович». ²⁾ Чи не «служити»?

и с[в]я[та]а достойная пан[н]а Маріа и оуеи с[в]я[т]и, и тотъ с[в]я[т]и крижъ хвалебни въ всей покори и почестности. Учинили есми къ сеи службѣ тому иному пану нашему м[и]л[о]стивому пану Владиславу-королеви и корони королевства полского и его намѣсткомъ, колко кротъ будетъ потребна на вѣки-вѣчныя часы, съ вѣсѣю нашею моцію и радю, ростропни, добровольно ся завѣзуючи, обидуючи и слобуючи тако за насъ, и за оуеи наши дѣти и подданныи, — иже годѣ прѣдреченныи службы и обѣтници нашей под чѣстію и вѣроую вѣрни и оуставичне заоужды на вѣки безъ отмовы и безъ противляни къ воли того иного пана нашего м[и]л[о]стивого кролѣ полского и корони и его намѣсткомъ на каждыи часъ ховати, съ вѣсѣю полностію бачити, противъ каждому неприіателю а-любю неприіателемъ ихъ приклонити помочи, и помочи парсуни нашей съ вѣсѣю силою людii нашихъ колко кротъ где коли будетъ потребна чинити. А николи не хочемъ быти оу ради смолвы свѣтію чересъ ся, а-любю чересъ кого иного. А-любю иныи-где бы коли того иного пана нашего наим[и]л[о]стивого кролѣ полского и коруны его намѣсткомъ лихою оуволотетство ражено, а-любю молвено, — и овшемъ мили: зъ ихъ оуеихъ противныхъ речіи, которы бы коли ку нашей знаемости пришли, оуставичнии обмыслати и выстеречи, а николи инъшого собѣ пана мимо прѣдреченного наіаснѣшого пана м[и]л[о]стивого Владислава-кролѣ и его коруны королевства полского искати и выбирати. И его намѣсткомъ и къ оуеимъ нашимъ нас и наше подданныи нинишнимъ и потомъ будущи завѣзуючи оучинити и полнити тотъ истинныи годѣ и службу напрѣдъ выписаную чинити бачити. Оурѣдомъ того листа нашего пичать наша ес, привишена. Писано въ Ливовѣ, у срѣд[у] по Въздвигеніе ч[е]стнаго креста. в лѣт 6944 сеп. 19.

б) Постанова Петра-воеводи й боярьскої ради 1456 р. про виплату данини туркам (султанові Мехеммедові II).

(Вид. В. Уляницький, ст. 86).

Мы, Петръ воевода, з Божією милостію господаръ земли молдавской, с паны радю нашею молдавской, а и съ нашимъ митрополитомъ киръ-Феохтистомъ, и съ всеми

паны отъ велика даже и до мала, радили есмы и много подумали межъ собою о утишеніи и погибели земли нашей, щожъ съ уеихъ сторонъ имаемъ, а наибулше — отъ турковъ, иже набрали и берутъ по кулкосъ разовъ и просятъ у насъ даны: двѣ тисѣчи угорскихъ златъ. Ино мы недужъ быхомъ дати еи, а боронитисѣ намъ — никакъ, занужъ помочъ и подпоры жадной не имаемъ ни-отколѣ, какъ предци наши имѣли. А не давши имъ, сами собѣ возмутъ, какъ и до-туль брали — жоны и дѣти братей нашихъ. Того-дилъ радили есмы уеи посполу поднѣти собѣ неволю, какъ мочи-имемъ, и похилити соби голову тому поганству: наити и дати имъ, на що мочи-имемъ ихъ упросити, докулъ ачеи сѣ Богъ милы смилуетъ, абыхомъ тижъ могли отъ Бога помочъ имѣти и стороны свои наити, какъ и наши предци имѣли. Протожъ, урадивши то, уеи посполу просили есмы нашего болѣрина пана Михаила-логоета, абы пошелъ до турковъ поднѣти нашу тѣготу, узѣвши Бога на помочъ, и учинити намъ миръ, какъ бы наша землѣ не гибла дале. Мочи-имет ли ниже-що, так и добро! а пакъ ли не мочи-иметъ съ того епросити, а вынѣти, тогди дати и тотъ двѣ тисѣчи златъ угорскихъ, абы намъ упокои был, абы землѣ наша дале не гибла. И слобили есмы и слобуемъ с симъ нашимъ листомъ пану Михаилу-логоету, абыхомъ не спустили жаднаа слова на него николи, аны бы пакъ могль никто на него речи, аже онъ тои даны учинилъ, — занужъ мы его уеи посполу послали, — и тоту данъ дати по нашей неволи. И на то листъ нашъ дали есмы пану Михаилу-логоету исъ уеими нашими паны и радю молдавскою подъ нашу печать и подъ печати уеихъ боярь нашихъ, абы онъ съ усимъ сердцемъ нашего упокою длѣ ходилъ. А панове наши по имену: а наипервы митрополита нашего киръ-Феохтиста, а пана Братула, пана Думы Браевича, пана Лазора, пана Станчула, пана Маноило, панъ Иванъ Балчанъ, панъ Оана Пынтече, панъ Козма Шандровичъ, панъ Ходко Щиборъ дворникъ, панъ Петръ прѣкалабъ, панъ Петръ логоетъ, панъ Ходко Крецевичъ, пан Моика и братъ его панъ Тоадеръ, панъ Гоянъ, панъ Косте Орышъ, панъ,

Косте Дановичъ, панъ Шендрика Толочка, панъ Лазя Питикъ, панъ Андрушко, панъ Іонъ Бучумъ, панъ Миккраль дворникъ, панъ Тоадеръ Дулчевичъ, панъ Михуль Старостичъ, панъ Сина Хотинскы, панъ Болбосъ постелникъ, панъ Романъ Худичъ, панъ Іацко Худичъ, панъ Івашко Хринковичъ, панъ Ілѣ вистіарникъ, панъ Васко Левичъ, панъ Хринко Левичъ, панъ Данчуль Кнѣжчинъ, панъ Нягкымпанъ, панъ Івашко Устекли, панъ Драгославъ, панъ Негои и братъ его панъ Братуль, панъ Еремиа, панъ Порка, панъ Езерянъ комисъ, панъ Михуль столникъ, панъ Гангудъ спатаръ, панъ Негрилъ дворникъ, панъ Дракоше чашникъ, панъ Зяяко, панъ Дума Микачъ, панъ Дума Галбинъ, панъ Косте Цоличъ, панъ Петръ Срѣвескулъ, панъ Микулъ спатара и панъ Журжолѣнцѣ, и наши писари: панъ Тоадеръ Проданъ и панъ Добруль и панъ Крѣтѣ и панъ Вулпашъ и панъ Сольманъ и ины усы. А Стецко писалъ у Васлуи. Въ лѣто 6964.

в) Стефан воевода 1473 р. надає землю монастиреві на Молдавиці.

(Оригінал у виыгозбірні Української Академії Наук).

† М[и]л[ос]тію Б[о]жією ми, Стефан воевода г[ос]п[од]аръ [земли молдавской знамени]то чинимъ ис сѣмъ нашимъ листомъ вѣсѣмъ, кто на-нѣ вѣзрит или его чтучи оуслышитъ, оже бл[а]гопроизволи г[ос]п[од]арств[о] ми нашимъ благимъ произволеніємъ и свѣтлимъ и чистимъ срѣцемъ и от вѣсея нашея доброя волея и от Б[ог]а помощія, яко да оутвѣдимъ и оукрѣпимъ нашъ монастирь от Молдавица, идеже естъ храмъ с[в]я[т]а[го] Благовещенія и где естъ игумень, нашъ молебникъ, попа-Анастасіе. И оучинили есмо въ зад[о]ушїе и за спасеніе родителей нашихъ и за наше здравіе и за здравіе детей нашихъ, и дали и потвѣрили есмо тому свѣтому нашему монастирю от Молдавица, оу нашея земли у молдавской, села на имѣ Сингурѣни, що соуть у волости Киглячю и Пояна Брумарева, съ крѣнипами, — на имѣ крѣницамъ: крѣница Берестова и два крѣници у верха Сухон, и една пасика, где была пасика Брумарева, и на Прутѣ едно озеро на имѣ

Блисчѣтул исъ блисче целомъ малымъ езеромъ, и выше озера Блисчатула другое озеро на имѣ Будоселе, и другое озерце Секриюль, и една грѣла, що естъ оу углу Прута и оупадаєть оу озера, и една грѣла, що сѣ зоветъ грѣла Булхакова, и другая грѣла, що виходить изъ озера долу до мосту, и едно село оу грѣли Гѣтури на имѣ Блѣцаціи. И такожде, ре, оусталь Івашко Армѣвич прѣд нами и пряд усими нашими бояры по своей доброй воли и даль с[в]ятому монастирю нашему от Молдавица половина села — от Остѣпчаъ вышнюю част[ь], где был Остапковъ тѣман[ь] оу Туріи у волости Яскои. Ино ми, видѣвши е[с]то доброе произволеніе и дааніе, а ми такожде, ре, есмо дали и потвѣрили с[в]ятому монастирю нашему от Молдавица тую половину села — от Остѣпчаъ вышнюю част[ь], где был Остапковъ тѣман[ь] у Туріи у волости Яскои. Тое вѣсе вышписанное да ест[ь] от нас оурикъ исъ вѣсѣмъ доходомъ с[в]ятому монастирю нашему от Молдавица, и да ест[ь] непоорушанно николи же, на вѣки вѣчныя. А хотаръ тимъ селомъ вышписаннымъ — да естъ от оуеихъ сторонъ по старому хотарю, куда извѣка оживали. А на то ест[ь] вѣра г[ос]п[од]арств[о] ми — вышписанныи Стефан воевода, — и прѣвѣзлюбленныхъ дѣтей г[ос]п[од]арств[о] ми — Александра и Петра. И вѣра боярь нашихъ: вѣра пана Станчула и с[ы]на его пана Мырз[и]чя. Вѣра пана Влавула и с[ы]на его пана Думы, старостѣ хотинскіи. Вѣра пана Боди дворника. Вѣра пана Збіяри. Вѣра пана Лука и пана Блѣка, прѣкалаби Белоградскы. Вѣра пана Няг[у]я и пана Івашка, прѣкалаби Келіескы. Вѣра пана Арбуре, прѣкалабъ Немецкскы. Вѣра пана Фети Новоградского. Вѣра пана Гангура Орх...кого. Вѣра пана Пашка. Вѣра пана Бухти. Вѣра пана Івана Чокрѣли. Вѣра пана Петрика Якимовичъ. Вѣра пана Яцка Худичъ. Вѣра пана Івашка Хринковичъ. Вѣра пана Врѣничана-спатаръ. Вѣра пана Юги вистіарника. Вѣра пана Юги постелника. Вѣра пана Дажбога чашника. Вѣра пана Тома столника. Вѣра пана Или хурумиса. И вѣра вѣсѣхъ боярь нашихъ молдавскихъ, великихъ и малыхъ. А по нашемъ животѣ кто будет господаръ на-

шеи земли, от дѣтей нашихъ или от нашего роду, или будь-кого Б[ог]ъ избере, господаремъ быти нашей земли молдавской, тотъ аби не порушилъ нашего даанія, зануже есми дали и потвѣрили с[в]ятому монастирю нашему от Молдавици въ задуже и за спасеніе родителіи нашихъ и за наше здравіе и за здравіе дѣтей нашихъ, яко и выше пишемъ. А на болшею крѣпость и поутвѣрженіе тому вѣсему виписанному велѣли есми нашему вѣрному пану Томѣ логофету писати и нашу печать привѣсити к сему нашему листу. Писа[ніе?] Андренка оу Сучѣвѣ в лѣт 6981 м[ѣся]ца ген[варя] 8 д[е]нѣ.

На печати витиснуто: «*Св. Стефанъ воевода, господар земли Молдавской. Печать.*»

III. Князівські грамоти з Київщини.

а) Кн. Семен Олелькович 1459 р. в Прилуці надає землю Єремі Шашкові.

Друкуються за рукописним факсимільним знятком, що колись був переховувався у київській Археографічній Комісії, а потім кудись зник і вважався був за пропавший. Знайшовся він серед паперів покійного Житецького і належить тепер Українській Академії Наук. На конверті зроблено напис (по рукою П. Г. Житецького): «Подлинникъ въ Б-ѣ Крестинскихъ въ Варшавѣ». Досі не було жадних увазівок, де мав-би знаходитися оригінал.

Мы, кн[язь] Семенъ Александрович великог[о] князства своег[о] киевского, ознаймуемо сѣм листом нашим, хто бы на него посмотрити любо чтучи его слухати будет хотѣв, кому бы того вѣдати потреба, — иж мы деи, змиловавшись над слугою нашим, урожоним Єремиею Шашком, которой намъ великіе услуги свое и коштом немалым отдает, про то, нагорожаючи ему самому, жонѣ и потомству его, при всей отчизнѣ и дидизнѣ его землею и при вѣхъ городищех и урочищах его zostавую и сим листом моимъ надаю, которых продкове его от продковъ моихъ спокоине держали и оных заживали: городища, селища и урочища з рѣками и рѣчками и з ихъ прилеглостями, каждое до себе широкость мающие. Городище Тимолов из лѣсомъ Гнилецкимъ, Томиловомъ, Печенѣжкомъ, Ключевомъ, Бугаевомъ и иншими лесами и лесками и землями своею широкою, какъ

се они мают. Городище из [ле]сам[и] Драгушовскими и зо всею землею над рекою Русавою; по обохъ сторонахъ тое реки земля лежащая, какъ се продкове в широкости и долгости з дубровами, сеножатми и речками малими, в Русаву впадающими. И какъ тая Русава сама в себе рѣкою идетъ и в Днѣстръ упадаетъ, — с тоєю рѣкою Русавою и широкою землею. Такъ же городища над рекою Кусницею из головою Кусници и Кусничкою зо вѣми ихъ полями, сеножатми, дубровами и ихъ принадлежностью. До того, иншіе городища и урочища над рѣчкою Каменицею и от верховины ее, которая впадаетъ в Днѣстръ: з обудвухъ сторонъ тое рѣчки Каменицы землю держати маеть по самую Сухую Каменицу, с подоиминами тамътого мѣся по рѣчку Рашковку, которая в Днѣстръ впадаетъ, и з ними городищами, и ихъ широкою и долгостою землею, и изъ стѣнками и ярами, долинами, понадъ Нестромъ и въ поляхъ будущими, — зо вѣмъ тымъ, какъ продкове его дръжанья и уживанья свои мѣли а повинность и службу продкомъ нашимъ отдавали и намъ отдають. При чомъ всею, его самого, жону, дети и на потомъ будущіе исчадки его при томъ всею zostавую и мѣти хочу, какъ продкове его заживали, шобы и унѣ тое отчизни и дидизни свое заживалъ и по немъ счадки его. На што и листъ нашъ с притисненіемъ и завишеніемъ печати нашей дали есмо. Писанъ на Прилуце, за Днепромъ, іюнь 12 ден[ъ] в лѣто 6967.

б) Київська княгиня Настася 1459 р. надає землю Лаврі.

(У москов. Рум'янц. Музеї, в Мухомівській колекції; Розов, ст. 174).

М[и]м[о]стию (sic) Б[о]жию мы, кн[язи]ни Олескандова (sic) Настася киевская, подумавши есмо с нашими дѣтми: съ кн[яз]з[е]мъ Семеном Александровичем и съ кн[яз]з[е]мъ Михаилом Александровичем, и с нашим о[т]цем анхимандритом печерским Николю, и с нашею вѣрною радою, со князми и с паны. Придали есмо у дом с[в]я[т]ыя Тро[и]ци к монастирю Сергиеву двѣ волости наших: Передол а Почя-

под¹⁾ со веѣми приселки и со веѣми пошлинами и с людми, што издавна к тым волостем прислушали и к тым приселком, и съ землями и з водами, с озери и с рѣками, и с рѣчками, и с потоки, и з бобровыми гоны, и с полми, и съ сѣнождами (sic), и с лѣсы, и з дубровами, и ещ-чамы²⁾. А то дали есмо у дом с[в]я[т]ѣи Тро[и]ци на пмят (sic) родителем н[а]шимъ с-ѣтцом прао[т]цем, а нам на здорове, кого Бог при животѣ подрѣжит, а по животѣ так же на пмят (sic). А дали есмя вѣчно, непорухомо. А хто сєи наш листъ порушит и в наше придане имет ся уступати, тот ся с нами розсудит пред живоначалною Тро[и]цею. А на лѣнпшии справедливости (sic) к сему нашему листу печат н[а]шу привѣсили. Дана у Києвѣ, в лѣто 6010 семое индик[т] 7.

XII

Зажидовіла література.

єресъ жидовинників зародилася в Києві, а як поїхав князювати до Новгороду київський князь Михайло Олелькович 1471 р. і взяв із собою київського вченого жиди Схарію (мабуть як лікаря), то через того Схарію розповсюдился єресъ у Новгороді. Звідти, знов, перекинулася вона й на Москву. Це—тим паче, що з вел. князівства Литовського наїхали до Великої Русі ще й інші жиди-місіонери, як, от, Йосип-Шмойло Скарявий та Мусій Хануш. Через таку історію зажидовілої єреси ми декотрі важливі її рукописи знаходимо тепер аж у північних великоруських книгозбірниках.

а) 3 „махазорних“ псалмів Хведора-жидовина.

Хведір-жидовин приїхав до Московщини передше од Схарії та й охрестився там не пізній од 1461 р., а за часів митрополита Пилипа (1464-1473) переклав він жидівського богослужбового молитовника „Махазор“ під титулом „Псалтирь“. Чи схилився він до Схаріїної єреси, важко сказати, але жидовинникам його переклад таки придався. Безперечно, що саме одю „Псалтирь“ має на думці архієп. новг. Геннадій, коли пише 1489 р., що „жидова єретическое предание держать — псалмы Давидови или пророчества не провращени“ (Тільки-ж Геннадій не тямив

¹⁾ Кінцеве д (надстрічне) — не певне.

²⁾ = „св. евангеліями“. (Надстрічна) буква м скидається на а.

догадатися, що джерелом цих „исповращенных“ псалмів³⁾ був Махазор, і йому думалося, що всяке таке исалтирие „исповращение“ поробили давні єретики Акила, Симмах і Теодотіон, відомі для Геннадія коли не своїми писаннями, то хоч своїми іменнями). Повне друковане видання, з рукопису Кирило-Білозерського монастиря 1482 р., дав М. Н. Сперанський: „Псалтирь Θεодора-еврея“ М. 1907.

л. 258. Бл[а]го[с]ло[в]и д[у]ше моа! Ты Г[о]с[п]од[ь] Б[о]гъ, сѣдиши съхраненъ жерху. Г[о]спод[ь] Б[о]гъ — надѣяніе мое на Него, сътворяющи свѣчи велии, зане в вѣки м[и]ш[о]сть Его. Свѣча нова на Сионѣ Ты просвѣти и смилюи и душе наша, а подобними¹⁾ боудемъ къ зоре Єг[и]п[т]у...

л. 264. Бл[а]гословенъ еси Ты Г[о]спод[ь] Б[о]гъ, сътворившии свѣтъ! Ты и Г[о]спод[ь] на томъ свѣте, и Ты Г[о]спод[ь] на свѣтъ приидеши преже сътворенія послѣ отворенія. Кто въ всяко дѣло рукоу Тво[є]ю, верхънии и сподилнии²⁾, можетъ обыскати дѣло Твое? Дѣло Твое явно, и твореніе мысли Твоея глубоки далеко искати никако...

л. 266. Знаменія Твоя и диво Твое и дѣла рукоу Твоею — и огласихъ, аже были оусты нашими, яко море полныи. И языки наши наполни, акы валы морьскыя, а губы наша, яко широта н[е]б[е]сна. Очи наши — як с[о]лнце и луна. Роуцѣ наши, яко орли под н[е]б[е]си³⁾. Позѣ наши, акы звѣри по землі скоріи. А мы не испѣемъ похвалити Тобѣ, Б[о]гъ Г[о]спод[ь] нашъ, О[т]че нашъ, бл[а]гословити имя Твое на единъ отъ тысячъ, тысяща тысячъ и тма тмами, што Ти⁴⁾ оучинилъ нашим о[т]цемъ и нам...

л. 268 об. Б[о]гъ Г[о]с[п]од[ь] первѣишии, Б[о]гъ Г[о]спод[ь] послѣдніиши. Г[л]аго[л]ъ Твой — добри, крѣпкыи до вѣка и правед[е]нъ. Ты Г[о]спод[ь] Б[о]гъ нашъ и ц[а]рь, о[т]че нашъ, искупщикъ, искупилъ отца наши...

л. 269. Бл[а]женъ мужъ, который, послушавши запо-вѣди Твоя, правду Твою и Г[л]аго[л]ъ Твой съхранитъ въ с[е]рдци своемъ. И, справды, Ты первыи и послѣдніи. Опречь Тобя ни ц[е]с[а]рь, ни искупщикъ...

л. 271 об. Радостію обрадуются н[е]б[е]с[и], весело веселится земля и вси живушчи на ней. Г[л]аго[л]ъ Твоя межю

¹⁾ = подобными. ²⁾ = сподільний, долішній.

³⁾ = подъ небесы. ⁴⁾ = Ты.

людьми ц[а]рства Б[о]гъ, Б[о]гъ ц[а]р[ю]валъ, и Б[о]гъ ц[а]рюеть, и Б[о]гъ боудеть ц[а]рствовать и до вѣкъ вѣка. Веліа м[и]лость въ с[е]рдци ч[е]л[овѣ]чѣства, а дума Г[о]спод[я] Б[о]га до вѣка крѣпко стоитъ. А мысли Его от рода и рода. Галл[ил]ѳіа!

б) З богослужебно-жидівського перекладу Старого завіту.

(У віленський Публ. Бібл., рукоп. № 262 кінця XV в., де копіст-білорус не зміг затерти ознак українського оригіналу).

З книги прор. Данила. [Розд. 1]¹⁾: В лѣто третє царствоу Игоякимовому, царю Игудиному, пришоу Навходоносору, царь Бавельскіи на Ерушалаимъ и облег ее²⁾. И выдал Господь в руку его Игоякима царя иудѣйского и нѣкои сосуды дому Божего... И рекъ царь Ашпаназу, старейшому казенниковъ своихъ, привести отъ сыновъ Израилевыхъ отъ сѣмени царьского и отъ князятъ — детей... и годовати ихъ три годы, а нѣкои отъ нихъ станутъ передъ царемъ. И было межи ними отъ сыновъ Юдаевыхъ Даниель, Хананья, Мишаель, Азарья. И подавал им боярин казенникий имяна, и далъ Даниелу — „Белтъцарь“, а Хананьи — „Шадрахъ“, а Мисаелу — „Мешахъ“, а Азарьи — „Аведникъ“. И положи Даниль на сердце свое, абы не осквернился хлѣбомъ куса царьского и виномъ питья его... И рекъ бояринъ казенникий Данилу: „Боюся я господаря своего царя, иже оуготовалъ ѣству вашу и питье ваше, — иже чому видятъ лица ваши пысны³⁾, нижѣли иныхъ дѣтей рѣвни вашои? да повиноватите голову мою царю“. И рекъ Даниль: „Покуси въже рабовъ своихъ день десять, и давали бы намъ от оного брашна, да будемъ ѣсти и воду да будемъ пити. И оукажутъ передъ тобою обличья наши и обличье оныхъ дѣтей, которые же ѣдятъ хлѣбъ куса царьского: якоже оувидиши, чини з рабы своими“. И послуухалъ ихъ к рѣчи сей и скоштовалъ ихъ день десять, а в конецъ десяти день оуказалось обличье ихъ добро, и здравы тѣломъ отъ всихъ дѣтей, которые же ѣли хлѣбъ куса царьского...

¹⁾ вид. проф. Свєєєв у московських «Чтеніяхъ» 1902.

²⁾ Назви міст — ж. р. ³⁾ = постыли.

[Розд. II]. «Се есть сон, а сказанія его речемъ предъ царемъ. Ты, царю, царь царемъ, емоужь Царь небескы царство крѣпко и твердо и честь далъ есть, а на всякомъ мѣстѣ, идѣже живутъ сынове челоувѣчєстїи и звѣри силнїи¹⁾ и птица небеснїя, вдасть в руку твою и постави тя Господь господина вѣмъ: ты еси глава златая. И по тобѣ вѣстанеть царство другое, мене тебе, еже есть серебро. И царство трїтєе есть мѣдь, еже обладаетъ всею землею. И царство четвертое есть крѣпко, яко и желѣзо»...

[Розд. III]: Тогды-жъ Нивухаднецар исполнился гнѣву, и образъ лица его змінился на Шадраха и Мѣшаха и Аведного. И рекъ нажечи печь..., повелѣ звязати Шадраха, Мѣшаха и Аведного, вкинути в печь горячу. Тогды жъ мужове сїи были звязаны въ плашохъ своихъ, въ законнипахъ своихъ, в каптурехъ своихъ и портехъ своихъ, и были вкинуты в печь огня горячего... Вышли Шадрахъ, Мѣшахъ и Аведного отъ-середы огня, и собралися велможи и надъ князи князен, и крабове, и водителиве царскыи, оглядѣли мужовъ сїихъ, ижъ не володѣлъ огонь въ тѣлѣ ихъ, и власъ главы ихъ не ополѣлъ... Отвѣчалъ Нивухаднецар и рекъ:... «Отъ мене жъ положон оуряд, ижъ всяки людъ, племя и языкъ, глаголюи хулу на бога Шадрахового и Мѣшавого и Аведного, на чясти маєтъ быти оучинен, и домъ его порохомъ маєтъ быти положон»...

З єремїіного плачу: Пути Ционовы жалобны безприходныхъ на Свиденіє²⁾. Всеи ворота ее [= Ционовы] — пусты, ерѣи ее здыхаютъ, дѣвки ее смутны, а сама — горко ея... Всеи людъ охаютъ, ищютъ хлѣба: давали костовности свои за ѣству — разволжити душу. Видь, Г[оспод]и, и смотри, ижъ была есми засромочена!... Потопталъ всихъ буинныхъ моихъ Адонаи посередъ мене, назвалъ на мене веремя помити выбранныхъ моихъ: калдоръ топталъ Адонаи дѣвчєдочѣ Игудиной! Про сїи я плачу. Око мое, око мое зниходитъ водою, ижъ отдалился отъ мене оутешитель, который-жъ наворочаетъ душу мою. Были сынове мои пусты, ижъ вси-

¹⁾ = сѣлїи, тобто польові.

²⁾ = Свидѣніє.

лел ворог... Видь, Адаваю, иж топино мнѣ! Черева мои замутилися. Перевернулося с[е]рдце мое в нутри моем, иж не послушая не послушала есми. Из-надворья сѣкль мечь в дому, яко смерть.

в) З домострійної енциклопедії „Аристотелевы врата“.

(Вієн. рукопис XVI в., № 222-272. Вид. М. Сперанський. М., 1908).

л. 6. Не противея словом глоупым, иже вѣрятъ, иже моудрое[тъ] звѣздная — не возможно оумети ся... Азъ ж[е] рекоу, иже вѣдати о прем[у]др[о]сти сей годится, зан же ч[е]л[овѣ]къ не избудется приключенія искръ их, повѣдая путь[ъ] ея, — якоже избуваетъ студени. вѣдая поут[ъ] солнечны [л. 6 об.], и приспеетъ собѣ древо и одежи земные, а про лѣто — речей хладных, а про хлад — жита...

[л. 24 об.] О выходех предреченных, яко кал и моча и потъ и слива. Поговорим о них по сем... Пот же вонячей — и живот вонячий знаменуєть слияние горячее; [л. 25] многий же поут¹⁾ знаменуєть слияние сыро, и противны — знаменуєть противного... А фюльсо его среднее, межи малым и великим, и борзим и тихим...

[л. 31 об.] Си ж соут[ъ] знаменія черленая. Гарячесть — колетъ в желоудокъ, и хотъ — песія, и цвѣт лица его — темень, и кров — черна и гоуста, и мочь — черна и гоуста, и походило [бы] на черное. И обычайми его речми родящи черноую, или сам оунь²⁾ оуготованъ рожаєть ея...

[л. 32]. Знаменіи синій³⁾. Аще видить часто во снѣ дождь или что водяно — и знаменуєть изселение бѣлое. А оувидить ли огнище и гром и молонію и выйны⁴⁾ — знаменуєть черленую...

[л. 38]. Знамя злосердаг[о]. Лицо попуснело, видение [е]го черно, и кожа лица его сухая. Живот хоуд и твердъ. И кожа на лиці наосуилася. Власы ег[о] гладки и черны...

[л. 38 об.] Знамена личны и очны — вѣрей иных знамена, зан же око — оуд анаич[е]стнийши от всех, и зрение от него поидеть.

¹⁾ = потъ, піт. ²⁾ = бнъ, він. ³⁾ = снїй, снїв. ⁴⁾ = вѣйны.
⁵⁾ = попѣстьїло, повієнїзо.

XIII.

Галицька гуцульська пісня в чеському записі XVI в.

З чеської граматики Лва Благодіслава 1571 р. Надр. у Відні 1857, див. ст. 341. Передрукував О. Потебня в воронізьких «Филод. Зап.» 1877, І. Фравко в «Ван. Наук. Т-ва». За браком у друкарні відповідних чеських позначень довелося їх замінити через: ě, š, ř, ů, ů.

Dunaju, Dunaju, čemu smuten tečeš?
Na verši Dunaju try rotý tu stojú;
Perwša rota Turecká, druhá rota Tatarská,
Třetá rota Wołoská.
W turecký-m rotě šablami šermují,
W tatarský-m rotě strýlkami strýlají,
[W] wołoský-m rotě Štefan wyjwoda.
W Štefanowý rotě dywoňka pláčet
I pláčenci powídala: Štefane, Štefane,
Štefan wyjwoda, albo mé půjmi, albo me liši.
A što mi rečeš Štefan wyjwoda?
Krásná dywonice, půjmiš bych té dywoňko —
Nerownáj mi jes; lišiš bych té — milenka mi jes.
Što mi reka dywonka: Pusty mne, Štefane,
Skoču já w Dunaj, w Dunaj hluboký,
Ach, kdo mne doplyneť — jeho já budu.
Něchťo mé doplyneť krasnu dywoňku.
Doplyneť, dywoňko, Štefan wojwoda
I wzal dywoňku zabil ji u ručku¹⁾:
Dywoňko, dušenko, milenka mi budeš.
Amen.

XIV.

Інтермедіі Якуба Гаватовича 1619 року.

Подані нижче дві інтермедіі — перші зразки української драматичної літератури. Написав їх Якуб Гаватович (із львівських польських міщан) — на той час учитель у Камінці Струмиловій (у Галичині, недалеко Львова; пізніше вибрав він духовну кар'єру: вмер львівським каноніком). Інтермедіі ці становили додаток до його трагедії на 5 актів про смерть Івана Хрестителя, написаної польською мовою і виставленої на ярмарку в Камінці Струмиловій 1619 року й того-таки року виданої друком. Видання це зараз дуже рідке; один його примірник зберігся в

¹⁾ = za biluju ručku.

бібліотеці відомого польського романіста, Йос. Крашевського. Копію з них дістав був од Крашевського М. Драгоманов. Він у «Кіевской Старині» 1883, XII і 1885, XI¹⁾ присвятив окремі статті питанню про фольклорний родовід сюжетів Гаватовичевих інтермедій, додавши текст інтермедій в українській транскрипції. Наново опублікував їх, уже латинкою, М. Павлик у своїй статті: «Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 року» — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, XXXV-XXXVI (= 1900, III-IV, ст. 1-44). У нас дається передрук з цього саме видання, провірений і за Михайлучковою копією²⁾.

I.

Intermedium po akcie wtorem.

Persony: Klimko z garcami, Stecko kota w worze ma na grzbiecie.

Klimko: Sezo tut ty, pobratyme, sobi porablaiesz?

Kazy: mini, iak żywiesz ta y iak sia maiesz.

Stecko: Ja tut ne robłu nyczoho. Oś ydu do domu swoho

Ta y z toiemy horsečkami, jak z swoimi suśidamy.

Kl.: Ta na sežo tak mnoho maiesz? lyboy na żonku kydaiesz?

St.: Nasczo?! Cy chcesz wiryty, sežo lublu chorosze żyty,

Wsioho dostatok wartyt kažu, ta sia ne kurczyty,

Tak iako przynależaet spodarowi, sežo wsie maiet.

Kl.: Bochme-ś czołowik choroszy. Lyboy maiesz mnoho hroszy?

St.: Ta sežo, maiu! *Kl.:* Ta dobytok? *St.:* Maiu, tot na polu wszytok.

Sut tamo rwcy, barany, kotromi czastuin pany.

Sut woły ta y korowy. Wsie maiu, koli-m zdrojowy.

Kl.: Ta y mnoho pula maiesz? *St.:* Maiu. Ta sežo tak pytaiesz?

Kl.: Bo choču toby służyty, z toboiu wik prowadyty.

St.: Koli chcesz — harast, służy. Chot sia y szynkarkom dłuży.

Koli piniżi maiemo, wsie my toie popłatymo.

Lisze choć werne służyty. *Kl.:* Każy-sz, sežo budiesz warity

Dla mene. *St.:* Chot wydysz mnoho horseczkow, sežo-m do domu swoho

Tut pokupyl na iarmarku, kupilem y toiu mirku,

Sežo budem soby z ney pyty. Ta pytaiesz, sežo wartyt

Budu; oś w toim — borsczyka, w toim — iachly do moloku;

Koli ryby dostanemo, — w toim horseczyku zwaremo,

A w toim sia zwaryt tysto, w toim koropy rozpysto.

W toim — kapustu tłustoiu, w toim rozpustymo toiu

Do horochu, ot tak, znaiesz? Ta y pyrohov sia naysz. —

W horseczku ich powaremo. Ta v tym szpyrok nasmażemo.

Ta sežo by-s chotyl inszoho. — sežo maiem, nawarym mnoho!

Kl.: Bohme, ia budu służyty, koli tak schociesz wartyty.

Tai że sia chorośze maiesz. *St.:* Ta ty sežo robyty znaiesz?

Kazy, sežoby-m słuhu swoho znaw ta łaskaw byw na neho.

Kl.: Ja czołowik, wsie robyty znaiu: ta wolki łowyty,

Sežoby owec ne psowały ta bylla ne rozhanaly.

Y inszoho zwiera mnoho: dostanu oś z lisa toho

Lisićiu, sežo-m imyu, nesu ta za dłuhy ia ponesu.

St.: Toho słuhy potrebiu, ta iuż sia tobi raduiu.

Budiesz-że sia harast miaty. Ta borzo choc prybywaty.

Kl.: Harast. Ta ty zwirka toho kupy — dam ioho ne droho.

Budiesz do tey szepki miaty. *St.:* Koli by ho ohledaty.

Kl.: Iscže bystry — teper z lisa, rtiuk! — hy myny do bysa.

Doma ioho ohledaiesz, — heyże chorośzy, puznaiesz.

St.: Jak ioho szacujesz sobi? *Kl.:* Za szist vsmakow da[m] tobi.

St.: Wolni zaczynu-ies mnoho! *Kl.:* Każy, sežo dasz, dam ne droho.

St.: Try vsmaki wozmi sobi. *Kl.:* Day piat. *St.:* Ne dam. *Kl.:* Życzu tobi.

St.: Mnoho. *Kl.:* A chcesz kupity, — czotyry. Ta budem żyty

Sobi; lisze dluh odnesu, ta horsečki tote ponesu

Za tobiu. *St.:* Iscže mnoho chočiesz. *Kl.:* Ta, bohme, ne droho!

Tak boiem ia wynen syła, koli-zmo tam v korczmi pyła.

St.: Bery - sz iuż czotyry hroszy, ta sia werny, iak choroszy.

Kl.: Harast; y z michom zostawlu, ta ne wolni sia zabawlu.

Tu odchodzi Klimko, a Stecko oględuie tysice.

St.: Osmotru toiu łysycu: czy budet pud rukawiciu.

Ta y pud szepku kraseyko. Bydnaiu-sz ma hołowońko!

Oś, oś mene hroszy zbawiu lich czołowik, — mich zostawiu!

Oś, kota w michu kupyw-iem! Czom ia tak ne mudy byu-iem!

Jże v tot mich nie hledy-iem ta, sežo v nym, ne osmotryu-iem.

O, bisu twoiey matery! Kažut: «ne każdemu wery».

Ta y horsečki, liboy, pułal? Oś, matuńko, sežo-m ia wyhrał

Na toim lichy[m] iarmarku? bis wzięu y z horsečkami mirku

Y sukny, liboy, ne maiu. Sežo mam dzieiaty, ne znaiu.

Bidna-sz moia hołowońko! O, niesztesznaia-sz matońko,

Sežo-ś mia na świt narodyła, sežo-m tak ninka stratył siła!

Klimko przychodzi, przebrawszy sie w inszą suknią, a garce poloży gdzie y przykryie iego suknią ta trawą potrześie.

Kl.: Ta sežo, pobratyme, tobi? *St.:* Czy żartujesz z mene sobi?

Narobiwszy, ta ne znaiesz? horsečki-ś vkrął, ta pytaiesz!

Yz sukmanu! ta-ś y zdradył mene w torhu: kóta-ś wsadil

W mich, ta że lysiciu maiesz, kazau-ies, sežo in prodaiiesz,

To iu-m ia zaplatyl tobi, a toho-m ne zmyslił sobi,

Sežo-iem w tot mich ne zahledin. A ty-ś przyszoł, sežoby-ś szydiu?

Iszcze, sežo my iest, pytaiesz ta sia z mene naśmiewaiesz!

Kl.: Ta sežo ty na mene kładesz? Sežo-m sia tut natrapil, rad-ies?

Ne maiu, kim oświadczyty, sežo-ś śmiel to na mene włożyty.

¹⁾ Передруковано у львівському виданні фольклорних праць Драгоманова.

²⁾ Нем ласкаво дозволя нам використуватися проф. Тимченко, що в нього тепер перебувають наші повні копія К. Михайличука.

St.: Jak tebe zowut, pytaiu. *Kl.*: Klimko. *St.*: O toho ne znaiu. Jak zdrajciu zowint tamtoho. Ta bo śiepka własna ioho. Ta dla toho-m haďaľ sobi, sezo ontam tot mowyľ tobi. Proszu-sz — probacz wynu toiu. *Kl.*: Myľy brate, ia z toboiu. Ta iak każesz, sezo tia zdradiu, kota vpered w tot mlich wsadyw? *St.*: Oy, tak! *Kl.*: Ta y pubraľ hroszy? *St.*: Pubraľ. *Kl.*: Czołowik nie chroszy! Ta imiu służyty tobi? *St.*: Min. *Kl.*: Z hroszami poiszoľ sobi? *St.*: Tak, brate. *Kl.*: Ta y sukmanu wźian, bis w ioho mamu, iak ne pysznomu panu? *St.*: Oy, wźiaw. *Kl.*: To y horsczki vkraľ? *St.*: Tak. *Kl.*: Ta-ś ty ioho ne szukal? *St.*: Nit, bo sia ty natrapyleś. *Kl.*: Teper to? *St.*: Teper. *Kl.*: Zbludyľ-oś. A chcesz mini wirity, zdast mi sia, sezo-m miľ widyty Teper czołowika toho, sezo miľ horsczkow welmi mnoho. Tot, lyboy? *St.*: Ey, lyboy! *Kl.*: Sukmanu, sezo tobi, błaħomu panu, Liboy wźian, nisl na palicy ta sobi lihľ na trawicy. O buhme, tot! bo szaraia sukmana byla takaia. *St.*: Takaia, takaia! *Kl.*: Czy chcesz mi wirity? Koli-ć ioho pokažu, ne choc ho żywyty. Oś leżyť. A tot? *St.*: Tot, tot! *Kl.*: Nuż toiu paliciu Harast ioho po chrepty, że zmażet trawiciu Posokoiu. *St.*: O budu-ż ioho smarowaty! Musit mini y horsczki y wśie pouraćiaty. Ta iak mudry nakryľ sia, oś widysz, trawoiu, Sezoby ho ne zhlidyňo! *Kl.*: Biy krypkol ta swoiu Sukmanu y wśie pobery, a ioho w świti ne dery.

To Stecko, zukasawszy sobie ręce, — w garce, a Klimko wćieknie.

St.: Oy matyonko, matyonkol teper-że my lichol Czy bis, czy lich czołowik vprawiľ mene tycho W to nestiestie welike, sezo-m vbostwo swoje Potolk, wnywoć obrotyľ te horszczki moie, Sezo sia diiat? czy Boh to mylostiu sprawyty Chotyľ takoie ryczy na mene pustyty, Czy lichij lude? O, Boże mylostywy, Koli-sz by sia tot trapyľ czołowik zdraďliwy, Sezo mi takoie ryczy, oś pane, nabroil, Puznaľ-by, iak by-m dywy koło nieho stroil... Woźmu-sz pretia tui sukmanu. Puydu sia skaryty panu.

Odchodźi Stecko, a Klimko przychodźi, śmieiąc sie.

Kl.: Ha, ha, ha, ha, ha, ha, ha! dwa-krot odynoho Czołowika-m oszukaľ, przyznam sia do toho. Tot — pan, sezo znaiet w świti harast machłowaty. Poydu isće za znydu, koho oszukaty.

II.

Intermedium drugie po akcie trzecim.

Persony: Maxim, Rycko, Dynis — wołowcowie.

M. Idym-że, brate, iuż w toiu, sezo idemo dorohoiu, Koli-smy iuż ztorhowali ta y wsia woły prodali Na toim lichym iarmarku. Ne budem bulsze szarwarku Po toich wołach robyty. Lipsze na flisi służyty. *R.* Lipsze, brate. Ia z toboiu idu, ty idy ze mnoia. *D.* Ey, pobratymowe, stoite! ta, sezo howornu, poczuyte! Dalek idete? każyte, ta z sobuiu me wezmyte. Pomahay Beh wam! *R.* Zdorowy but ta korotkiemi słowy Każy, o sezo pytaemo. Ta jak te zwaty maiemo? *D.* Ja-m z Kamińcia Podolskiego pryszol do misteczka toho Na iarmarok z woły, ta Dynis jstem. *M.* Ta bis tia tut prynis? A my wud Herodka. Znaiesz? *D.* Znaiu. *M.* Dalek poyty maiesz? *D.* Oś koby sia z kim trapilo, sczoby nas choc ze try bylo, Yszol-by-m na flis. *R.* Idyż z namy! Ta my idem ot dway samy. *D.* O, sława-ś Hospodu Bohu, sezo-m znaszoľ w toiu dorohu Towarystwo chorošoe! Oś nas budet teper troje.

Postępuiä trochę, a Dynis pyta ich o chleb.

D. Oy, bratińkowe, słuchayte ta sezo mini isty daite, Zabyn-iem chliba kupyty, bez kotroo trudno żyty. *M.* Ey, brate, y ia ne maiu. Ryćiu, ty maiesz, ia znaiu. *R.* Ta ty chliba ne kupyu-ieś? Ot tat sobi narydyu-ieś! Ta ia-m sia na tebe spustyl, sezo-ś ty chliba kupyty miľ. *M.* Ta sezo budemo czynity? Liboi, prydet hłod terpyty? A wolmi sia choczet isty! Sezo-ś ne kupyl, toże-ś czysty.

Postępuiä dalej, Dynis znouu poczuie pirogi.

D. Bratia! ta luboy pyrohi tu pachnut z toiey dorohi! *M.* O, pachnut! *R.* Pachnut. *D.* Szukaymo ta howoryty prestańmo, Aza, dazd-Boh, tut znydemo ta sia wsi trey podelimo. Ta oś pyrch na trawicy, byu liboy wyroś z zemlicy. O, sława tobi, Hospody! Ominut nas teper hłody, Koli bulsze dostanemo. *M.* Luboi iuże ne znydemo. Ta sezo tu ist za trawa-ia, sezo rodyt pyrohy taia? Oś, isce budut pyrohy, koli sia wernemo z drohy, Budem toiu trawu znaty ta tut pyrohy iskaty. *R.* A z tym sezo budem czynity? Luboi, sia prydet dilyty. *D.* Chot sia dylity chocemo, pretia sia wśi ne naiemo. Nas try, a tot pyroch mały. *M.* Ta chocby oden ziel cały, Krywda by zaś inszym byla, bo-ś my ho wsi try zhlidyľ. *R.* Wiat sia dylity budemo? *D.* A koli tak wczynymo

Kotromu sia sežo lipszoho prysnit, budet pyroch ioho.

M. Harast, harast! *R.* Wiat lihaymy ta wśi try pozasiplaymy!

D. A tot pyroh niech tut bude, wszok tu ne vkradnut lude.

Pokładaj sie, a Dynis, wstawszy, pyrog zie y wkladzie sie. Wtym ich budzi [Maxim].

M. Hey, Hryciu, wstań! Ta, Dynysu, czom duho spysz? Idu k bisu.

D. Nu, iuże teper muwyte ta y sny wpered każyte!

M. Hey, bratia, ia-m w nebi byu. Hey, to-m sia tam chorosze miu!

Hey, hey, toż trudno skazaty, sežo-m ia tam mohł ochledaty!

Ta tot nebo, iak zołoty zamok, sežo takey roboty

W świty-m nie wydał krasnoie; mury maiet zolotoie

Ta kamenami sażene dorohymi — sut zelene,

Sut biłoie, czerlenoie, sut błakitne ta świtnoie.

Ta y must tam iest zołoty. Ta ia sobi pered wroty

Stoiu: — aż tam wykrykaiut anheli, eyże spywaiut

Chorosze! ta swiatyeh mnoho stoit wolmi. Oś ia toho

W nebi sia tam nasmotryl-em. Y Hospoda tam widyl-em

Boha: ta sedyt za stołom, a wśi bijut pred nim czołom.

Ta sie y wśi tak żegnaiut, jak my v corkwi, ta spiwaiut.

Potym Boh Hospod nosyty jsty kazał. Tam służyty,

Sezo żywoie, sia ruszyło... Ot, bratia, tot sia mi snyło.

D. Ta iuż-eś wśie wypowidył? *M.* Jscze, bo-m tam wnet schlidył,

Sezo potrawy prynesenio ta y mne za stoł wsazeno.

Hey, byłoż, byłoż tam mnoho jsty, ne prebaczu toho.

Było miaso, prosiata, były pieczone kurczata,

Były tam y waronoie, ta były y smażonoie.

Wśie choroszo, yz iuszkoiu biłoiu ta y zołtoiu.

Y tysto było wariene, smażone ta y peczone,

Y pyrohy tamo były ta y borseczyka zwaryły,

Ta była y kapusta-ia, y horoch, była kasza-ia,

Ta była tam y botwina, y wszelakaia zweryna.

Ot tak sia ia w nebi mił-em na bankiety, sežo tam był-em.

R. Ta ia, bratonku, w pikli byu. Oy, to-m-żo tam bidu terpiu!

Czarneńcy tam po hołowi biły mia ta po chryptowi

Litunowe. Ta tam wsioho widyl-em pospolstwa mnoho:

Sut tamo popy, panowe, ta nasy pobratymowe,

Sut tam y lichioie żunki, sut newelike ditonki.

Wśi horeiut aż po vszy. Bida-sz tam y moiey duszy

Była, ta na wiečne wiki, każut, budesz terpił muki.

Tot sia mini lisze snyło, — boday sia tot ne trapyło!

D. Ta ia, bratia, sobi liežu, ta oś hanhel idet — wižu.

Ta tot, do mene pryszodszy, porwał mene za wołosy

Ta me posadył na nebe. Ta ia tam widyl-em tebe,

Sezo ty sobi wzywał-ies. Tam ia prosył, seżoby dał-ies

Mini sežo, — kuska odnoho ne chotyl-eś! wśie do toho

Pyroha kazu-ies z neba. Ta hanhel: ciuż te ne treba

Tute — rykl mini — «towarysza, koli-s widyl. Oś v bysa

Druhy sedit w toim pekli». Ta me tam stawil pry teplu.

Aż ty na mene kiwaiesz ta słowa taki wolaiesz:

«Już mene ne hledaiesz, woźmi pyroch, sežo tam maiesz,

Ta zjysz, bo na wiečný wiki tut budu terpyty muki».

Ta zaś hanhel tut me stawil. ta ia-m sia pyroha naił.

M. Liboy? *D.* Oy, tak! *M.-Ey.* Dynisu! idy-sz że ty sobi k bisu!

Koli ne budet pyroha, budeż plakaty na Boha.

D. Wszako-s sia ty naił w nebi. *R.* Jak ia, bałamute, tebe

Pocznu palićiu wzbiraty, ne budeż ty żartowaty!

D. Oś bida! zjisty kazali pyroh, ta sia rozhniwali.

M. Jdy-sz, idy-sz, skud-eś pryszol! chot by-s y do bisa poszol!

D. Koli-m pyroh ził, ne dbaiu, ta iuż sia z wami żohnaiu,

Vcieknie, a oni za nim.

XV.

Сатирична пісня перед 1650-им р.

(вид. В. Щурат у львівських „Записках Нук. Т-ва“, 1906, т. 74, см. 132).

Oy v misty Pereaslawlu, Pereaslawlu, posered rinku

Prodawala, prodawala babuseyka toy hrin, —

Hde-m sia wziaw kozak Ochryn,

Vchopyw y oskrebtaw y zyw babusyn toy chrin, toy chrin, toy hrin!

Prodawala, [prodawala] babusienka reidku, —

Hde-m sia wziaw kozak Chweidko.

Vchopyw y oskreptaw y zyw babusinu reidku.

Prodawala, [prodawala] babusienka perec, —

Hde-m sia wziaw kozak Ferene,

Vchopyw y pobyw y poter babusienki perec.

Prodawala, [prodawala] babusienka kobzu, —

Hde-m sia wziaw kozak zo bzu,

Vchopyw y zayhraw y potonk babusinu kobzu.

Prodawala, [prodawala] babusienka dudy, —

Hde-m sia wziaw kozak z budy,

Vchopyw y naduw y spaliw babusine dudy.

Prodawala, [prodawala] babusienka iayca, —

Hde-m sia wziaw kozak zdrayca,

Vchopyw y zwaryw y zyw babusine iayca.

• • • • •

XVI.

а) Лист полковника Андрія Романенка та сотника чигиринського Тимоша (Хмельниченка) до панотця с. Симонова.

(Книга Київського Центрального Архіву № 2170, л. 486-6. Листи записані в гродькій лудькій записовій книзі під 15. VII. 1649 року).

„.....Притом-же, отче Симоновський, розказуємо именемъ его м[и]л[ости] пана Києля, воеводи браславського, и нашим старшенством, абыс стал перед нами очевисте о тое, жес рыбакомъ заказалъ не слухати нас и пана воеводи, пана своего; же грозишъ и страшишъ их, абыс не важыли рыбъ ловити на потребу его м[и]л[ости] и нашу, а каженшъ, же будут за тое караны. А так розбачься, попе, хто старший, чы панъ воевода, чы твое паньки селские, которые тебе не оборонятъ от нас; а твоя речъ церкви гледити, а не забороняти рыбаком, ани на сторожу намъ гамовати; ведаеть пан воевода счо чынит, и ми тут же з ним сполне розказуемъ. А такъ, отче, мовчы и занимай! Есче притомъ пробачаемъ: если то у другое почуемъ,—и дома сидити не будешъ!

У того листу подписы рукъ тыми словы: Андрей Романенко, полковникъ переяславский, рука власная Тимушъ, сотникъ чигиринский.

б) Універсал гетьмана Богдана Хмельницького.

(Актова книга Київського Центр. Архіву давніх актів № 19 л. 551. Записано цей універсал в актову гродьку житомирську книгу „3 октября року 1650“).

Богдан Хмельницкий, гетьман, з войскомъ его кор[олевское] м[и]л[ости] запорожскимъ. Ознаймуем сим писанемъ нашим, кому-бы о том ведати належало, так старшинъ и чернъ, товариству Войска его кор[олевское] м[и]л[ости] запорожского, яко тежъ мешчаномъ и селяном, подданым усим, в воеводстве Киевским знайдучимся.

Дошла нас вѣдомост, же некоторые своевольные под

час теперешней, кгда войско наше до земли Волоскоу рушало, тые меновите, которые до подданства належат, не будучи паном своим послушными и зычливыми и овшемъ неприятelmi, много шляхъти, панов своихъ, потопили, позабивали, и тепер, не устаючи в передсезятю своем, на здорове панское наступуютъ и послушными быти не хотят, але бунти и своеволю вчинаютъ. Про то сим универсалом нашим позволяемъ, ижъ еслибы ешъче такыые своевольники знайдовалися, которые-бы на здорове панов своихъ наступовали и послушными быти паном своим не хотели, жебы сами панове, веспол с повковниками нашими Белоцерковским, або Киевским, сурово бы и на горле карали; а тые зас, которые кров невинную пролили и покой нарушили, горлового карання не уйдутъ, яко жъ и тутъ за тое не одного на горло скарали есмо.

Дан в Ямполоу, дня двадцатого сенътебъра, року 1650.

У того универсалу при печати подьписъ руки тыми словы: Богдан Хмельницкий рукою власною.

XVII.

Із рукописних уваг священника з Полтавщини бл. 1669 р. на полях друкованої Гізелевої книги „Миръ человекъ съ Богомъ“.

(Опублікував акад. М. І. Петров у „Кіевской Старинѣ“ 1892, ст. 148-154).

Надруковано:

Ст. 148: Форма или совершение брака: «Азъ тебе взимаю себѣ въ жену, азъ тебе взимаю себѣ въ мужа».

ст. 149-150: Добра супружескія... Второе есть вѣрность, дабы ни одинъ отъ супружниковъ не осквернилъ употребленія супружескаго ложемъ чуждымъ.

ст. 154 Жениху должно быть не менѣ 14, а невестѣ не менѣ 12 лѣтъ.

На полях дописано:

Перед тым того николи паны не знали, ажъ Могила есть отворил имъ очи. А предея и того при шлюбі не употребляютъ, тилко: «чи шлюбилъ? — шлюбую», «чи любилъ? — люблю», а болше ничего (абы тилко взят хутшѣи поззолотого!).

Козаки единою жункою не контентуются, але що гѣрод — то инша.

Тилко то у Литвѣ такихъ женят, и в Москвѣ, а у нас нѣтъ.

ст. 156: Грѣхъ, если бы духовникъ, или врачъ, въ бѣдѣ чьей великой, не хотѣлъ просить совѣта у разумѣйшаго.

Изобрѣтеніе новостей неподобающихъ.

ст. 258: Степень нечистоты — пожное ликованіе или плясаніе.

ст. 327. Нелюбовь къ испра-вляющимъ.

ст. 328: Разсѣянность въ церк-кви.

ст. 345: Невѣжду научить.

ст. 384: Приходской священ-никъ долженъ помогать въ смерто-носіе, хоть и чрезъ другого свя-щенника.

Ознаніи прихожанами молитвъ.

ст. 386: Аще бы проповѣдали ложная нѣкая чудеса.

Въ проповѣдяхъ не слѣду-еть заботиться о томъ, чтобы го-ворить новое.

ст. 387: Несоблюденіе обѣта нищеты.

ст. 394: Грѣхъ не отдавать до науки или художества дѣтей.

420: Объ несповѣди и сожалѣніи о грѣхахъ.

ст. 440: Объ исповѣди и вы-борѣ вопросовъ для кающагося.

ст. 449: О духовникахъ, не снѣжащихъ обличать кающагося.

У нашихъ попув простыхъ то-е завше есть.

Казнодѣи мудрѣи то-е чинятъ.

Тото на Украинѣ и похвала у мужику[в]!

Простаки всѣхъ духовныхъ не-любятъ, а злѣща попувѣ.

А в москалюв то-то и справа, що в церкви о всемъ размовляти.

Почни тилко запорозцовъ учи-ти, — самъ обачишь!

То, юкъ можнаа речъ чрезъ ви-кариюв, але самъ не пундетъ.

А другій нуль и самъ не знае, що и Отче нашъ [чи] умѣетъ.

У неукон попув того много.

Тепер то-то и казнодѣи, що-що нового повѣде, а безъ кондеп-товъ и не казане.

А шкатула где з грошми по-дѣнется? А солетерка з вудками? а барила з настоями? а яшѣ, а шаги строснене, а конѣ, коласи, пахолки, хлопцѣ?

Ахъ! мню я в томъ грѣсѣ за-мого Артемона; любо не по волѣ моеи, болши з немоши.

У москалюв и не знаютъ, що-то — жаловати за грѣхи; толко-всего: «Каюся, батюшку!»

А у московскихъ требникахъ хоч-бы свѣтлинъ пришолъ исповѣ-даться, наслушается, чо-го и на-умъ ему николи не приходило. То-то дурнота!

Такого мѣлъ небожчикъ Бру-ховецкий духовника з Канева Онуфрія, що дрижалъ передъ нимъ онъ, а не сновѣдающийся ванъ Бру-ховецкий.

XVIII.

З правобережного літопису кінця XVII в.

(Рукопис в Українській Академії Наук. — Цей літопис, що обіймає події починаючи з 1587 р., увійшов потім, бл. 1750 р., в склад тієї ліво-бережної перерібки, яку, під заголовком «Черниговская літопись, 1587-1750», видав Н. Білозерський у збірці: «Южнорусскія літописи», І. (Київ, 1856, ст. 11-44) і яку потім видав і О. Лазаревський у додатку до «Кіевской Старини» 1890, IV, V, VI (Черниг. літоп. по новому списку).

1648. Богданъ Хмельницькій на Запорозжю повсталь, и тамъ, що било в Сѣчи ляховъ и нѣмцовъ, то всѣхъ викололи козаки; а с татарами Хмельницькій взялъ примирѣе. Учувши то-е, лехи послали Потоцко(sic) молодого, сина гетманского, з воискомъ на Запорозжю. А Хмельницькій, с козаками и из Ордою, стритилъ ихъ[ъ] на Жовтихъ Водахъ, о сродопостю великомъ. И осадилъ ихъ[ъ] и знеслъ воиско польское все, а комисара и каштеляна живцемъ узали, и татарамъ одано. А потімъ пойшолъ Хмельницькій в города, и пришолъ под Корсумъ(sic). И тамъ ляхи, зъ Потоцкимъ, гетманомъ великимъ коронимъ, и с полнымъ гетманомъ Калиновскимъ, учинили битву с Хмельницькимъ. То избилъ Хмельницькій ляховъ мая 24 д., о Святахъ Зеленихъ, а гет-мановъ обудвухъ лядскихъ отдалъ живцемъ солтанови татар-скому Тугайбеовѣ.

1649. Ляхи, зобравшисе знову, шли на города козац-кие и припли под Пиляву. Хмельницькій с козака[ми] и з Ордою стритилъ ихъ, и тамъ обои воиска станули, козац-кие и лядские. Тамъ же день и другій тилко герци между собою отправовали. А в тимъ Орда вся пришла до Хмел-ницкого, — и заразъ ляхи з великою гордостію звели битву с Хмельницькимъ. Але ихъ Хмельницькій зламалъ и розбилъ воиско ихъ; а ляхи, утѣкаючи, заперлися в Збаражю. Тамъ ихъ[ъ] Хмельницькій стиснулъ облеженемъ, где великій голодъ ляхи терпили, и ли конѣ и пси свои коханіи. А кролъ Казимиръ самъ с посполитимъ рушенемъ ишолъ ляховъ на отсѣчь. Почувши то-е, Хмельницькій взялъ половину войска козацкого, — мѣлъ полтора ста тысячей, — также и Орди

половину. Стритилъ короля подъ Зборовомъ, до которого зарезъ лехи з великимъ пудомъ скочили; але онъ их[ъ] тамъ много побилъ. Потимъ кролъ Казимѣръ просилъ Хмелницкого, давши козакамъ семи сенаторов[ъ] в заставу за Хмелницкого. А Хмелніцкій прихалъ у сту коней до обозу полского нарядно, бочно¹⁾, збройно; а пришедши предъ кроля, палъ пред нимъ на землю. И потим, гди, за розказаніємъ королевскимъ, подведено его, мовилъ ему: «Если то годится синові коронному, тобѣ, пане Хмелницкій, на пана своего руку подносити и воевати на него?» А Хмелницкій отказалъ, плачучи: «Я на кроля, пана моего милостиваго, руки не подношу, тільки на его сенаторовъ, которіе и на с[вя]тои кроля Владислава, роженного в[а]шои королевскои м[и]л[о]сти, пана моего милостиваго, не дбаючи на напомнене, такъ мнѣ самому, яко и всему народови малоросійскому, незносіе и невимовніе чинили кривди; а теперъ, чого не дай Боже, гди би нас зламали, не zostавили би и наслѣдку руского. А такъ, найаснѣйшій монархо и милостивій пане, будем от них боронитися, поки нас станет, даби в наши козацкіе города и не заглянули. Я теперъ, наяснѣйшій кролю, пане мой милостивій, учинити готовъ все, шчо ми кажешъ, а з ляхами буду битися». И плакалъ кролъ самъ, сенаторове. И Хмелницкій, паде знову пред кролемъ, плачучи, просилъ прощенія — и лежавъ, облапивши ноги королевскіе. А кролъ казалъ его подвести и, давши ему руку свою поцѣловати, и просилъ, абы изъ облежена выпустилъ войско полское з Збаража. И там, пріяхавши Хмелницкій до обозу своего, и заставних сенаторовъ казалъ до кроля отпроводити, и самъ зъ войскомъ своимъ, прихавъши под Збаражъ до другого войска своего, просилъ до обозу своего гетмановъ полских и иных пановъ — на учту. И, вчастовавши оних, далъ сорокъ возовъ лигоминъ вшелякихъ войску лядскому, и отступил от Зборова, от ляховъ, пошолъ в города свои; а кролъ Казимѣръ отишолъ зо всѣмъ войскомъ до Полци.

¹⁾ „бочно“ зам. „бучно“.

XIX.

З лівобережного літопису полковника Онисима Білогруда, 1734 р.

Рукопис належить Українській Академії Наук. Починається хроніка звістками про події XV в., доходить до 1734 р. Вкінці — напис: «Ся книга, називаема «Історія в краткомъ» — сочиненія полковника Анисима Білогруда». На мові скрізь слідно сильний московський вплив. Надто яскраво виявляється таа московщина тоді, коли ми відповідні місця в Білогруда читатимем рівночасно з літописом Величка, звідки Білогруд черпав.

л. 52 об. [1669 року]. В' то время Дорошенко, видя себе з' малоросійскаго гетманства хитростію Многогрѣшнаго отдаленнаго, пославъ Портянку с' товарищи, а потомъ судію Бѣлогруда к' царю турецкому, поддаваясь с' Україною и прося о санджаки, — которіе и приеланны при чаусѣ, угрожая, дабы не измѣнилъ, — при которомъ онъ еще и пѣхоти платнои 6000 и конницѣ немало без вѣдома старшини своей поеднал. [л. 53]. Того ж року запорожци з' сѣчовимъ гетманомъ Суховѣемъ и з' Ордою на Дорошенка прійшли, на которого и полки украинскіе, извѣстася, что поддался турчину и санджаки виправилъ, повставши с' запорожцами над рѣкою Россю в' селѣ Конончѣ осадили его. Но когда татаре по приказу чаусовому отишли в' Крымъ, тогда Суховѣенко, здавъ свое гетманство Михайлу Ханенку, полковнику уманскому, пошолъ во Умань, за котормъ и Дорошенко с' Ордою бѣлогородскою при чаусѣ прійшолъ. Но уманцы, примирившиися з' Дорошенкомъ и не пустивши его в' городъ, обѣщалися в' Чигринѣ явитися сами. Того жъ времени Дорошенко посилалъ орди на Задніпре малоросійское к' Лохвицѣ для ясиру, ибо Малая Россія уже в' постоянствѣ царскому величеству под правленіемъ гетмана Многогрѣшнаго пребывала. По семъ Ханенко с' Суховѣемъ и с' Юріемъ Хмелницкимъ, поднявъ орду кримскую и запорожцовъ и наступивши на Дорошенка и на орду бѣлогородскую, в' Стеблевѣ взяли были б его, если бы Сѣрко с' козаками и бѣлогородцами не обратовалъ. И тогда

кримцы принужденні [л. 53 об.] бѣжати, и Ханенко и Сухо-
вѣй. Юрія бѣлогородци-татаре поймавъ отослали в' Бѣль-
городъ, а оттуду по наущенію Дорошенковому — в Цари-
градъ, где посажено его въ Едикнулѣ.

Тогда жъ Дорошенко, расположивши Орду на винтеръ-
квартирахъ, хотѣлъ с' ними ити на Многогрѣшного. Но
Орда, постоявши время, всякъ з' своєю квартирою людей
побрали и прочъ пошли. О чемъ хотѣвъ Дорошенко и писаль
до турка, но тамъ в' шутку сіе вѣдѣно.

В' року 1670-мъ послал Дорошенко своего резидента
к' царю турецкому. И того жъ году Кіяшко, от Дорошенка
посланній, собравъ к' себѣ гультайство, череди вездѣ за-
ймалъ и людей разорялъ.

Того жъ 1670 пронеслося ехо от Романа Ракуши про-
топопа браславекаго, бувшаго в' Цариградѣ, что якобы
патріархъ соборно проклиналъ гетмана Многогрѣшнаго,
знатно по Дорошенковому у турецкой Порти прошенію, за
подступъ в' гетманствѣ. И когда Многогрѣшний, з' гор-
ниці идучи, зашибъся, то нѣкоторые [л. 54] думали, что по
оному прокляттю то здѣлалось.

[л. 54 об.]. Того ж [1672 року], на непрестанное
Дорошенково желаніе помочи от турка, самъ турецкій
царь, или салтанъ, пришелъ под [л. 55] Камянець, куда
приспѣли ханъ з' Дорошенкомъ. И по двохъ недѣляхъ
граждане, без войска бывшіе, Камянець турчину отдали,
августа 18 д[ня], где, для в'езду салтанова очищая мѣсто,
из гробовъ людей мертвихъ вибрано и виѣ города виво-
женно. А по улицахъ, где было болото, из іконъ церковних
мості дѣлано, в' присутствіи Дорошенка-властолюбца. И
тамъ же и [з] костеловъ и церквей мечети пороблено, и
крести и дзвони низвержено. Тільки три церкви себѣ Русь
выпросили, а армени — одну. И оттуду царь турецкій везира
и хана и Дорошенка, с' войсками посилалъ городъ разо-
ряти, а людей в полонъ братъ. Львовляне же откупилися.
И тогда зъ Украины полскою жолнѣре всѣ, при Ханенку
бывшіе, до короля помаршировали. Но наказного Ханенко-
вого тогда уловивши, Дорошенко убилъ. А царь турецкій

в' Камянці, в' Межибожу, в' Бару и другихъ городѣхъ
начальниковъ турецкихъ оставивъ и, взявъ от короля даны
и всю Подолскую землю, примирился с' королемъ. Однакъ
бѣлоперковскій комендат, несмотрѣ на примѣріе, турковъ
не пустилъ.

XX.

З гадяцької віршованої збірки Зах. Дзюбаревича 1728-1730 р.

Переховується ця антологія Захара Дзюбаревича (здається, козака
гадяцького полку) в Російській Академії Наук (№ 16. 6. 29), а вибірки
з неї подав акад. В. М. Перетц у I томі своїх «Историко-литературнихъ
исследований и матеріаловъ» (Спб. 1900); див. част. I, ст. 216-217, та част.
II, ст. 161 і д.

[л. 83].

Оставивъ я всю родину,	Я жъ казавъ: якъ вдалюся,
Зайшовъ в чужую кранну,	Въ иншую сторону ²⁾ пресе-
Знайшовъ бувъ я хлѣба	люся.
пшатоку	Покинувъ ³⁾ мене скорбь и бѣда!
И покою тѣсний кутокъ.	Ажъ без неѣ нѣ обѣда.

И то ¹⁾ людѣмъ тяжко стало,	Куда жъ тепер пѣду я убогий? ⁴⁾
Що в убогомъ углѣ мало	Тѣсний, узкий пут до Бога,
Тугу свою раздѣлявъ,	Шляхи злиі, воровски[и],
Тѣсний кутокъ за рай мавъ.	Перевози дорогиі.

Пойду, пойду я ⁵⁾ до Ісуса,
О шляхъ певний вѣдомлюся,
Покажет мнѣ путь, куда ити ⁶⁾,
И где буду бѣдний жити.

[л. 86 об.]. Ой не ходи, сердце мое, миленький, за мною!
Сам ти знаеш, самъ вѣдаешъ: нерѣвня е тобою.
Ой ти панъ, ти богачъ, да не зровняемся,
Тільки наша сухотонка, що ми кохаемся.

¹⁾ = то (бо того вимагає метр); ²⁾ въ иншую сторону?

³⁾ покинь; ⁴⁾ треба-б: пѣду убогий.

⁵⁾ «до» зайве; ⁶⁾ = йти.

Любилися, кохалися, нас мати не знала.
 Не хай¹⁾ Боже ростатися, якъ черная хмара!
 Ой пливай же, селезеню, розмахай водою,
 Ой любая розмовонка, серденко, с тобою.
 [л 87]. Нехай судят, нехай чудят²⁾, хоч на свое лихо
 Ми с тобою, сердце мое, любѣмося тихо!

XXI.

3 віршів Ів. Некрашевича із північної Полтавщини 1760-их - 1780-их рр.

Некрашевич понував у селі Вишеньках, що належало до Київської Лаври. Рукописна збірка його писаннів³⁾ переходується за № 181 в церковно-археологічному музеї, що давніш перебував при Київській Духовній Академії, а тепер — переданий до Всеукраїнської Академії Наук. З цього рукопису й подаємо ми наші тексти, позмінювавши в них тільки саму пунктуацію.

а) Исповѣдь 1789 года Февраля дня.

Духовникъ к' каюшемуся человѣку.

Се, чадо духовное, Богъ здѣ есть предъ нами,
 Толико оскорбленный нашими грѣхами.

Коликія ты грѣхи чувствуешь, собою

Сотворенныя предъ Нимъ вражбою злобою?

Обяви безъ утайки, мали и велики!

Всегда бо мы грѣшныи всѣ, яко человѣки.

Разъ чтолибо зло сказать, здѣлать, иль помыслить

Вѣчно⁴⁾, а тожъ все грѣшимъ, что и неисчислить.

Беззаконія всегда творимъ, хоть неради;

А, некаявшись за то, быть должно во адѣ.

Я пастырь души твоей, нескрый предо мною

Ничего, чимъ когда Богъ оскорбленъ тобою.

Исповѣдающийся человѣкъ.

Щожъ я коли зогрешу? Я не такъ, якъ люде: —

Що иншій [и] ледащо, да ще й звягать буде.

¹⁾ не дай; ²⁾ гудят.

³⁾ «Выписки изъ рукописнаго сборника второй половины XVIII вѣка, находящагося въ бібліотекѣ Турвонта Венедиктовича Кибальчича и полученнаго имъ отъ Некрашевича, изъ Черниговской губерніи».

⁴⁾ Очевидячки, помилково замість — грѣшно.

А я хлѣба да соли неѣбавивъ нѣкого,

А бѣлше якихъ грѣхѣвъ — нечуюсь ничого.

Горюю да бѣдую; хочъ хлѣба немаю,

А нѣколи нѣкого я не позываю.

Ой, чи яжъ бы бѣдовавъ, якъ теперь бѣдую,

Якъ бы хотѣвъ грѣшити, запяты речъ чужую?

Духовникъ.

Духовникъ я нынѣ твой, скорблю я тобою,

Что ты не то говоришь, что треба, со мною.

Укралъ когда что нибудь, хоть бы и малое, —

То уже и согрѣшилъ; будетъ казнь за тое.

Ходить в' церковь лѣнился, а ходилъ за дѣломъ,

Божился, дурно клялся душею и тѣломъ,

Обмануль и осудилъ, пяній былъ безъ мѣры,

Ни праздника, ни Бога незналъ ты, ни вѣры.

Всѣ грѣхи смѣло творилъ, но незвалъ грѣхами. —

Убойся Бога, скажи, се Богъ между нами.

Ничего таить предъ Нимъ отнюдъ невозможно

Ни помысла, нѣ дѣла, а ни слово ложно.

Испитуай сердца, Богъ вся видитъ, вся знаетъ,

Грѣшниковъ и временно и вѣчно караеть.

Кающая жъ грѣшника прощаеть во вѣки,

Простить и твои грѣхи, хотябъ и велики.

А ты покайся отъ всѣхъ, престань в'предъ грѣшити,

То по смерти со Хрістомъ будешь в'небѣ жити.

Дух[овникъ] къ женщинѣ.

Говорижъ еще и ты: что ты согрѣшила?

Чимъ случайно и когда Бога оскорбила?

Различніи суть грѣхи, многи и велики,

Коимъ повиннии всѣ, жени й человѣки.

Ѣздила-ль когда вездѣ ворожки искати,

Щастливое мѣсто бѣ знать на постройку хати?

Шутки кощунныи ль ты в' весѣлляхъ творила?

Иль и болше чимъ, скажи, и какъ ты грѣшила?

Женщина.

Нѣ, очченку, я чесна й роду нетакого,

Якъ иншее буває, матки й оцця злого.

А мене бо навчили отець муй и мати
Колядувокъ и щедрювокъ Бога зухвалати.

Говѣю я щороку, пятюнку шаную,
Нѣ їмъ, нѣ пью, нѣ роблю до вечора в' тую.
Отъ бризнуло на губу, якъ сыръ одкидала, —
Чого я не робила! ввесь ротъ полоскала!
Ісусе, прости мене, грѣшную такую!
А булше я на собѣ нѣчого нечую.

Духовникъ.

Єдинъ Богъ єсть безъ грѣха, чѣмъ ты сего ¹⁾ говоришь?
А мїръ весь во злѣ лежить, и ты тожде творишь.

Женщина.

Развѣ ты, паноченку, по собѣ се знаєшь?
Що ты у мене грѣхувъ такъ довго питаєшь?
Ещежъ хибѣ за тѣ грѣхъ, що брехнешъ, панѣче,
Губою немитою? сежъ дѣло охѣче.

Яжъ таки не все й брешу, я чесна собою,
Деся ты по злобѣ почавъ такъ крутити мною.

Духовникъ.

Ісусе преблагій, с' высоты небесной
Призри на недостойный трудъ мой в' семъ нелестной.

О владыко, не стяжи отъ руки моея
Крови погибшихъ когда изъ волѣ своея!
Ащебъ безгрѣшно было, священство бѣ оставить,
Когда невозможно никакъ невѣжовъ исправить.

Не судится бѣ и себѣ, когда судъ послѣдний
Прійдетъ, а грѣшникъ тогда во адъ пойдеть, бѣднїй.
Но то горе! ахъ, что ты осудилъ за тое,
Что злый рабъ мнаєъ в' землю скрылъ, неприрастилъ в' двое.

А когда такъ, то и мнѣ надобно трудитись,
Дабы осужденнымъ такъ в' день онъ неявитись.
Не мое бо дѣло то — сердца обращати,
Довлѣетъ то для мене, дабы немолчати.

Єдина то благодать Духа Пресвятаго
Хотящаго — и святымъ дѣлаєтъ изъ злаго.

¹⁾ Замість «се»; склад «го» додано помилково, бо з нього починається наступне слово.

Дух[овникъ] к дѣвицѣ.

Къ тебѣ убо, дѣвице, рѣчь я обращаю:
Покаяйся ¹⁾, то Богъ простить, и я нынѣ прощаю.
Расскажи здѣсь подробну, безъ всякой утайки,
Всѣ грѣхи, до послѣдней, пустой какой байки!

Дѣвица.

А я що зогрѣшила, щѣмъ я можу знати?
На вечюрки нехожу, — непускає мати.
Шѣсть разъ мене и торюкъ моя мати била
За те, що на юлицю разювъ с' пять ходила.
Єдинъ тул'ко разъ колись пѣсню заспѣвала,
Да й вигнала изъ хати, що й неночовала.

Всежъ теперъ добре роблю, у грѣхахъ нечуюсь,
Одъ теи доби й досѣ усе я шануюсь.

Духовникъ къ малолѣтнимъ.

И вы, дѣти, некрад'те, не буд'те упрямы,
Не бреш'те, небийтесь межъ собою сами!

Малолѣтние,

Чи щежъ и мы зогрѣшимъ? нѣ, очче, нечѣго:
Молимось, бьемъ поклоны, — нечѣго худѣго.

Всѣ обще ропшуть.

А щожъ то пѣпъ нашъ почавъ всѣ насъ такъ нуждити?!
Дѣкижъ уже мы йому будемо терпѣти?!

Сежъ уже на спѣведѣ й брехню завдає, —
Коли сказъ хто йому, що грѣхувъ немає.
Оццежъ пакъ! А де йому грѣхувъ такихъ взяти?
Якъ нечѣго негрѣшивъ, щожъ має казати?

Чи то мы такъ грѣшимо, якъ и инши люде?...
Да абы були люде, а пѣпъ у насъ буде!

И іогобъ мы за попа всѣ поспѣлу мали
На проскуры бѣ носили й іогобъ шановали.
Нехай бы вѣнъ переставъ тѣлко мудровати,
Щобъ такъ по одинцю все всѣ насъ споведати.
Ещежъ колибъ переставъ муштровать в' причастѣ.
Що одъ свити закаврашъ одрѣзавъ у Настѣ.

¹⁾ =покайся.

Духовникъ.

Нѣтъ, возлюбленный, нѣтъ, нехотѣте й сами!
 Вы йдѣте за духовникомъ, а не онъ за вами.
 Иисусъ, свѣтъ истинній, свѣта есть податель,
 Да просвѣтитъ же и васъ яко благодатель.
 Его познать, — то й грѣхи познать будетъ можно.
 Покаявшись жъ, жить с' нимъ, — ей се есть неложно.

Всѣ роптавшіе.

Колижъ такъ, дакъ мы тебе всѣ будемо слухать.
 Да позволю сивуху пить да табакъ нюхать.

Расказуй тогдѣ що хочъ, бо мы всѣ слепыи,
 Незнаемъ, чи за грехи есть кари якій.
 А мы будемо пилнѣнко на усь те мотати,
 Чи встанемъ хочъ трохи греховъ познавати.
 Теперъ же, хвала Богу, пришовъ пѣсть великій —
 В' церквѣ небудуть хиба саміи калѣки:
 Котрый небувъ черезъ рюкъ, теперъ побуває,
 Хочъ уперше, коли пѣшь людей споведає.
 Очи продере свои, побачить все злее,
 Що, якъ, коли зогрешивъ, хочъ слово якее.
 Ей Богу, покаемся: жѣнки й чоловіки,
 Щобъ у небѣ зо Хрістомъ царствовать навѣки.

в) Писмо

писанное к' Гнѣдинскому о. Іоанну Филѣповичу во время
 его именинъ.

Отче Іване Гнѣденскій, возлюбленный тезку!
 Їдемъ на именини, очищай намъ стежку!
 Ожедай же. Здоровъ бувъ изъ своимъ патрономъ!
 Посажай насъ до стола за новымъ ослономъ.
 Добренкою почасть великимъ стаканомъ,
 То будемо мы тебе звать милостивымъ паномъ.
 Варенушку, между тѣмъ, добру на потуху,
 Хотъ пукаломъ чтобъ було здорово у бруху.
 А мы скажемъ: «здоровъ бувъ, очче пане Іване!»
 Тѣл'ко частуй, ажъ поки горѣлочки стане.

Щобъ знать хочъ третіого дня вашого патрона!
 Якъ невгадаемъ, куди и встать изъ ослона,
 Тогдѣ-то «сполать! сполать!» будемо глаголати:
 «О, щобъ же ты довѣку дождавъ пановати!»
 — Писавъ тезко зъ тезкою, зъ зятемъ и зъ сестрою.
 Поздоровляемо васъ вѣршею такою.
 Мѣсяца — небесного, сіого жъ такі року,
 А числа — що у книжцѣ написано въ строку.

в) Таж лист.

Некрашевнч віршованим листом запрохує до себе гостей:

Отець Іванъ,	Заспѣваемъ,
Петро й Степанъ	Хоть надъ чаемъ,
Зъ своими жѣнками!	Випьемо калинювки;
Просимъ до насъ,	Поговоримъ,
Хотя на часъ,	Что сотворимъ.
Пріѣхать святками.	Тутъ же з' нами й жѣнки...
Будемо гулять	А мижъ тими
И зухвалать	Рѣчми всіми
Рожденного Бога.	То — чимъ заѣдати,
Уже отъ васъ	То по чарцѣ,
Просто до насъ	То по парцѣ,
Зроблена дорога.	Будемо запивати.

Нехай усякъ
 Познає, якъ
 Жить любезно треба.
 Попы усѣмъ
 Должни такимъ
 Зробить путь до неба.

XXII.

З київського списку «Енеїди Котляревського» 1799 року.

За виданням П. Г. Житецького, Київ 1900, ст. 3-5.

Эней бувъ паробокъ моторный
И хлопецъ хотъ куды козакъ,
На лихо все издавсь проворный,
Завзятѣйшій изъ всѣхъ бурлакъ.
Но Греки якъ, спаливши Трою,
Зробили зъ неи скирду гною,
Вѣнъ, взявши торбу, тягу давъ:
Забравши всякихъ и Троянцѣвъ,
Осмаленныхъ, як гира, ланцѣвъ,
Пятами зъ Трои наживавъ.

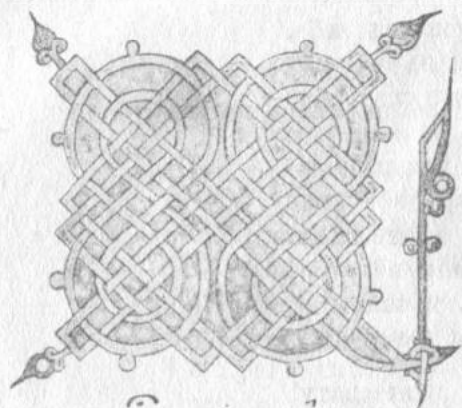
Вѣнъ, швидко поробивши човны,
На сыне море попускавъ,
Троянцѣвъ насадивши повны,
И куды очи почухравъ.
Но зла Юнона, суча дочка,
Роскудакалася, якъ квочка,
Энея не любила страхъ,
Давно уже вона хотѣла,
Іого щобъ душка полетѣла
Къ чортамъ, и щобъ и духъ не пахъ.

Эней бувъ тяжко не по сердцу
Юонѣ, все ей гнѣвивъ,
Здававсь гѣрчѣйшій ей отъ перцу,
Ни в чемъ Юноны не просивъ.
Но гѣршъ за те ий не любився,
Що вѣнъ у Трои народився
И мамою Венеру звавъ,
И що іого покойный дядько
Парысѣ, Пріамово дитятко,
Путивочку Венерѣ давъ.

Побачила Юнона зъ неба,
Що вже Эней на поромахъ, —
А те шепнула сука Геба, —
Юонову взявъ великій жахъ.
Кужѣлку кинула пѣд лаву,
Впрягла у тарадайку паву
И, килимомъ сѣнце заславъ,
Взяла сподницю и пнурѣвку
И бубликивъ за шагъ въ тарѣлку,
Стругнула, де Эоль живавъ.

— «Здоровъ, Эоле, пане-свату!
Ой, якъ ся маешъ? якъ живешъ?» —
Сказала, якъ ввѣйшла у хату
Юнона, — «чи гостей ты ждешъ?»
Поставила тарѣлку съ хлѣбомъ
Передъ старымъ Эоломъ-дѣдомъ,
Сама же сѣла на ослѣнъ.
«Будь ласкавъ, сватоньку-старыку,
Избый Энея съ пантелику,
Теперь плыве на морѣ вѣнъ.

Ты знаешъ, вѣнъ якій сущѣга,
Паливода и коновѣдъ,
По свѣту якъ и ще побѣга,
Багацко вѣнъ наробить бѣдъ.
Пошли ты въ море злую тучу,
Щобъ всю Енейську челядь сучу
Пустыть на дво изнимъ къ чортамъ.
За се же дѣвку чернобриву,
Товстеньку, гарну, уродливу
Тобѣ я далѣбу що дамъ».



ИЧІ, ИАН, БЗ
Г. ДНЬ. ОЦПЕННІЕ.
СТГО ЦАФЕ ОДО
СЫЯ. ПГОЦМЕНА
ПЕЧЕРСЬКАГО. СТИ
РА НАГНВОЗВА
ГІА П. ПО. ОЦПРЕ
СЛАВНОЕУМ. ПО
СТАВІ НА П. СТНБЗ,
ОУЕ БО МОЦДРЕ ФЕДО
СЬЕ. ТА ОЦТРО
БЫ БОЦПРИБЛИЖІ
СИ МЫ СЛЪ, ВЕСЕ

МА ПРИЛЕЖАЮ
ВСЕДЕРЖИТЕЛЮ,
ПЛОДЫ ДОСТОПНЫ
ПРИНОСАЕМОУ.
ОСВОИХЪ ПОДВИГЪ
ПРПБНЕ, СЪОЦКРА
ШАЕМАЪ ДОБРОДѢ
ТЕЛНЫМН ВѢДЦІ
ТѢМЪ БЛАГЪХЪ О
БРѢТЕВЪ СПРИЯТЬ
КЪ ДОСТОУПАДНІ
ТЪ МННХОМЪ СКАЗ
ТЕЛЪ. ПРОУСТѢЗЕ
МАЪ ЗВѢЗДА ПРЕ
СВѢТЛАЯ. ОСИНА
ЩНУ ПОДЕСЪ ВЕСНОЮ
СТРАНОЦ. ТА БО БѢ
ПРЕЖЕ ПЗБРАЩОУНО
СТН ОУЕ. ПАСТЫРА
ОБЦАМЪ СЛОВЕСНЫ

Сторінка (писана уставом) з пергаминового печерського Патерики XV в.

КЛѢПНУХСІСЪ СЛОВО ЕСТЬ ГРЕЧЕСКОГО ЯЗЫКА, СКАЗУЕТ
ЖЕ СЛОВА СЛОВЕНСКЮ РѢЧЬ ОГЛАШЕНІЕ НАН ГЛАГОМЪ О
ЧЕНІЕ. ВѢДОМО БО МАЕТЬ БЫТИ НАЪ ЯПЛИННХЪ ОУ
ЧЕННЦН НЕ ТЯКО СКОРО НЕ ТЯКО ДАЕТЕЪ О ЕЛАННЪ НАН О
ЖНДОВЪ КЪ РЕХЪ ОН ПРНСТУПЮФН. ТЯННАМН СТМН СЛУ
ЖНАН. И ОКРЕСТНАЪ ОБО ПЕТРЪ НННШІН ЯПЛИНН ДНЬ СЪ
ШЕСТЕІЯ СТГО РХЪ О ЛЮДЕН ІНЛЕВЫХЪ ТРН ТН СЕЧН, ЯЛЕ ОМН
ЛНВШННКА СРЦЕМН ЛЮБЕЗНО ПРНЕМШНХЪ СЛОВО ОКРЕСТНАЪ
ФНАНПЪЗ НАЪ О СЕМН ДІАКОНЪ ЦЯРНЦН МЦРННКСКОЕ КЯЖЕ
ННКА НАН СКОПЦЯ, ЯЛЕ ЯЖЕ НЗЪ МЦРННКСКОЕ ЗЕМАН ВЪ ЕРО
КОЛМЪЗ ПОКЛОНННКА ПРНХЪ ВЪЗШАГО, ЯНН БО ЛЕН ЧЕРЕЗЪ ЯНЪ
ГЕЛЯ ПОКЯЗНАГО, О СЕБѢ НН ОУЧОНОГО. Н ЕЩЕ ВЪ РУ О ХЕ,
НАЪ СЫНЪ БОЖНН ЕСТЬ, Н СПОВѢДЯЕЗШАГО. ОКРЕСТНАЪ
ПЕТРЪ ЕЩЕ КОРЪННАНН, ЯЛЕ ОНОГО КОТОРОГО МОЛНТЕЫ Н МН
ЛОСТННЫ ВЪЗЫДОША ПРН БОГОМЪ. ОНОГО О КОТОРО ГЛАГЪ БО
ЖНН ЕЗ ВНАДЕНІН ПОТРНКЯТЬ РЕЧЕ, НАЖЕ БЪ ОУНСТНАЪ ЕСТЬ,
ТЫ НЕ СІСВЕРЪЗНН. ОНОГО НА КОТОРОГО РХЪ СТЫН ВНАДНМНМЪ
ОБРАЗОМЪ ЕЩЕ НН ОУЧЯЮЩУ ПЕТРУ НАПЛАЪ. ОКРЕСТНАЪ
ЯПЛАЪ СИЛЯ СТОРОЖА ТЕМЪННЧНОГО ЕЗ ФНАНПЪЗ ОУСѢХЪ,
ЯЛЕ ЯЖЪ ПРНВЕН КЪ ЯПЛШМЪЗ КЯЮЧНКА ПОВЕДѢАЪ, ГОСПО=

Зразок білоруського друку XVI в.: з реформацького «Катихисісу» 1562 р., що видав Симон Будний у Несвіжі (Слуцького повіту на Мінщині) «посполитымъ людемъ языка руского къ наказанію и доброму наученію».

ДРАПРЖАНІЯ ПІСЬМУ

УЛО ДВѢЛЪ А, НЕОПІСАНОЕ ШЕВРЕН.



ПЛАЖЕНТЪ МѢЖЪ, НѢЖЕНЕ ДЕНАСО
ВѢСТЪ НЕЧЕСТІВЫХЪ, НѢ
НАПѢТІ ГРѢШНЫ НЕСІА;
ННАСѢ ДАЛІЦІН ГДѢНІЕЛЪ НЕ
СѢДѢ. "НО ВЪЗАКОНѢ ГН
ВЛАДЪ ЕГО. НВЪЗАКОНѢ ЕГО ПОУЧІНІ
САДНѢ ННОЩЕ. "НБДѢТЪ ЯКО ДРѢ
ВО САЗЕНО ПРІНСХОДІЦІНХЪ ВОДЪ,
НЖЕ ПЛОДЪ СВОИ ДАСѢТЪ ВЪ ВРЕМЯ СВОЕ.
ННАСѢТЪ ЕГО НЕОПАДѢТЪ, НБСА. ЕЛН
КА ЛЩЕ ТВОРИТЪ, ОУСПѢСѢТЪ. НЕ
ТАКО НЕЧЕСТІВІН, НЕПТАКО. НО ТАКО
ПРАХЪ ЕГО ЖЕ ВЪЗМѢТЪ ПЛѢТІ ВѢТРЪ,
ШЛІЦА ЗЕМЛІ. СЕГО РАДІ НЕВБСКРѢ
СКУПЪ НЕЧЕСТІВІН НАСѢДЪ, ННГРѢ
ШІНЦЫ ВЪСОБѢ ПРѢВѢНХЪ. ЯКО
СѢВѢСѢТЪ ГѢ ПУТѢ ПРѢВѢНХЪ, Н
ПУТѢ НЕЧЕСТІВЫХЪ ПОСНБНЕПЪ. •

З друкованої Острозької Біблії 1581 р.

Славнозвісну ост-
ровську Біблію 1581 р.
видрукував для кн.
Костянтина Остро-
зького один з піо-
нерів українського
друкарства Ів. Федо-
рів. Пізніше, у XVII
столітті, як ост-
ровська друкарня за-
чинилася, її книго-
печатні матеріали
перейшли до Київ-
а, до друкарні Києво-
Печерської Лаври,
і на припочатку
1620-их р.р. ми там
бачимо видання, пе-
чатані саме такими
літерами.

Дрібні додатки й уваги.

До ст. 97, ряд. 20. Весною 1923 р. велику сенсацію серед українських філологів справила звістка, що високопреосвященний Іван Теодорович, архієпископ вінницький, знайшов у своїй єпархії київський Літургікон великого князя Володимира Святого, датований 999-им роком. Коли-б се була правда, то ми були-б мали перед собою найкоштовніший з усіх старо-руських (ба навіть старо-слов'янських) рукописів, найцінніше джерело для початків історії нашої мови. Я вдавсь до владики з листовим запитом. У відповідь на мій лист, високопреосвященний Іоанн ласкаво прислав мені дословні виписки з того Літургікону, з суворою точністю додержуючись оригінального правопису, ще й додав факсиміле декотрих т. зв. заставних літер того рукопису. І довелося зазнати величезного розчарування. Мова й ортографія того рукописного Літургікона незаперечно свідчить, що це не оригінал 999 року, тільки пізня копія, так, десь XIV віку, в якій копіюєт невільниче задержав і дату 999 р. і ектеїйне поминання Володимирової сім'ї. А характер орнаментів на заставних літерах — веде нас швидше й до XV віку.

Ст. 99, ряд. 3. Приклад «ними» (зам. «німи») краще одкинути, бо контекст викликає сумнів.

Ст. 100, ряд. 14. Додати: В київській Златоструї XII в. «багать-ствоу» (л. 62).

Ст. 105, в рядку 4 знизу після «Богомъ» і в рядку остатньому після «ею» — треба позакривати дужки.

Ст. 109, рядок знизу 4-5. Замість «один» треба «в один».

На ст. 111 пропущено виноску до 12-го рядка: «А в тім, контекст Ізборника 1073 р. любієніько дозволяє вважати написання «посуьбѣ» (л. 143) не за «посубѣ», а за «посугубѣ». — Ортографію Βουλυ: на ст. 111 р. 6 і в примітці 1-й на тій-таки сторінці треба замінити на Βουλυη.

Ст. 123, остатн. рядок. Праця І. Галюна має увійти в V або в VI книжку «Записок».

Ст. 124, ряд. 26. Після «Харків, 1918»); треба додати: «російською мовою дав О. Снявський трохи ширшу нитку: «Український

язик» (Харк. 1923; рец. Ол. Курило в IV книжці «Записок Іст. філ. Відд. Укр. Ак. Н.»).

Ст. 125. Додати до виноски: Переглянуте, дуже збільшене, 2-ге вид. «Уваг до сучасної української літературної мови» Олени Курило — вийшло в працях філологічної секції Української Академії Наук (Київ, 1923, ст. 118 + II).

Ст. 126, ряд. 13. Уже друкується «Русско-украинский словарь», складений в Українській Академії Наук; він мусить вийти в світ не пізніше, ніж в-осени 1924 р. — (До рядка 27): Другий академічний словник — правничої та діловодної термінології — теж друкується, і теж має вийти в світ 1924 року.

Ст. 150, ряд. 19. Замість «Зв.риньськ...» треба читати «Звѣриньськ...», бо, коли розглядати цей звіринецький печерний напис за допомогою електричного ліхтаря, то букву ъ видно цілком добре.

Ст. 150: 24. Замість «'»), треба: «²»), і таку саму цифрову зміну треба зробити в 2-й виносці.

Ст. 150: 28. Надруковано: «XII - XII». Має бути: XII - XIII.

Ст. 172, ряд. 8-ий знизу. Після «попунсело» треба додати: «³»).

ЩО Є В КНИЗІ:

	стор.
<i>Переднє слово</i>	3-4
I. Анад. ОЛЕКСА ШАХМАТОВ: Короткий нарис історії української мови.	5-86
Вступні уваги.	7
Терміни: малоруська мова — українська мова (ст. 7).	
I. Слов'янська прабатьківщина і розселення слов'янства.	8-16
Малоруська мова — наріччя спільно-руської прамови; а знов спільно-руська прамова, та й усі інші слов'янські мови, — наріччя спільно-слов'янської прамови (ст. 8-9). — Слов'янська прабатьківщина. Чому басейн Висли і Дніпра не можна визнати за слов'янську прабатьківщину (ст. 10-13). Перша слов'янська прабатьківщина — басейн Західньої Двини. Сусіди слов'ян. Слов'яни переходять до Надвислянщини (ст. 13). Розпад слов'янства: західня гілка його захоплює басейн Одри і Лаби (ст. 14). — Мовні з'явища, що одрізняють західне слов'янство од східного й південного (ст. 14-15). Рух східного і південного слов'янства до Дунаю. Слов'яни — анти (ст. 15-16).	
II. Доба спільно-руської одности	17-24
Басейн горішнього і середнього Дністра, Буга та Дніпра — прабатьківщина східного слов'янства (ст. 17-19). Найважливіші риси, що одрізняють спільно-руську прамову од мови праслов'янської (ст. 20-23). Чи могли ці риси розвинути в окремих руських мовах незалежно? (ст. 23-24).	
III. Розселення східного слов'янства	25-30
Запанування на півдні хазарів (ст. 25) і, як наслідок його, колонізаційні рухи слов'янства: а) на південний схід — до басейну Дінця й Дону; гідро-	

графічні вказівки, літописні звістки про в'ятичів (ст. 26-27); б) на північ — до басейну Західної Двини і Ладозького озера: слов'яни і кривичі, їхня зустріч з ласькими радимичами (ст. 27-28). Відокремлюється й південно-руська група, залишаючись у Наддніпрянщині та поширюючись аж до моря (ст. 28-29). Південно-руські племена: уличі й тиверці, поляни, волиняни (=дубіби), деревляни, сіверяни. Карпатські хорвати — їхня племенна приналежність (ст. 30).

IV. Утворення київської держави. 31-36

Племінні союзи серед східного слов'янства (ст. 31). Поява норманських воєнно-торговельних дружин. «Руський» князь у Києві (ст. 31-32). Торговельне значіння Києва для півночі — організація північних східно-слов'янських племен і східних фінів; закликання варягів; похід на Київ. Політичне об'єднання Києва з Новгородом (ст. 32-33). Київ силою підхилив собі решту племен; спільні походи на Царгород (ст. 33). Культурне значіння київської держави (ст. 33-34). Вплив політичного й культурного об'єднання на мову (ст. 34-36).

V. Об'єднання південно-русів у XII віці. 37-42

Утворення держави найбільшу вагу має для південно-русів. Тісне об'єднання південно-руських племен (ст. 37-38). Риси, спільні для всіх південно-руських говірок (та й і для білоруського наріччя), — не старші од XII віку; а тимчасом і східно-руське і північно-руське наріччя відокремилися ще перед XI в. (ст. 38-39). Причина об'єднання — не самісіньке утворення держави, а й пересування (в XI в.) південних малорусів під напором половців; уличі й тиверці вдираються в області бужан і деревлян (ст. 39-41). На це вказує й сьогочасне діалектологічне угруповання південних і північних говірок на Правобережжі (ст. 41-42).

VI. Доба спільно-південно-руської одности в мові (XII в.). 43-54

Спільні для всіх південно-руських (та й білоруських) наріччів звукові з'явища: 1) *рѣ, лѣ, рѣ, лѣ* — *ры, лы, ри, ли*; 2) *і, у* неповного утворення; 3) придихові шелестівки *ѣ, г, ж*; 4) *кы, гы, хы* — *ки, ги, хи* (ст. 44-45); 5) кінцеве *л* — *ѡ* (вовк, дав);

6) подвоєння шелестівок (*судѣа, нѣчѣа*, ст. 46); 7) дифтонги на місці *ѡ, ѣ, е* (ст. 46-47); історичні засвідчення цього процесу — нове *ѡ* Соболевського (ст. 47-49); та тії пам'ятники, що їх згуртував Соболевський, — не галицько-волинські, а попросу малоруські; цілковита нестійність теорії Погодіна-Соболевського про немалоруськість Київщини перед татарським лихоліттям (ст. 49-52); закиди проти відкриття Соболевського і їхня нестійність (ст. 52-54).

VII. Втрата південно-русами горішньої Наддніпрянщини і Заприп'яття. 55-58

Південно-руська одність триває й далі, впродовж XIII і XIV в.в. (ст. 55); але територія південно-руська зменшується — південно-руси втрачають горішню Наддніпрянщину і Заприп'яття, що одходять до білоруської народності (ст. 55-56); під напором половців в'ятичі із південного сходу поселяються на північ і на північний захід, вони захоплюють не тільки область рязанську й калужську (про що свідчать дані мови), але й область радимичів, ба й дреговичів, з'аспільнюючи тутешні лаські племена і тії, котрі серед них осілися, племена південно-руські (ст. 56-57). На такий рух в'ятичів вказують дані білоруського наріччя (ослаблення ненаголошених *ѡ, ѡ, е*, ст. 57-58).

VIII. Спільно-південно-руські мовні з'явища XIII в. 59-63

Втративши горішню Наддніпрянщину і Заприп'яття, південно-руси і далі живуть ще спільним діалектичним життям (ст. 59-60). До цього часу належать такі з'явища: а) звукові: 1) ствердіння шелестівок; 2) *ѣ, ѣ* — *ѡ, ѡ*; 3) м'яка губна — губна + *ж*; 4) ствердіння губних у кінці слова (ст. 60-62); б) морфологічні: 1) родовий замість знахідного; 2) *-овѣ, -овѣ* замість *-у*; 3) давальний замість місцевого; 4) перехід кінцівок двійни на множину в чол. р.; 5) занепад нечлених форм прикметників у присудку; 6) перехід кінцівок твердих пнів у відміну м'яких пнів (ст. 62-63); 7) кінцівка *-мо*; 8-9) кінцівка приказового способу; 10) утворення майбутнього часу; 11) *ѡмѣ* замість *ѡмѣ*; 12) занепад кінцівки *-тъ* після *ѣ* (несе); 13) *ѡмѣ, ѡмѣ* замість *ѡ, ѡ* (печи! біжси!); 14) кінцівки *-кти, -кти* замість *-чи* (ст. 63).

IX. Найважливіші діалектичні з'явища малоруської мови.

64-75

Колонізаційні рухи південно-русів на південь і на схід викликали розпад малоруської сім'ї і припинили спільне діалектичне життя (ст. 64). Що найважливіші діалектичні особливості: а) в царині звуків: 1) змішання *и* з *ы*; 2) змішання *и* й *ы* з середнім *е*; 3) перехід ненаголошеного *о* в *у*; 4) перехід *а* в *е-і* (ст. 65-67); 5) переміна дифтонгів (ст. 67-70); 6) між голосівками *ј* випало; 7) кінцівка *ын* — *і*; 8) дзвінки шелестівки перед глухими і в кінці слів; 9-10) м'яке *р*; 11) ствердіння *ш, ж, ч* і *дж* (ст. 71-72); 12) ствердіння кінцевого *т* у дієсловах (ст. 73); 13) звук *дж* і *дз* (ст. 73); 14) *ј* після губних — *н, л, в*; 15) скорочення довгих шелестівок (ст. 73-74); б) у царині морфології та словотворення: 1) кінцівки *-і* у м'якій одміні; 2) форми типу «душо», «корольови», «кораблем»; 3) форми: *житте* — *житє*; 4) форми типу: *ходю, пустю*; 5) дієслівні форми: *казавем, буду казав, казав-бих*; 6) кінцівка *-ом* (замість *-ов*) у жіночому роді (ст. 74-75).

X. Літературні руські мови

76-83

Разом з християнством, освітою, книгами, київська Русь здобуває з Болгарії і книжну мову (ст. 76); мало того — мова ця, давньо-болгарська, входить у живу обихідку в освічених класів. І вживають її, з невеликими хіба тільки діалектичними одміними, по всіх руських центрах (ст. 76-78). Культурний упадок Києва (ст. 78); еволюція літературної мови по нових центрах: а) в Володимирі і Москві — утворення великоруської літературної мови (ст. 79-80); б) у Галичі — свій напрям (ст. 80-82), та пануючі класи приймають за розговірну мову — польську (ст. 82). Малоруські спроби піднести до літературної мови місцеві наріччя; а к т о в а мова (ст. 82); сьогочасна українська літературна мова (ст. 83).

Показник найважливішої літератури

84-86

II. Акад. АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася.

87-128

I. Вступні uwagi

89-90

Термін «Україна», «український» — і «малоруси», «малоруський» (ст. 89-90). Число людей малоруського плім'я (ст. 90).

II. Малоруські діалекти

91-93

Західні меншість і східні більшість. Типові одміни західно-малоруських діалектів од східно-малоруських (ст. 91-92). Архаїчні говори в обох групах (ст. 92-93). Вони північні, але ділити малоруську мову на наріччя північне і наріччя південне — не слід (ст. 93). Літературна непридатність архаїчних говорів і їхня величезна вага для філології та історії мови (ст. 93).

III. Південно-руська мова в IX-X вв.

94-97

Приналежність малоруської мови до східно-слов'янської («русської») групи (ст. 94). Три найтипівіші спільні ознаки цієї групи (повноголосність, спосіб м'якшення зубних, зачинне *о*) і деякі не такі типові (доля юсів, *ж, з* та *в*) ст. 94-95. Гіпотези про те, коли мав закінчитися період праруської одности; мабуть, це IX вік (ст. 95-96). Писані джерела для історії мови дійшли до нас лиш з XI в.: київські Ізборники Святослава 1073 та 1076 р., червоноруські Слова Григорія Богослова, і ін. (ст. 97); про рукопис ніби-то 999 р. (ст. 199).

IV. Найголовніші риси південно-руської мови, що

98-107

їх видко з пам'яток XI віку

- а) Фонетика. Поплутання *ы* та *и, ж* та *і* (ст. 98-99). Звук *е* ще не був твердий; його одміни («жития» зам. «житие», «чоловѣкъ» зам. «человѣкъ», ст. 99). Звук *о* в XI в. міг часом асимілюватися з *у* («уружье» зам. «оружье»), часом з *а* («багатий»); *у* могло вийти і з *в* («уредъ» зам. «ередъ»), ст. 99-100. Буквою *з* XI віку віддається звук протяжний (*ѣ* або *ѣ*). Плутанина складів *ра* і *ря, ру* і *рю* в XI віці (ст. 100-101).
- б) Деякі явища в склоненні XI віку. Архаїчні риси: «на дорозѣ», «духови» (або й «духовѣ») = дав. одн., ст. 101-102; чоловічі ймення на *-о* («Павло», «дядько», «Василько», ст. 102). Нові форми XI віку, типа: «в густому лісу», род. мн. типа «монастырей», «врачевѣ», «молеѣ» («моль», теж як і «польнѣ») — чолов. р., а «пара» — жіночого, не «парѣ» ст. 102. Займенники XI віку, форми: «собі», «тобі» (ст. 103).
- в) Дієслова XI віку; тип «роспитовати» (зам. «роспытывати»), «бовати» (=бывати); споконвічність форм: «біжу», «вони біжеть» (ст. 103). Стародавність форм: «ми знаємо», «він носить», «вони

носять»; стяження *ae* в *a* в XI віці (типа: «він знає»), ст. 104. Спряження помічного дієслова: «є» зам. «есмы» і зам. «суть» (ст. 104). Форми майбутнього часу в XI віці, що відповідають сьогочасному «знатиме»; форми минулого часу в XI віці на «-ѣ» зам. «-ла» (ст. 104-105). Страдальні причасники на «-ий» зам. «-еный»; синтаксис пасивних зворотів типа: «його вбито» (ст. 105-106). Дієсловні форми типа: «бойсь» в XI віці (ст. 106). Дещо про прийменники: *од* (зам. «отъ»), *а* (зам. «съ»), ст. 106.

- г) Висновок — мова Наддніпрянщини та Червоної Русі часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільша вже всі сучасні малоруські особливості (ст. 106-107).

V. Південно-руська мова од XI до XIV віку. . 108-112

Занепад глухих звуків *з* та *в* і його наслідки (ст. 108-109). — Дрібніші наслідки: подвоєння м'яких приголосних звуків («життя», «лля»), вимова *ов* замість *м* («овк»), ст. 109-110. — Замінна довгота і зв'язана з нею найголовніша особливість української мови: «шість» через «шість» обертається в «шість» (ст. 110), а «кѡнь» та «лѣд» через «куонь», «люод» та «куинь», «люид» обертається в монофтонгове «кїнь», «лїд», не пізніш од XIV віку (ст. 110-111). — Отвердіння звука *є*, теж близько XIV віку (ст. 112). — Південно-руська мова XIV є вже сучасна українська, так само як середнь-руська і північно-руська XIV віку — то вже теперішні білоруська та великоруська мови. Відношення білоруської мови до української та великоруської (ст. 112).

VI. З літературної історії української мови. . 113-115

За давніх часів літературною мовою південних русів була церковно-слов'янська, і українські елементи проходили в ню лиш частково (ст. 113). Грамоти XIV-XV віку; заживілі писання XV віку і протестанські XVI віку. Мішане «язичіє» часів унії XVI-XVIII віків (ст. 113-114). — Найстаріші записи живої, чистої мови: пісні XVI віку та інтерлюдії XVII віку (ст. 114). — Просто-народність робиться девізом для нового українського письменства з кінця XVIII віку. Так званий «шевченковскій язикъ» (ст. 114-115). —